

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ ИҚТИСОДИЁТИ

ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

НАМАНГАН –2006

Маърузалар матнида Капитал қурилишнинг асосий масалалари - қурилишнинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги роли ва ўрни, унинг хусусиятлари, тармоқлараро алоқалари, бошқарув тизими, бозор муносабатларини ривожлантириш шароитларида қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилиш муаммолари кўриб чиқилади.

Қурилиш фаолиятини ишлаб чиқариш бирликлари микёсида режалаштиришнинг хусусиятлари, қурилиш индустриясининг ресурс ва ишлаб чиқариш салоҳияти, қурилишда фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари ҳамда уни баҳолаш усуллари, қурилишда нархнинг шаклланиши, фойда ва рентабеллик масалалари баён қилинади.

Маъруза матнлари “Менежмент» (тармоқлар бўйича) таълим йўналиши бўйича тахсил олаётган талабалар учун мўлжалланган. Шунингдек, ушбу маъруза матнларидан тармоқлар иқтисодиёти ва инвестиция сиёсати муаммоларига қизиқувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тузувчилар:

доц. Р.Исматов
асс. Д.Боймирзаев
маг. А.Ходжиев

Тақризчилар:

доц. Р.Ботирова
доц. А.Юлдашев

Маърузалар матни “Менежмент” кафедрасининг 2006 йил 27 августдаги №1-сонли йиғилишида муҳокама қилинди ва маъқулланди.

Маърузалар матни институт илмий-услубий кенгашининг 2006 йил _____даги йиғилишида кўриб чиқилди ва чоп этишга рухсат этилди.

(Баённома № ____)

КИРИШ

Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги юз бераётган ўзгаришларнинг бугунги босқичида таълим соҳасида сезиларли силжишлар кузатилмоқда. Бу тизим, бутун иқтисодиёт тизими каби янги жиҳатлар, янги йўналишлар, янги ёндашув ва мазмун касб этмоқда. Бозор иқтисодиёти бугунги кунда фаннинг турли соҳаларида чуқур билимга эга бўлган, мустақил ҳисоб-китоблар юрита оладиган, тўғри хулосалар чиқара оладиган ва истиқболни белгилай оладиган малакали мутахассисларга сезиларли эҳтиёж сезмоқда.

Давлат ва хўжалик субъектлари миқёсида амалга оширилаётган инвестиция сиёсатини, унинг устивор йўналишларини яхши тушуниш, капитални янги қурилишга сарфлаш вариантларини, амалдаги ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш ва реконструкция қилишни, фан-техника тараққиётининг энг янги ютуқлари асосида техника ва технологияларнинг янги турларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилишни, ресурслардан фойдаланиш, бошқарув, тадбиркорлик ва бизнесни билиш бугунги кундаги мутахассислар учун жуда муҳимдир. Шунингдек, улар учун иқтисодиёт бошқарувидаги турли миқёсларда ишлаб чиқиляётган инвестицион ечимлар ва лойиҳаларни танлаб олиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш усулларини билиш жуда муҳимдир.

Ушбу курсни ўрганиш **объекти** - миллий иқтисодиётнинг алоҳида тармоғи ҳисобланган қурилиш ва унинг ишлаб чиқариш бўғинлари - қурилиш бошқармалари, трестлар, қурилиш индустриясидаги саноат корхоналари, лойиҳалаш муассасалари ва бошқа уларга тенглаштирилган хўжалик субъектларидир.

Курснинг ўрганиш предмети эса қурилиш ишлаб чиқаришининг ривожланиш қонуниятлари ва тенденциялари, шунингдек, бевосита қурилиш корхоналари иқтисодиётига доир масалалар, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва қурилишда бозор муносабатларини шакллантириш вазифаларидир.

Курснинг асосий мақсади - талабаларга қурилиш иқтисодиёти соҳасидаги билимларни бериш, қурилишнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги алоҳида ўрни, инвестициялаш стратегияси ва тактикаси, қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштириш ва бошқариш, шунингдек, олинган билимлардан хўжалик амалиётида маҳорат билан фойдаланиш, уларни иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқларига ҳам амалда татбиқ эта олишни ўргатишдир.

Курснинг асосий вазифалари талабаларга қуйидаги билимларни беришдан иборат:

- иқтисодиётдаги ўзгаришларни ва жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришдаги роли ва ўрни;
- қурилиш ишлаб чиқаришини бошқаришнинг замонавий тизимини, қурилиш жараёни қатнашчиларининг ўзаро муносабатлари;
- инвестиция лойиҳалари ва ечимларини таҳлил қилиш ва баҳолаш ҳамда уларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш усуллари;
- қурилиш индустриясининг ресурс салоҳиятини ўрганиш ва ундан ресурслар ва вақт омили чекланган шароитларда фойдаланишнинг оқилона йўллари аниқлаш;
- қурилиш соҳасидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва вазифалари;
- иқтисодиётни бошқаришнинг турли поғоналарида қурилиш ва инвестиция мақсадларни режалаштириш, прогнозлаш, молиялаштириш ва кредитлаш асосларини ўзлаштириш.

1-МАВЗУ. ҚУРИЛИШ – МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МУҲИМ ТАРМОҒИ

Режа:

- 1.1. Қурилишнинг хусусиятлари ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги роли
- 1.2. Қурилишнинг ташкилий шакллари
- 1.3. Қурилишнинг моддий-техник базаси ва унинг тараққиёт истиқболлари

1.1. Қурилишнинг хусусиятлари ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги роли

Қурилиш - асосий моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан биридир. У миллий иқтисодиётда учинчи (саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин) ўринда туради. Қурилиш маҳсулоти - барча турдаги

ишлар бўйича тугалланган ва ишга туширишга тайёр бўлган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондлари, шунингдек, амалдаги корхоналарнинг кенгайтирилиши ва қайта таъмирланиши, уларда ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта жиҳозланишидир. Уй-жой муаммоларининг ечими батамом қурилиш зиммасига юклатилади.

Қурилиш ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва миллий иқтисодиётни комплекс юксалтиришда катта роль ўйнайди. Бу тармоқда жамғариш фондининг тахминан учдан икки қисми амалга оширилади, Мамлакат ялпи ижтимоий маҳсулотининг 10 фоизидан кўпроқ қисми яратилади. Қурилишнинг миллий хўжалик миқёсидаги аҳамияти ва етакчи роль ўйнашига яна бир сабаб шуки, у аҳолининг катта қисмини иш билан таъминлайди, фан-техника ва ижтимоий тараққиётнинг жадаллашишига, ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсишига имкон яратади.

Қурилиш, моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида, аввало ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг характери, яъни унинг кўчмаслиги, ўлчамлари катталиги, серқирра ва мураккаблиги билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларга эгадир. Қурилиш маҳсулоти кўп меҳнат ва капитал сарф-ҳаражатларни талаб қилади, уни ишлаб чиқариш цикли узоқ муддатлидир, яъни уни ишлаб чиқаришга соат ёки дақиқа эмас, балки ҳатто 10, 20 кундан ҳам кўп вақт талаб қилинади. Шунингдек, қурилишда қўлланиладиган асбоб-ускуналар ва меҳнат предметлари ўзига хос турда ва таркибда бўлишидан ташқари, улар ҳаракатланувчи ҳам бўлади.

Ишлаб чиқариш циклига қараб қурилиш маҳсулотининг шакли ва тайёрлиги турлича бўлади.

Тайёр қурилиш маҳсулоти - бу қурилган ва буюртмачига белгиланган тартибда топширилган асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидир (корхоналар, электростанциялар, шахталар, уйлар, мактаблар, шифохоналар ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш объектлари). Қурилиш маҳсулоти ўзининг эксплуатация мақсадидан ташқари такрор ишлаб чиқариш функциясини ҳам бажаради ва халқ хўжалигининг асосий фондларини янгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тугалланмаган қурилиш ва тугалланмаган қурилиш ишлаб чиқаришини тайёр қурилиш маҳсулоти билан адаштириб юбормаслик керак. Уларнинг ҳажми қурилиш-монтаж ташкилотларининг ва бутун тармоқ иқтисодиётининг фаолиятига катта таъсир кўрсатади.

Тугалланмаган қурилиш - бу тугалланмаган ва фойдаланишга топширилмаган қурилиш объектлари бўйича ўзлаштирилган капитал қўйилмаларнинг муайян бир санадаги ҳолати бўйича олинган ҳажмидир. Тугалланмаган қурилиш таркибда амалга ошириладиган, шунингдек, вақтинча ва батамом тўхтатиб қўйилган қурилишлар ва объектлар бўйича капитал қўйилмалар ҳисобга олинади. Тугалланмаган қурилиш ҳажмларининг ўзгариши қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$H_{\text{и.о.}} = H_{\text{и.б.}} + K - B_{\text{ас.ф.}} - C_{\text{кк}}$$

бу ерда:

$H_{\text{и.о.}}$ ва $H_{\text{и.б.}}$ - тугалланмаган қурилиш, мос равишда ҳисобот даврининг охири ва бошида, қиймат шаклида (смета қийматида);

K - ҳисобот давридаги капитал қўйилмалар;

$B_{\text{ас.ф.}}$ - ҳисобот даврида асосий фондларни фойдаланишга топшириш;

$C_{\text{кк}}$ - белгиланган тартибда ҳисобдан чиқарилган капитал қўйилмаларнинг қиймати.

Тугалланмаган қурилиш ишлаб чиқариши - тугалланмаган ва буюртмачига топширилмаган объектларда (қурилишларда) пудратчи ташкилот ёки ташкилотлар томонидан бажарилган қурилиш маҳсулотининг қурилиш-монтаж ишларининг ҳажмини тавсифловчи қисми. Тугалланмаган қурилиш ҳажми натура ва пул ифодасида ҳисобга олинади.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тугалланмаган қурилишнинг ортиқча миқдорлари - бу аслида “узоқ пайтдан буён қуриладиган” қурилишлардир. Улар капитал қўйилмаларнинг тартибсиз тақсимланганлиги ва тармоқ иқтисодиётига ҳамда миллий иқтисодиётга жиддий зарар етказди.

Қурилиш тармоғи қуриладиган объектларнинг характери ва мақсадига қараб бир неча қуйи тармоқларга: саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги, уй-жой, маданий-маиший қурилиш ва бошқаларга бўлинади. Бундай бўлиниш эса ўз навбатида қурилишда ихтисослашувни чуқурлаштириш ва қурилиш қувватларини шакллантиришга хизмат қилади ҳамда у ёки бу тармоқ иқтисодиётини ривожлантириш учун керак бўлади.

Қурилиши тугалланмаган объектлар капитал маблағ билан таъминланмаган ёки уларнинг қурилишини давом эттириш учун бундан кейин маблағ қўйиш вақтинча ёки узил-кесил мақсадга мувофиқ эмаслиги асосланганда - қурилиш тиклангунгача бўлган ёки объект янги мулкдорга сотилгунгача бўлган даврда «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган

объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ»га (Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сон қарорига илова) кўра консервация қилиниши мумкин.

Низом Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги фойдаланилмаётган асосий воситаларни ва қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш ҳамда улардан фойдаланишни ва уларни қуришни қайтадан бошлаш, шунингдек тўхтатиб қўйилган қурилиш харажатларини ҳисобдан чиқариш тартибини белгилайди.

Қабул қилинган асосий атамалар:

Консервация - асосий воситалар ёки қурилиши тугалланмаган объектларнинг тегишли қарор билан белгиланадиган даврда сақланишини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар, бу давр тамом бўлгач улардан фойдаланилиши ёки қурилишни давом эттирилиши керак;

Қайтадан бошлаш - консервация қилинган асосий воситаларни фойдаланишга топшириш ёки консервация қилинган объектлар қурилишини тугаллаш ишлари бошланишини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар;

Тугалланмаган қурилиш - қурилиши тугалланмаган объектда сарфланган амалдаги харажатлар;

Дастлабки қиймат - асосий воситаларни тиклаш (қуриш ва қурилишни охирига етказиш) ёки сотиб олиш учун амалдаги харажатлар қиймати, шу жумладан тўланган ва қопланмайдиган солиқлар (йиғимлар), шунингдек келтириш ва монтаж қилиш, ўрнатиш, фойдаланишга топшириш харажатлари ҳамда активлардан белгиланган мақсадда фойдаланиш учун уларни ишчи ҳолатига келтириш билан бевосита боғлиқ бўлган ҳар қандай бошқа харажатлар;

Қолдиқ қиймат - жамланган амортизация суммаси чиқариб ташланган ҳолда асосий воситаларнинг дастлабки (тиклаш) қиймати, улар бўйича актив ҳисоб ва ҳисоботда акс эттирилади.

Қуйидагилар консервация қилиниши мумкин:

Қурилиши тугалланмаган объектлар капитал маблағ билан таъминланмаган ёки уларнинг қурилишини давом эттириш учун бундан кейин маблағ қўйиш вақтинча ёки узил-кесил мақсадга мувофиқ эмаслиги асосланганда - қурилиш тиклангунгача бўлган ёки объект янги мулкдорга сотилгунгача бўлган даврда;

асосий воситалар - уларнинг техник даражаси замонавий талабларга мувофиқ эмаслиги аниқланганда ёки 3 ой мобайнида улардан ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиш зарурати бўлмаганда - уларга бўлган талаб тиклангунгача ёки янги мулкдорга сотиш даврида, бироқ 24 ойдан ортиқ эмас.

Фойдаланилмаётган асосий воситаларни консервация қилиш тўғрисидаги қарор аниқ муддат белгиланган ҳолда:

а) табиий монополиячиларга;

замонавийлаштириш ва техника билан қайта жиҳозлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра олиб борилаётган корхоналарга;

Қайта ташкил этилаётган иқтисодий ночор, зарар кўриб ишлаётган ва паст рентабелли корхоналар, шунингдек уларга нисбатан банкротлик тартиб-қоидаси қўлланилган корхоналарга нисбатан қайта ташкил этиш ёки банкротлик тартиб-қоидасини амалга ошириш даврида Корхоналар банкротлиги ва санацияси масалалари бўйича Ҳукумат комиссияси томонидан Вазирлар Маҳкамасига киритилган объектлар бўйича - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

б) ўзларига қарашли корхоналар бўйича - вазирликлар, идоралар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан ("а" пунктда кўрсатилганлардан ташқари);

в) юқорида кўрсатилмаган корхоналар бўйича - мол-мулк эгаси томонидан қабул қилинади.

Тугалланмаган қурилишни консервация қилиш тўғрисидаги қарор:

а) қурилиши:

Марказлаштирилган манбалар ҳисобига Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастурига мувофиқ, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати кафолати остидаги кредитлар ҳисобига;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган техник-иқтисодий асослашлар асосида амалга оширилаётган объектлар бўйича;

Қайта ташкил этилаётган иқтисодий ночор, зарар кўриб ишлаётган ва паст рентабелли корхоналар, шунингдек уларга нисбатан банкротлик тартиб-қоидаси қўлланилган корхоналарга нисбатан қайта ташкил этиш ёки банкротлик тартиб-қоидасини амалга ошириш даврида Корхоналар

банкротлиги ва санацияси масалалари бўйича Хукумат комиссияси томонидан Вазирлар Маҳкамасига киритилган объектлар бўйича - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

б) қурилиши:

тармоқ ёки минтақавий дастурлар асосида идоравий мансуб давлат корхоналари ва бюджетдан ташқари манбалар маблағлари ҳисобига;

уларга қарашли корхоналар томонидан олиб борилаётган объектлар бўйича - вазирликлар ва идоралар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан;

в) юқорида кўрсатилмаган объектлар бўйича - мол-мулк эгаси томонидан қабул қилинади.

Консервация муддати консервация тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдан ҳисобланади.

Буюртмачи қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан бошлаб 2 ой муддатда пудрат ташкилоти билан консервация қилиш тўғрисида қарор қабул қилингунгача бажарилган қурилиш-монтаж ишлари ҳажмлари учун ҳисоб-китоб қилади, аванс бўйича ҳисоб-китоблар ҳам шулар жумласига киради, асбоб-ускуналар, материаллар ва конструкциялар етказиб бериш учун тузилган шартномалар бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши муносабати билан пудрат ташкилоти кўрган зарарни ҳамда моддий-техника бойликларини бошқа объектларга ташиш билан боғлиқ харажатларни қоплайди.

Буюртмачи томонидан қурилиш учун банкларнинг кредитлари, шунингдек хорижий кредитлар жалб этилган ҳолларда, улар кредит шартномаларида назарда тутилган тартибда қайтарилиши керак.

Қурилиши тугалланмаган объектларни ва асосий воситаларни консервация қилиш муддати тамом бўлгач фойдаланишни ва қуришни қайтадан бошлаш мумкин деб ҳисобланади ҳамда бу тўғрида кўшимча қарор қабул қилиш талаб этилмайди.

Консервация қилиш ҳамда фойдаланиш ва қуришни қайтадан бошлаш учун лойиҳада назарда тутилган ишларни бажариш пудрат ташкилоти томонидан кўшимча битим бўйича амалга оширилади.

Саноат қурилиши - мавжуд саноат корхоналарини кенгайтириш, қайта таъмирлаш ва техник қайта жиҳозлаш ҳамда янгиларини қуриш, шунингдек, ёрдамчи саноат ишлаб чиқаришларини қуришдир. Масалан, машинасозлик ва металлургия заводларини қуриш, нефть, газ, кимё ва бошқа саноат тармоқлари корхоналарини қуриш. Саноат қурилиши кўп жиҳатдан индустриялаштиришнинг кўлами ва суръатларини, техник тараққиёт даражасини белгилаб беради.

Қишлоқ қурилиши - қишлоқ жойларидаги янги ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини яратиш, уларни қайта таъмирлаш ёки кенгайтириш билан боғлиқ қурилишлардир. Қишлоқ қурилишига сув хўжалиги, ирригация, мелиоратив ва бошқа қурилиш турлари ҳам киради.

Уй-жой қурилиши - янги уй-жойлар, ётоқхоналар, ётоқ корпуслари, болалар уйлари ва қария ҳамда ногиронлар уйлари қуришдир. Аҳолининг жамғармалари ва давлатнинг қўллаб-қувватлаши ҳисобига қуриладиган шахсий уй-жойларни қуриш ҳам уй-жой қурилиши таркибига киради.

Маданий-маиший қурилиш - коммунал хўжалик, соғлиқни сақлаш, фан ва маданият, санъат, jisмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, бошқариш органлари тизимларига қарашли янги объектларни қуриш ва амал қилаётганларини таъмирлашдир.

Қурилиш оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, жамиятнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун зарурдир. Аммо қурилиш, халқ хўжалигининг бир тармоғи сифатида ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётининг фақат энг юксак поғоналаридагина, ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнида вужудга келади.

Сўнги йилларда фан-техника тараққиёти таъсири остида қурилиш ишлаб чиқаришида сифат ўзгаришлари юз бермоқда, улар замирида эса қурилишнинг бино ва иншоотларни саноатда тайёрланган ва тайёрлик даражаси юқори бўлган деталлар ва бўлақлардан йиғишдан иборат узлуксиз механизациялашган жараёнга айланиши ётади.

Қурилиш ишлаб чиқаришининг характери ҳам тубдан ўзгариб бормоқда. Оғир қўл меҳнати йирик ва майда механизация воситалари томонидан тобора сиқиб чиқарилмоқда. Қурувчи-монтажчиларнинг қурилиш майдонларидаги меҳнати индустриал меҳнатнинг бир турига айланиб бормоқда. Қурилиш ишлаб чиқаришининг техник жиҳозланганлик даражаси ортиб борган сари, жонли меҳнат сарфлари камайиб, енгиллашиб боради, бундан ташқари, унинг унумдорлиги ортади, қурилишнинг муддатлари қисқариб, унинг сифати яхшиланиб боради.

Қурилиш комплекси - пудратчи қурилиш ва монтаж ташкилотлари, уларга хизмат кўрсатувчи корхоналар, қурилиш материаллари, деталлари ва конструкциялари ишлаб чиқарувчи корхоналар

мажмуасидир. Курилиш комплекси таркибига курилиш фани (меъморчилик, техник, иқтисодий ва бошқалар), курилишни лойиҳалаштириш, бевосита курилиш ва унинг моддий-техник базаси киради.

Курилишнинг асосий ишлаб чиқариш бўғинлари - бу курилиш бошқармалари, монтаж бошқармалари, курилиш-монтаж бошқармалари (СМУ - ҚМБ), кўчма механизациялашган колонналар (ПМК - КМК) ёки ихтисослашган механизациялашган колонналар (СПМК - ИМК), уй-жой ва завод куриш комбинатлари (ДСК, ЗСК – УЖҚК – ЗҚК), пардозлаш ишлари бошқармалари, кўприк курилиши отрядлари, ишга тушириш-созлаш бошқармалари ва хоказолардир. Уларнинг кўпчилигига бошқарувнинг юқори поғонаси сифатида тегишли трестлар бошчилик қилади. Ҳозирги пайтда, ҳукуматимизнинг иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш тўғрисидаги қарорларига мувофиқ, хусусий курилиш фирмалари тармоғини ташкил қилиш ва ривожлантириш, курилишни бир-икки поғонали бошқарув тизимига ўтказиш масалалари илгари сурилмоқда

Таъкидлаш жоизки, курилишнинг қуйи ишлаб чиқариш бўғинлари баъзан саноатдаги завод ёки фабрикалар бажарадиган ишлаб чиқариш функцияларини бажармоқдалар. Айнан шу ташкилотлар асосий курилиш маҳсулотларини ишлаб чиқарадилар ва шу тариқа капитал курилиш олдига қўйилган асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш вазифаларини биринчи бўлиб бажарадилар. Шунинг учун курилишнинг халқ хўжалигининг бир тармоғи сифатидаги фаолиятининг кўрсаткичлари ва самарадорлиги кўп жиҳатдан ушбу бирламчи курилиш ташкилотларининг фаолиятидаги муваффақиятларга боғлиқдир.

Нафақат курилиш ташкилотларининг, балки буюртмачилар, лойиҳалаш муассасалари, материаллар, конструкциялар ва асбоб-ускуналарни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолияти ҳам курилиш маҳсулотининг ишлаб чиқарилиши билан боғлиқдир. Курилиш ишлаб чиқариши иштирокчиларининг мана шундай кўплиги курилишнинг фарқ қилувчи жиҳати бўлибгина қолмай, балки баъзан курилиш ишининг тўлиқ муваффақиятли бўлмаслигига сабаб ҳам бўлиб қолади. Ушбу иштирокчиларнинг ҳеч бўлмагандан биттаси ўз мажбуриятларини бажармаса, курилиш ишлаб чиқариши мароминининг бўзилишига, объектларни фойдаланишга топшириш муддатларининг кечикишига, натижада курилиш суръатларининг пасайишига, миқдорий ва сифат кўрсаткичларнинг ёмонлашишига олиб келади. Шунинг учун ҳозирги кунда капитал курилиш соҳасида учрайдиган баъзи муаммолар, камчилик ва нуқсонлар фақат курилиш ташкилотлари самарадорлигининг етарли даражада эмаслиги оқибати эмас, балки инвестиция жараёнини ташкил қилиш ва бошқаришнинг турли босқич ва поғоналарида вужудга келаётган салбий ҳолатларнинг таъсиридир.

1.2. Курилишнинг ташкилий шакллари

Капитал курилишда инвестиция жараёнининг асосий иштирокчилари сифатида одатда бажарадиган вазифаларига кўра инвестор, буюртмачи, қурувчи, пудратчи ва лойиҳаловчилар иштирок этадилар.

Инвестор - объект курилишини молиялаштиришни хусусий ёки қарз маблағлар ҳисобига амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъекти. Инвестор инвестиция натижаларини тасарруф қилиш учун тўлиқ юридик ҳуқуқларга эга.

Шунингдек, у инвестицияларни (капитал қўйилмаларни) жалб қилиш шаклини белгилайди, курилиш контрактларининг шартларини ишлаб чиқади, инвестиция жараёни иштирокчилари билан бўладиган молияв-кредит муносабатларини амалга оширади. Инвестор курилиш маҳсулотининг буюртмачиси, кредитори, харидори бўлиши, шунингдек, бевосита қурувчи функциясини бажариши ҳам мумкин.

Буюртмачи - техник-иқтисодий асосларни ишлаб чиқишдан бошлаб объектни фойдаланишга топшириш ёки объектнинг ишлаб чиқариш қувватига чиқишигача бўлган муддатда объект курилишининг ташкилотчиси ва бошқарувчиси функцияларини қабул қилган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.

Курилиш эгаси - курилиш бўлаётган ер майдонига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс. У ер эгаси ҳисобланади. Буюртмачи курилиш эгасидан фарқли равишда ер майдонидан курилиш учун фақат ижара шартлари асосида фойдаланади.

Пудратчи (бош пудратчи) - пудрат шартномаси ёки контракт асосида объект курилишини амалга ошираётган курилиш фирмаси. Бош пудратчи курилиш натижалари учун шартнома шартларига мувофиқ равишда буюртмачи олдига тўлиқ жавобгар бўлади. У зарур ҳолларда айрим турдаги ишларни бажариш учун қуйи пудрат ташкилотларини жалб қилиши мумкин

Лойиҳаловчи - буюртмачи билан тузилган шартнома асосида у ёки бу объектнинг келгусидаги қурилишини лойиҳаловчи лойиҳалаш ташкилоти ёки шунга ўхшаш бошқа муассаса. Лойиҳаловчи лойиҳанинг ва унинг асосидаги техник-иқтисодий кўрсаткичларнинг сифати учун тўлиқ жавобгар бўлади. Буюртмачи лойиҳада кўзда тутилган ечимларга риоя қилинишини назорат қилиш учун муаллифлик назорати ўрнатади.

Қурилиш ишлаб чиқариши жараёни турли шакл ва усулларда ташкил қилиниши мумкин бўлиб, пудрат усули, хўжалик усули, объектларни “қулф-калит” қилиб топшириш ва сотиш шулар жумласидандир.

Пудрат усулида қурилиш мунтазам ишлаб турувчи қурилиш ташкилотлари (фирмалари) томонидан буюртмачилар билан тузилган шартномалар асосида амалга оширилади. Бу қурилишнинг асосий ва энг кенг тарқалган усулидир. Бугунги кунда капитал қурилиш соҳасидаги барча пудрат ишларининг тахминан 80 фоизи шу усулда амалга оширилади. Уни амалга ошириш учун “Капитал қурилиш пудрат шартномаси” асос бўлиб хизмат қилади.

Хўжалик усулида - объектлар қурилиши ёки қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш ишлари хўжалк субъектларининг - корхоналар, ташкилотлар, институтлар ва шу қабиларнинг куч ва маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Корхоналарни қайта таъмирлаш ва кенгайтириш, кичикроқ қурилиш объектлари, ҳудудлар ва хоналарни ободонлаштириш, таъмирлаш ишлари кўпинча шу усулда олиб борилади.

Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда (“қулф-калит”гача) топширишда буюртмачининг функциялари бош пудратчига берилиб, у қурилишни бошидан бошлайди ва объектни буюртмачига ўзил-кесил тугалланган ҳолатда топширади. Қурилишнинг бундай усули уй-жой қурилишида жуда кенг тарқалган.

Танловлар - иқтисодиётда нисбатан янги ҳодиса бўлиб, бунда буюртмачи бирор объектни қуриш ёки лойиҳалаш, асбоб-ускуналар етказиб бериш бўйича танлов эълон қилаётганлигини очиқ ёки ёпиқ шаклда хабардор қилади ва ҳоҳловчиларни шу танловда иштироқ этишга таклиф қилади. Бунда махсус ҳужжат тайёрланади ва унда танловнинг асосий ғояси ва шартлари кўрсатилади. Бундай ҳужжатлар мажмуаси “тендер” деб аталади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган шакллардан ташқари, қурилишнинг ижтимоий меҳнат тақсимоли нуктаи назаридан ихтисослашув, концентрация, кооперация каби ташкилий шакллари мавжуд. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу шакллар фақат қурилишда эмас, балки халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида, аввало саноатда ҳам қўлланилади. Амалиётдан маълум бўлишича, бу шаклларни моҳирлик билан қўллаш орқали ишлаб чиқариш ва капитал қўйилмалардан юқори самарадорликка эришиш мумкин. Масалан, агар ихтисослашув ва кооперация ҳаражатларнинг камайишига, маҳсулот сифатининг яхшиланишига имкон берса, концентрация ва комбинирлаш - хом ашё ва материаллардан комплекс фойдаланишга ҳамда қурилиш соҳасида фан-техника тараққиёти кўламининг янада кенгайишига олиб келади.

1.3. Қурилишнинг моддий-техник базаси ва унинг тараққиёт истиқболлари

Қурилиш моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида фақат маҳсулот ишлаб чиқарибгина қолмай, балки бунинг учун у ёки бу турдаги ресурсларни истеъмол қилади ёки фойдаланади ҳам. Мавжуд маълумотларга кўра, қурилиш материаллари саноати маҳсулотларининг 80 фоизи, ёғоч материалларининг тахминан ярми, металл прокатининг 20 фоиздан кўпроғи, машинасозлик саноати маҳсулотларининг 10 фоиздан кўпроқ қисми қурилишда фойдаланилади. Қурилиш ҳаражатлари таркибида транспорт сарф-ҳаражатларининг қиймати 20-25 фоизни ташкил қилади. Бошқача қилиб айтганда, қурилишга халқ хўжалиги тармоқларининг деярли барчаси хизмат кўрсатади.

Қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантиришда қурилиш материаллари саноати алоҳида ўрин тутаяди. Бу тармоқдаги корхоналар цемент, оҳак, гипс, ғишт, шиша, қоплама ва иссиқлик ўтказмайдиган материаллар, турли тўлдирмалар ишлаб чиқаради. 1999 йил октябр ойининг ўзида республика бўйича 270 минг тн цемент, тахминан 50 минг м³ йиғма темир-бетон конструкция ва деталлар, 523 минг м² дераза ойнаси (қалинлиги 2 мм), 15 минг м² линолеум, деярли 3 млн. м² қоплама материаллар, 47 минг м² га яқин керамик (глазуранган) плиталар ва бошқа материаллар ишлаб чиқарилган.

Капитал қурилишда айрим турдаги материаллар истеъмолнинг солиштираму улуши жуда каттадир. Масалан, тахминан 80% цемент, дераза ойнаси - 50%, ёғоч материаллар - 35-40%, қора металллар прокати - 20%, юмшоқ қоплама материаллар - деярли 70% истеъмол қилинади.

Қурилишнинг материаллар, конструкциялар, техникалар ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари билан тўла таъминаш кўп жиҳатдан тармоқлараро алоқаларнинг мукамаллиги ва янада ривожлантирилишига боғлиқдир. Бу эса, одатда, ишлаб чиқаришнинг тармоқлараро балансида ва маҳсулотнинг халқ хўжалигидаги тақсимоотида акс этади.

Иқтисодиётда буйруқбозлик, марказлашган бошқарув ва режалаштириш тизимидан бозор тизимига ўтилиши, хўжалик субъектларига қурилишни ривожлантириш ва унинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш учун кенг имкониятлар очиб берди, бунда ҳудудий бошқарув органларининг роли кучайиб бормоқда. Аммо бу қурилишнинг ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ўз-ўзидан, стихияли равишда юз беради, дегани эмас. У қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантириш ва жойлаштириш ҳамда унинг ресурслар билан тўла таъминлаш илмий тамойилларига мос бўлиши лозим.

Қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантириш ва жойлаштириш учун қурилиш ҳудуди ва жойини танлашга таъсир қиладиган барча омиллар ва шартларни миқдорий ифодалашга имкон берадиган усулларга эга бўлиш лозим. Бундай усуллар - масаланинг оптимал ечимини топишга имкон берадиган **математик моделлардир**. Улардан бири - чизиқли дастурлаш бўлиб, у ўзгарувчан катталикларнинг берилган чизиқли чеклашларни ва ушбу катталикларнинг мақсадли функциясини максималлаштирувчи ёки минималлаштирувчи қийматлари мажмуасини топиш талаб қиладиган экстремал масалаларни ечишнинг назарияси ва амалиётини ўзида бирлаштиради.

Қурилишнинг моддий-техник базасини оптимал ривожлантириш ва жойлаштиришнинг иқтисодий-математик моделини шакллантиришда бошқа омиллар билан бир қаторда хом ашё ва материалларни ишлаб чиқариш пунктлари, корхоналарни жойлаштириш мумкин бўлган пунктлар, шу пунктлардаги ишлаб чиқариш ҳажмлари, транспорт ҳаражатлари ва бошқалар ҳисобга олиниши лозим. Бу ҳолатда масалани оптимал ечиш мезони одатда келгусида ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг юқори даражада рақобатбардош бўлиши, айна пайтда корхонани яратиш ва жойлаштиришда (бир марталик ва жорий) ҳаражатларнинг имкон қадар кам бўлишидир.

Қурилишнинг моддий-техник базасини янада ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири қурилиш индустрияси корхоналари ҳамда қурилиш конструкциялари, деталлари ва материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналарни лойиҳалаштириш билан шуғуллианувчи илмий-тадқиқот ташкилотлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни яхшилашдир.

Бунда ушбу ўзаро муносабатларнинг асосида қуйидагилар ётиши лозим:

- қурилиш индустрияси корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнлари юксак даражада механизациялашган ва автоматлаштирилган, янги, энг тежамли лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

- бу корхоналарни хом ашё ва материалларни, конструкцияларни ташишнинг ҳамда ишлаб чиқаришни кооперациялашни ривожлантиришнинг рационал схемаларини ҳисобга олган ҳолда мамлакат ҳудудида жойлаштиришнинг оптимал вариантларини танлаш;

- ишлаб турган, биринчи навбатда 20-30 йил ва ундан узоқ муддат ишлаб келаётган корхоналарни техник қайта жиҳозлаш.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, бозор муносабатлари шароитида, қурилиш индустрияси корхоналари ва ташкилотларининг хўжалик юритишдаги мустақиллиги кучайиб бораётган бир пайтда, моддий-техник базани ривожлантириш масалалари ҳам, хўжалик субъектлари ўртасидаги, шунингдек, субъектлар билан капитал қурилиш соҳасида ишловчи ёки унга боғлиқ бўлган илмий-тадқиқот ва бошқа ташкилотлар ўртасидаги хўжалик алоқларини кучайтириш масалалари ҳам, аввалги пайтлардагидек вазирлик ва маҳкамалар томонидан эмас, балки, зарур ҳолларда давлат томонидан қўллаб-қувватланган ҳолда кўпроқ қурилиш ташкилотлари ва корхоналари томонидан ҳал қилинмоқда.

Қурилиш индустрияси корхоналари ва ташкилотлари ўзларининг моддий-техник базаларини ривожлантириш орқали ўз ишлаб чиқариш салоҳиятини мустаҳкамлабгина қолмай, балки рақобатли муҳитда ўз иқтисодий барқарорлигини таъминлайдилар, фаолиятларининг ҳаёт циклини ўзайтирадилар. Бунда моддий-техник базасини ривожлантириш, ишлаб чиқаришнинг фақатгина техник ёки моддий таъминотдаги абсолют ўсишидан, ёки иқтисодчилар ибораси билан айтганда, ишлаб чиқаришнинг фонд билан жиҳозланганлигининг ортишидан иборат бўлиб қолмай, балки унинг устиворлик тамойиллари асосида, максимал самарадорликни таъминлаш тамойили асосида амалга оширилади. Гап шундаки,

бозор муносабатлари шароитида корхона ресурсларининг ҳар бир тури аввалги режалаштириладиган иқтисодиёт шароитидаги каби Давлат режалаштириш кўмитасининг ёки таъминот кўмитасининг буйруғи асосида эмас, балки хусусий маблағлар ҳисобига эришилади.

Қисқа хулосалар

Қурилиш - моддий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғи бўлиб, иқтисодиётнинг бошқа тармоқ ва соҳаларидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг характери, техникаси, технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил қилиниши ҳамда бошқарув тизими билан фарқ қилади.

Қурилишнинг маҳсулоти ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондлари бўлиб, улар мамлакатнинг миллий бойлигини ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлашнинг асосини ташкил қилади.

Маҳсулотнинг кўп капитал ва меҳнат талаб қилиши, меҳнат предметлари ва қуроолларининг кўчма характери, маҳсулотнинг ишлаб чиқарилган жойда стационар ўрнашган бўлиши, ишчиларнинг касбий таркиби, ишлаб чиқариш циклининг узоқлиги ва бошқалар қурилишнинг ўзига хос хусусиятларидир.

Моддий-техник базанинг етарли бўлиши - қурилишнинг халқ хўжалиги тармоғи сифатида муваффақиятли фаолият кўрсатиши учун муҳим шартдир. Бунда моддий-техник базанинг қурилиш дастурига нисбатан илдам ривожланиши инвестиция-қурилиш вазифаларини ҳал қилишнинг асосий тамойили ва зарур шартдир.

Қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантиришда қурилиш ишлаб чиқаришининг жорий ва истиқболдаги эҳтиёжларини ҳисобга олиш, фан-техника тараққиёти ютуқларига таяниш лозим.

Микдорий ва сифат кўрсаткичларини яхшилаш, захираларни топиш ва уларни сафарбар этиш, қурилишнинг капитал сарфларини ва қурилиш муддатларини камайтириш - инвестицион-қурилиш жараёнидаги барча иштирокчиларнинг муҳим вазифасидир.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Қурилиш. Тайёр қурилиш маҳсулоти. Тугалланмаган қурилиш. Тугалланмаган қурилиш ишлаб чиқариши. Консервация. Қайтадан бошлаш. Дастлабки қиймат. Қолдиқ қиймат. Саноат қурилиши. Қишлоқ қурилиши. Уй-жой қурилиши. Маданий-маиший қурилиш. Қурилиш комплекси. Қурилишнинг асосий ишлаб чиқариш бўғинлари. Инвестор. Буюртмачи. Қурилиш эгаси. Пудратчи. Лойихаловчи. Пудрат усули. Хўжалик усули. Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда ("қулф-калит" гача) топшириш. Танловлар. Қурилишнинг моддий-техник базаси.

Муҳокама ва назорат учун саволлар

1. "Қурилиш тармоғи" тушунчасига тўлиқ таъриф беринг. Унинг миллий иқтисодиётдаги ўрнини белгиловчи микдорий кўрсаткичларини кўрсатиб беринг.
2. Қурилишнинг тўғри ва тескари алоқаларининг табиатини очиб беринг.
3. У ёки бу объектларнинг қурилиши қандай усуллар билан амалга оширилиши мумкин?
4. Қандай субъектлар капитал қурилиш иштирокчилари бўлиши мумкин?
5. Қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантиришнинг қонуниятлари, тенденциялари ва ривожлантириш тамойилларини баён қилиб беринг.
6. Тугалланмаган қурилиш объектларини қайси ҳолларда консервация қилинади?
7. Қурилишнинг моддий-техник базасини ривожлантиришга қандай омиллар таъсир қилади.
8. Замонавий қурилиш жихозлари ва материаллари ишлаб чиқаришнинг ҳозирги ҳолатига баҳо беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Объектларни марказлаштирилган манбалар ҳисобига қуришда ягона буюртмачи хизмати тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 6 – илова
2. «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сон қарорига илова
3. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие–Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.

4. Расулов Н.Н. Стимулирование привлечения иностранных инвестиций в экономику Узбекистан. –Т.: Фан, 2003.
5. Абрамов С.И. Организация инвестиционно-строительной деятельности - М.: Центр экономики и маркетинга, 1999
6. Гуртов В.К. Инвестиционные ресурсы. – М.: Экзамен, 2002
7. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
8. Чернов В.А. Инвестиционная стратегия. Учебное пособие. – М.: ФНИТИ-ДАНА, 2003..
9. Богатин Ю.В., Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учебное пособие для вызов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
10. Инвестиционные процессы в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
11. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
12. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>
13. <http://eup.kulichki.ru/Catalog/20-5.htm>

2-МАВЗУ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА ИНВЕСТИЦИОН-ҚУРИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ

(мавзу янги педагогик ва ахборот технологиялари асосида олиб борилади)*

Режа

- 2.1.Бозор иқтисодиётининг асослари, хусусиятлари ва бугунги қиёфаси
- 2.2.Бозор иқтисодиётининг асосий тамойиллари ва инвестиция – қурилиш фаолиятида уларни ҳисобга олиш
- 2.3.Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари
- 2.4.Қурилишни шартнома асосида ташкил этиш
- 2.5.Капитал қурилишда танлов савдолари

2.1. Бозор иқтисодиётининг асослари, хусусиятлари ва бугунги қиёфаси

Маълумки, иқтисодиёт бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсатади. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган дастлабки кунлардан бошлаб иқтисодиётни режали тизимдан бозор муносабатлари асосига ўтказиш масаласи кўтарилиб, уни ҳал қилишга киришилди. Аввалги нашрларда, турли тадқиқотларда бозор ва бозор иқтисодиёти анархияни, инқирозлар ва ишсизликни келтириб чиқарувчи тизим деб кўрсатилар, бозорнинг бизнес, тадбиркорлик, рақобат ва шу каби категорияларига эса капитализмга хос иллатлар деб қараларди.

Бугунги кунда чоп этилаётган тадқиқотлардан эса биз бозорнинг ишлаб чиқарувчи(сотувчи) билан истеъмолчи(ҳаридор) учрашадиган жой эканлигини, бозор иқтисодиётининг эса ривожланиб бораётган тизим эканлигини, унда истеъмол товарларининг мўл-кўл бўлишини, уларнинг аввалги пайтлардагидек, фақат давлат томонидан эмас, балки зарур ҳолларда давлат томонидан қўллаб-қувватланган ҳолда асосан ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқарилишини билиб олдик. Кўриниб турибдики, мазкур масала бир қарашда оддий кўринса-да, анчагина мураккабдир.

Бозор иқтисодиёти уч юз йилдан кўпроқ даврдан бери мавжуддир. Шу давр ичида у тинмай ривожланиб, такомиллашиб, жамият ҳаётидаги ўзгарувчан шароитларга мослашиб келмоқда. Шу сабабдан, ҳозирги кундаги бозор Адам Смит давридаги ёки Карл Маркснинг “Капитал” асарида баён қилинган даврдаги бозорга мутлақо ўхшамайди. Аммо бозорнинг асоси деярли ўзгаришсиз, аввалгидек ҳолича сақланиб қолди.

Бозор иқтисодиётининг пайдо бўлганига кўп вақт бўлмаган бўлса, бозорнинг ўзи жуда қадимдан, антик дунёда ва ҳатто ундан ҳам аввал вужудга келган. Меҳнат тақсимооти бошланган заҳоти, одамлар орасида ўз меҳнатининг маҳсули билан айирбошлаш зарурати пайдо бўлган. Натурал хўжалик

* Методик ишланманинг =ис=ачи варианты 54-бетда ва 1-иловада келтирилган

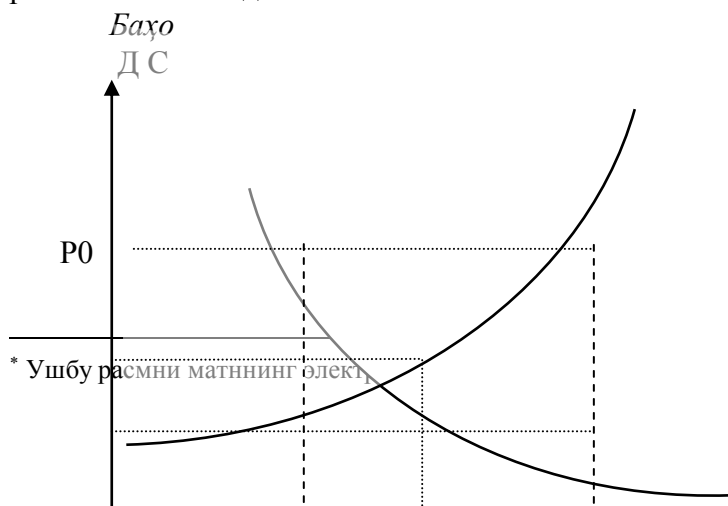
шароитида ҳам одамлар ўз меҳнат маҳсулотларини ўзаро айирбошлардилар, аммо бу айирбошлаш тасодифий характерга эга бўлган. Меҳнат тақсимоти шароитида эса меҳнат маҳсулотларини мунтазам айирбошламай яшаш мумкин бўлмай қолган. Ушбу товарларни айирбошлаш зарурати бозорнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Агар бирор одам қандайдир товарни ишлаб чиқаришдан бош тортса ҳам, уни бозорда топиши ва бирор бошқа товарга айирбошлаши мумкин бўлган. Бозорнинг энг муҳим хусусияти ҳам шудир: уни ҳеч ким ўйлаб топмаган ва мажбуран жорий этмаган - у ҳаётнинг мантиқий зарурати бўлиб, ўз-ўзидан, табиий равишда вужудга келган, бугунги кунгача ҳам шу йўл билан ривожланиб келмоқда. Мана шу табиий ривожланиш йўли мамлакатимиз тарихида мажбуран тўхтатиб қўйилган эди. Иқтисодиёт ўзининг қонунларига бўлган бундай ҳурматсизлик учун қандай шафқатсиз ўч олганини вақт кўрсатмоқда.

Яна бозор иқтисодиётининг тарихига назар ташлаймиз. Товарларни айирбошлаш заруратидан келиб чиққан бозор аста-секин жамиятдаги барча иқтисодий алоқаларнинг асосий шаклига айланди. Бу босқичда техника мураккаблашди, меҳнат тақсимоти чуқурлашди, ишлаб чиқариш кенгайди, бозорларнинг ҳажми катталашди - майда-майда маҳаллий бозорлар бирлашиб, йирик миллий (ички) бозорларни, кейинчалик эса жаҳон бозори шаклланди. Бозор муносабатлари ривожланган сари, одамлар товарларни айирбошлаш қандайдир сирли кучлар томонидан бошқариб турилишини сеза бошладилар. Бир пайтлар Адам Смит уларни “кўринмас қўл” деб атаган эди. Шу тариқа бу сирли қонуниятларни ўрганиш, уларнинг қонуниятларини аниқлаш, “бойликнинг табиати ва сабабларини”, “давлатнинг қандай қилиб бойлишини” ўрганишга эҳтиёж туғилди. Сиёсий иқтисод фани ана шундай вужудга келди. Ҳозирги кунда халқларнинг бойлиги ва қашшоқлигининг сабаблари ҳақида кўп нарса маълум бўлган бўлса-да, иқтисодиёт қонунларини ўрганиш ниҳоясига етмади.

Бозорнинг асосий элементлари - бу нарх, талаб ва таклифдир. Турли товарларга бўлган талаб ва таклиф айнан бозорда вужудга келади. Таклиф ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятларига қараб, талаб эса шу товар ёки маҳсулотга бўлган эҳтиёжга, ҳаридорнинг уни сотиб олиш имкониятига қараб белгиланади: товарга бўлган эҳтиёж қанчалик кучли бўлмасин, уни пулсиз сотиб олиш мумкин эмас. Агар пул бўлмаса, талаб ҳам бўлмайди, талаб ва таклифнинг нисбатидан эса нарх вужудга келади. Аммо талаб ва таклиф ҳам биринчи навбатда нарх-навога боғлиқдир. Бозор қандайдир тарзда ушбу элементлар ўртасида мувозанат ўрнатади, нархни, талаб ва таклифни бошқаради. Бунинг табиати “Макроиқтисодиёт” курсида жуда яхши ёритиб берилган бўлиб, унинг схемаси 2.1-расмда келтирилган*.

Талаб ва таклиф ўзаро кучли боғлиқ бўлиб, бир-бирини келтириб чиқаради. Улар қиймат қонуни орқали ўзаро таъсирлашади ва ишлаб чиқарувчиларга ҳатти-ҳаракатларни ва ресурсларни қаёққа йўналтиришни кўрсатиб беради. Қаерда талаб таклифдан юқори бўлса, нарх ҳам қийматдан юқори бўлади. Ресурслар ҳам шу томонга йўналтирилади, энг юқори фойда ҳам шу ерда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, қиймат қонуни асосида жуда самарали товар-бозор механизми вужудга келиб, фаолият кўрсатади. Бу механизм ишлаб чиқаришни, товар мўл-кўллигини, иш вақтининг тежамлилигини ва меҳнат унумдорлигинининг юқори бўлишини тартибга солади.

Шундай қилиб, бозор - бу ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида тарихан вужудга келган хўжалик алоқалари усулидир. Бозордаги ҳамкорлар бир-бирларини эркин танлайдилар, талаб ва таклиф ҳам шу ерда шаклланади, улар ўртасидаги нисбат эса нархни белгилайди. Аммо бозорда фақат ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар эмас, балки ишлаб чиқарувчиларнинг (корхоналар, фирмалар, компаниялар) ўзаро манфаатлари ҳам тўқнаш келади. Бу алоқа, одатда рақобат кўринишида ифодаланади ва унинг натижасида кўпинча баъзи ишлаб чиқарувчилар банкрот бўлса, бошқалари ривожланиб кетади.

ида диапроектор ор=али намоиш этиш мумкин. 2-илова

P1

P2

товар миқдори

2.1-расм. Талаб ва таклиф эгри чизиғи (нархнинг бозордаги товарнинг миқдорига боғлиқлиги)

Жаҳон тажрибасидан маълумки, бозор иқтисодиёти ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчига эркинлик берибгина қолмай, балки мулкчиликни мустаҳкамлайди, фаровонлик ва тараққиёт учун замин яратади, аммо у ёки бу даражада муқаррар равишда мулкчий табақаланишга олиб келади, буни эса кўпчилик адолатсизлик деб тушунади. Бундай қарашларнинг илдизи XIX асрларга, социалист-утопистларга - Грей, Прудон, Родбертусларга бориб тақалади, диалектик ва тарихий материализм фалсафасини, К.Маркс билан биргаликда эса илмий коммунизм назариясини яратган Ф.Энгельс уларни ўз асарларида шундай бирлаштирган эди.

Масалан, агар Родбертуснинг қарашларига тўхталадиган бўлсак, у бозор муносабатларининг ўрнига маҳсулотларни махсус қвитанциялар асосида тақсимлашни, бу қвитанцияда эса ҳар бир кишининг қанча меҳнат сарфлагани кўрсатилишини таклиф этган эди. У бундай қвитанцияларни “ишчи пуллар” деб атаган эди. Бунда меҳнат ўлчови сифатида оддий иш вақти қабул қилинган бўлиб, унинг самарадорлиги, иш шароитлари, фойдаланиладиган асбоб-ускуналарнинг характери эса ҳисобга олинмаган. Масалан, агар маҳсулотни ўртача шароитларда бир кунда тайёрлаш мумкин бўлса, аммо уни ишлаб чиқаришга ўн кун кетса, Родбертуснинг фикрича, бунинг аҳамияти йўқ бўлиб, қвитанция ўн кунлик меҳнат учун берилверади. Бунинг устига, Родбертус ишлаб чиқарилган маҳсулотга талаб борми, йўқми, улар ортиқча ишлаб чиқарилганми - бунинг ҳам фарқи йўқ, меҳнат қилинган бўлса бўлди, қанча меҳнат қилинса, шунча кунлар, соатлар, минутлар учун қвитанция берилиши керак, деб ҳисоблаган. Унинг учун энг муҳими - ҳисобга олиш ва назорат қилиш бўлган. Унинг фикрича, давлат барча меҳнат сарфларини олдиндан ҳисобга олиб, ҳар қандай товарнинг қиймати ва миқдорини ҳеч қандай бозорсиз, ҳатто келгуси беш йилга аниқлаб кўяди. Ҳамма нарса аниқ бўлиши, меҳнатнинг эса ҳар бир минути ҳисобга олиниши керак. Бир сўз билан айтганда, қвитанцияларнинг суммаси маҳсулотларнинг суммасига тўғри келиши, ҳар бир соат меҳнат учун бир хил қвитанция берилиши керак.

Бу сизга таниш туюлмаётими? Бу социалистик иқтисодиёт ва ёппасига режалаштириш давридаги тенглаштириш мафқурасининг қарашини эслатмаётими? Ўша пайтларда ҳам беш йиллик режалар тузилиб, уларда барча ишлаб чиқариладиган товарлар “ўсиб бораётган эҳтиёжларимизни қондириш учун” аввалдан белгилаб олинарди. Изоҳга ҳожат йўқ. Ҳоҳлаймизми, йўқми - аммо режали иқтисодиёт учун айнан шу бошқарув мафқураси қабул қилинган эди. Родбертус ҳам айнан синчиклаб режалаштириш, назорат ва ҳисоб-китобни ёқлаб чиққан.

Шундай қилиб, бозорни инкор қилиш ва “адолат” учун, тақсимотдаги тенглаштириш учун курашишнинг илдизлари илк социалистларнинг утопик (хаёлий) мафқурасига бориб тақалади. Бугун биз режали иқтисодиётнинг вақт синовидан ўтмаганлигига, собиқ социалистик республикаларнинг бозор иқтисодиёти йўлини танлаганликларига гувоҳмиз.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, ҳозирги кунда ер қуррасида бозор иқтисодиётидан бошқа тизимда бўлиб, ривожланиб бораётган бирорта давлат йўқ, яъни бозорсиз бой мамакат йўқ. Тарихнинг ғоятда қимматга тушган соф тажрибасидан маълумки, Германия, Корея ва Хитой каби мамлакатларни иккига бўлиб, бирида бозор иқтисодиёти, иккинчисида тақсимот (яъни режали) иқтисодиётни жорий қилингани ачинарли оқибатларга олиб келди. Четдан қараганда бир миллатга мансуб, бир хил одамлар, ер ҳам, табиий шароитлар ҳам бир хил, аммо натижалар мутлақо ҳар хил. Шундан келиб чиққан ҳолда, тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти билан бозор иқтисодиётини яна таққослашга, бу мунозарани давом эттиришга яна бирор асос борми?

Аммо бозор иқтисодиётда фаровонлик ва тараққиёт ўз-ўзидан, автоматик равишда вужудга келиб қолар экан, деган фикр юзага келмаслиги учун айтиб ўтиш керакки, бозор ва умуман бозор иқтисодиёти - бу “очил дастурхон” эмас. У инсоний функцияларни бажармайди. Масалан, бозор

иктисодиёти ҳеч қачон инкор қилинмаган, таъқиб қилинмаган ўнлаб давлатларни мисол қилиб келтириш мумкинки, уларда халқнинг турмуш даражаси ва иқтисодий кўрсаткичлари айтарлиқ юқори эмас. Демак, бозор фаровонлик ва тараққиёт учун зарурий шарт бўлса ҳам, аммо етарли шарт эмас экан. Бозор иқтисодиёти фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш учун камида икки шарт - меҳнатсевар аҳоли ва тегишли давлат бошқаруви керак бўлади.

Давлат бозори ва бозор муносабатларининг муҳимлигини **Гелбрайд, Линдблом, Макмиллан** каби машҳур ғарб тадқиқотчилари таъкидлаб ўтишган. Уларнинг асарларида ғоятда муҳим хулоса ифодаланган - соф бозор муносабатлари иқтисодиёт учун ғоятда мўрт пойдевор ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётидаги ва сиёсатдаги устивор йўналишларни айнан давлат белгилаб бериши лозим. Бозор талаби ҳам давлат томонидан режалаштирилиши ва бошқариб борилиши зарур. **Линдбломнинг** таъкидлашича, “бизнес учун, у ўз ишини яхши уддалаши учун давлатдаги имтиёзли мавқе кўринишидаги манфаат зарур”.

Аммо бу ерда масалага тарғибот нуқтаи назаридан эмас, балки амалий жиҳатдан қараш лозим. Гап шундаки, давлат бозорда қудратли кучга эгагини айтиб ўтишнинг ўзи етарлидир. Бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда саноат товарлари айланмасининг 35-40 фоизи фақат бозор қонунлари асосида эмас, балки давлат томонидан ҳам бошқариб турилади. Иқтисодиётнинг бутун давлат сектори ва давлат бюджети, шунингдек дастурлаш, маъмурият, молия-кредит сиёсати каби муҳим воситалар ҳам давлатнинг қўлида бўлиб, улар ёрдамида давлат ҳам харидор, ҳам сотувчи сифатида бозорнинг фаол иштирокчисига айланади. Бундай имкониятларга эга бўлган давлат ўз буюртмалари билан фаол конъюнктурани қўллаб-қувватлаб туриши, ҳар қандай тармоқдаги ишлаб чиқаришдаги пасайишнинг олдини олиши мумкин. Давлат буюртмалари, капитал қурилиш учун айниқса муҳим бўлган узоқ муддатли контрактлар ёрдамида ҳамда фирманинг ўз ички буюртмалари ёрдамида эркин бозорда муқаррар бўлган иқтисодий тараққиётнинг даврийлигини сўсайтириши мумкин.

2.2. Бозор иқтисодиётининг асосий тамойиллари ва инвестиция - қурилиш фаолиятида уларни ҳисобга олиш

Бозор иқтисодиётининг барпо этилиши ва фаолият кўрсатиши маълум бир тамойилларга риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Уларнинг мазмунини баён қилишдан аввал айтиш керакки, бозор иқтисодиётининг таркибида фақат ишлаб чиқарувчи (сотувчи) истеъмолчи (харидор) билан учрашадиган товар ва хизматлар бозори эмас, балки молиявий ресурслар (капитал) бозори ва бошқалар ҳам амал қилади. Бу бозорларнинг барчаси бир-бирини тўлдириб, ягона бозор иқтисодиёти механизмини ташкил қилади. Бу механизмнинг характерли белгилар куйидагилардан иборат:

- маҳсулот (юмушлар, хизматлар) ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасида алоқанинг эркинлиги;

- ҳамкорларни танлаш эркинлиги;
- бозор иштирокчилари ўртасидаги рақобат.

Машҳур иқтисодчи олим Леонтьевнинг фикрича, бозор механизми рақобатга асосланади, аммо давлатнинг қатъий назорати остида, миллий даромаднинг катта қисмини ўз ичига олувчи ижтимоий хизматлар тизимлари билан боғлиқликда фаолият кўрсатади. У кескин марказлашган режалаштириш ўрнига индикатив йўналтирувчи режалаштиришни кўзда тутди. Бошқача қилиб айтганда, бозор механизмини ҳам бошқа ҳар қандай механизм каби тегишли равишда бошқариш ва тартибга солиб туриш керак бўлади.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш фақат ишлаб чиқилган модел асосидагина эмас, балки жаҳон фани ва амалиётининг ютуқлари ва тавсияларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоқда. Давлат аввалбошдан тармоқлар иқтисодиётида ҳам, бутун миллий иқтисодиётда ҳам бош ислоҳотчи бўлди. Бугунги кунда республикамизда монополияга қарши қўмита ишлаб турибди, бизнес ва тадбиркорлик институтлари ташкил қилинган, кўпчилик вазирлик ва маҳкамалар - эскирган асосий давлат бошқарув органлари тугатилган, иқтисодиёт мафкурадан ажратилган, мулкдорлар синфи шаклланиб бормоқда. Давлат иқтисодий фаолият эркинлигини, истеъмолчининг ҳуқуқлари устиворлигини ҳам, тенгликни ҳам, барча мулкчилик шакллариининг муҳофаза қилинишини ҳам қафолатлайди. Буларнинг барчаси, яъни мамлакатнинг бозор муносабатларига йўналганлиги, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган.

Бозор иқтисодиётининг асосий тамойилларига келсак, Ўзбекистонга нисбатан улар, биринчидан, дастлаб мамлакат президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган, иккинчидан, - улар миллий иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказишнинг ўз модели асосига қўйилган.

Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

- иқтисодиётнинг сиёсатдан озодлиги;
- қонунларнинг устиворлиги ва уларнинг барча бошқарув поғонларида мажбурий бажарилиши;
- давлат - барча ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларда бош ислохотчи;
- меҳнаткашларнинг, айниқса кам таъминланган оилаларнинг манфаатларини кучли ижтимоий ҳимоялаш;
- бозорга ва бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш.

Қурилиш, миллий иқтисодиётнинг ўзвий бир қисми сифатида бу тамойиллардан алоҳида фаолият кўрсата олмайди. Бундан ташқари, қурилиш бу тамойилларга мосланиши, уларнинг асосида ҳамда тармоқнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш жараёнининг тезлашишига имкон яратиши лозим. Уларнинг ичида энг муҳими қуйидагилардир:

1. Нарх белгилашнинг бозор шакллари тамойиллари

Бугунги кунда нарх белгилашнинг икки шакли мавжуд бўлиб, улар эркин нархлар ва давлат томонидан бошқариладиган нархлардир. Бу иккала нархлар ҳам мамлакатда амал қилаётган нарх белгилаш сиёсатига бўйсунди. Бугунги кунда давлатимиз эркин нарх белгилаш чегараларини имкон қадар кенгрок очишга, яъни нархларни эркинлаштиришга интиломда, бу эса бозор иқтисодиёти механизмига зид келмайди. Нарх белгилашдаги “эркинлик чегараларининг” асосий омилларини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

2. Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш

Бу тамойилни амалга ошириш ҳар қандай жисмоний ва ҳуқуқий шахсга амалдаги қонунчиликда ман этилмаган исталган турдаги фаолият тури билан шуғулланишга имкон беради. Ўзбекистонда бу бир қатор қонунлар, Президент фармонлари ҳамда ҳуқуқат қарорлари билан мустаҳкамланган.

Аммо бу тамойил қурилиш соҳасида бошқа тармоқларга қараганда ҳали анча сустривожланган, чунки пудрат ишларининг амалдаги бозори шаклланмаган, пудратчи ташкилотлар буюртмачиларнинг маблағларига сурункали равишда боғлиқ, шунингдек, улар хусусий айланма маблағлар билан етарли таъминланмаган, инвестиция жараёни иштирокчилари ўртасида ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш жуда мураккаб, қурилиш маҳсулотининг “сотувчиси” ва “харидори” ҳали аниқ шаклланиб улгурмаган ва ҳоказо. Шунингдек, давлат қурилиш комплексини аввалги вазирликлар асоратидан чиқаришга барча чоралар билан интилаётганлигига қарамай, қурилишда бу тамойилни ривожлантиришга хусусий қурилиш фирмаларини ташкил қилиш жараёнининг жуда секин кетаётганлиги ҳам ҳалақит бермоқда.

3. Турли мулкчилик шаклларининг, кўпроқ хусусий мулкнинг мавжудлиги.

Бу тамойил аввалги тамойиллар билан ўзвий боғлиқ бўлиб, гўёки улардан келиб чиқади. Бугунги кунда, иқтисодиёт кўп укладли режимда фаолият кўрсатаётган бир пайтда, ушбу тамойилни амалда рўёбга чиқариш учун барча керакли шарт-шароитлар юзага келтирилди. Аввало, бу ерда гап собиқ қурилиш вазирликлари ва маҳкамаларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳамда тугатиш ҳақида боради. Бу қурилиш индустрияси таркибида турли мулкчилик шаклларидаги корхона ва ташкилотларни ташкил қилишга имкон беради.

Шунга қарамай, бу жараён ҳам аввалгиси каби, тадбиркорлик билан боғлиқ бўлиб, нуфузи ҳозирча унчалик юқори бўлмаганлиги, қурилиш фаолиятининг жозибадор эмаслиги сабабли ҳали фаоллашмади. Шунинг учун инвесторлар ҳозирча хусусий қурилиш фирмалардан кўра кўпроқ хусусий дўконлар, офис бинолари ташкил қилишга, харидоргир товарларнинг олди-сотдиси билан шуғулланишга ҳаракат қилмоқдалар. Шунингдек, ишга “эски одат” қурилишнинг давлат томонидан бошқарилишини афзал кўриш ҳам ҳалақит бермоқда. Аммо бу тенденция бозор қонунлари ва бозор муносабатлари таъсирида аста-секин йўқолиб бормоқда.

4. Монополиядан чиқариш ва ихчам қурилиш тузилмаларини ташкил қилиш.

Сўнгги пайтларгача саноат, қишлоқ хўжалиги, йўл, фуқаро ва уй-жой қурилиши билан шуғулланувчи қурилиш вазирликлари монопол мавқега эга эдилар. Амалиётдан маълум бўлишича, монополизм бозор муносабатлари ривожланишининг дастлабки босқичлари учун мақбўл бўлиши мумкин, аммо кейинчалик унинг ҳукмронлиги турғунликни вужудга келтириб, рақобатга тўсқинлик

қила бошлайди. Шунинг учун монополизм билан бозор иқтисодиётининг муҳим белгиси бўлган рақобат бир жойда мавжуд бўла олмайди.

5. Ички ва ташқи бозорларнинг очиқлиги

Бу тамойил sanoat корхоналари, савдо соҳаси, қишлоқ хўжалигига кўпроқ хос бўлиб, афсуски, қурилиш ишлаб чиқаришига камроқ даражада тааллуқлидир. Аммо бу қурилиш фақат ички эҳтиёжлар доирасида қолиб кетиб, ташқи бозор учун ёпиқдир, деган фикрни билдирмайди. Ваҳоланки, мамлакатимизнинг пудрат ташкилотлари чет эллардаги инвестиция-қурилиш жараёнида камроқ иштирок этадилар, хорижий ташкилотлар эса бизнинг қурилиш жараёнимизда фаол қатнашмоқдалар. Шунинг учун дунёнинг кўпгина мамлакатларига хос бўлган бозорнинг очиқлиги мамлакатимиздаги қурилиш корхона ва ташкилотларини фақат ички бозорда эмас, балки чет элларда ҳам муносиб ўрин эгаллашга мажбур қилиши керак. Тўғри, бу анчагина мураккаб, фақат етарли миқдордаги ресурсларни эмас, балки маълум даражада ташаббускорлик ва ҳатто ватанпарварликни, фидойиликни талаб қилувчи вазифа, аммо уни бажариш мумкин.

6. Инвестиция-қурилиш фаолияти қатнашчилари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шартномавий шакллари ривожлантириш ва объектларни асосан “қулф-калит” қилиб топшириш шартларига ўтиш.

Бу тамойил - қурилиш мажмуасининг бозор муносабатларига ўтишининг ҳақиқий асосидир. Афсуски, бугунги кунда шундай вазият юзага келдики, маъмурий-буйруқбозлик тизими ўтмишда қолди, аммо ўзаро муносабатларнинг бозор шакли ҳали тўлиқ рўёбга чиқмади.

Аммо бу вазият бирор ўзгариш юз беришини кутиб ўтиришга сабаб бўла олмайди. қурилиш ташкилотлари “юқоридан” буйруқ кутиб ўтирмай, бозор иқтисодиёти тамойилларини, шартномавий муносабатларни ривожлантиришлари, объектларни “қулф-калит” қилиб топширишга ўтишлари лозим, бу эса қурилиш маҳсулоти учун “сотувчи” ва “харидор” тушунчаларини вужудга келтиради.

7. Қурилиш ташкилотининг қурилиш-хўжалик фаолиятининг бутун жараёнини мулк эгаси сифатида тартибга солишдаги муғлок ҳуқуқи.

Бу тамойил тўлиқ амалга ошиши учун қурилиш ташкилотлари биринчидан буюртмачиларнинг маблағларига боғлиқ бўлмасликлари керак, иккинчидан, истиқболли қурилиш дастурига эга бўлишлари лозим, учинчидан эса, ўз ишлаб чиқариш имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни ўрганишлари ва иш вақтининг ҳам, моддий ресурсларнинг ҳам беҳуда исроф қилинишига йўл қўймасликлари зарур. Амалиётдан кўриниб турибдики, бирор корхона, шу жумладан қурилиш ташкилоти ресурслардан тежамли фойдаланса, камроқ ҳаражатлар билан кўпроқ натижаларга эришса, фақат шундагина мулкка эгалик ҳисси пайдо бўлади. Яъни мулк эгаси - бу ҳамма жойда ва ҳамма нарсада самарадорликка интилувчи (жисмоний ва ҳуқуқий) шахсдир.

Шунинг учун ушбу тамойилнинг амалга оширилиши, ишнинг моддий жиҳатидан ташқари, яна аҳлоқий масалаларга, жамият олдидаги бурч ва масъулиятини тўғри тушуниш ҳиссиётига асосланади.

Мулк эгаси - бу боши оққан томонга қараб юрадиган, бор-будини исроф қилиб юборадиган кимса эмас, балки мол-мулкни оқилона ва самарали сарфлайдиган кишидир. Бу гап қурилиш индустриясининг корхона ва ташкилотларига ҳам тааллуқли. Қурилиш ташкилоти ўз мол-мулкига қанчалик яхши ва масъулият билан қараса, унда мулк эгасининг ҳуқуқлари шу қадар юқори бўлади.

Биз юқорида бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш фаолиятининг энг муҳим деб топган еттита тамойилинигина кўриб чиқдик. Аммо қурилиш мажмуасини бозор тизимига ўтказиш учун бошқа бозор тамойиллари ва шарт-шароитлари ҳам керак бўлиб, уларсиз моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида фақат қурилиш эмас, ҳатто бутун иқтисодиёт ҳам бозор иқтисодиёти деган номга лойиқ бўла олмаслиги мумкин. Қуйидагилар шулар жумласидандир:

- пул-кредит тизимини ташкил қилиш ва унинг, шу жумладан конвертланувчи валютанинг барқарор фаолият кўрсатишини йўлга қўйиш.

- молиявий ташкилотлар, биржалар, суғурта компаниялари, аудиторлик ва консалтинг муассасалари, телекоммуникациялар тармоғи ва ҳоказоларни ўз ичига олувчи бозор инфратузилмасининг мавжудлиги;

- бозор шароитларида ишлай олувчи кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича ишончли тармоқнинг мавжуд бўлиши;

- меъёрий-услубий ва маълумот материалларини тайёрлаш ва қурилиш ишлаб чиқаришини улар билан таъминлаш;

- оқилона (мақбул) солиқ тизимининг мавжудлиги;
- талаб даражасидаги ҳуқуқий таъминотнинг мавжудлиги;
- нархни шакллантириш тизимини яхшилаш.

Табиийки, қурилиш мажмуасининг бозор муносабатларига ўтишдаги асосий тамойиллари ҳам, қўшимча тамойиллари ҳам қурилиш амалиётининг бой ҳаётий тажрибасининг ўрнини боса олмайди. Назариянинг амалиётдан фарқи ҳам, бугуннинг эртадан фарқи ҳам аслида шудир. Аммо бу тамойиллардан биргаликда фойдаланиш ва янада муҳимроғи, уларни давр талабидан, ҳаёт талабидан келиб чиққан ҳолда бойитиш, тўлдириш қурилиш мажмуасининг бозор муносабатларига ўтказилишини тезлаштиради ва шу йўл билан бутун миллий иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлайди.

2.3. Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари

Кўриб чиқилган масалалар қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг бутун миллий иқтисодиёт нуқтаи назаридан қарагандан мажбурий чора эмас, балки объектив зарурат ва ҳатто давр талабидир, деган хулоса чиқаришга имкон беради. Иқтисодиётнинг у ёки бу тармоғи “оқсаётган” бўлса, хўжаликни бошқаришда бозорга хос бўлмаган усулларни қўллаётган бўлса, бундай иқтисодиётни бозор иқтисодиёти деб бўлмайди. Иқтисодиётни (тармоқ иқтисодиётини ҳам, миллий иқтисодиётни ҳам) фақат бошқарувнинг барча поғоналарида, ҳамма жойда бозор механизмлари амал қилган тақдирдагина бозор иқтисодиёти деб аташ мумкин. Бунга эришмагунча бозор иқтисодиёти ҳақида жиддий гапириш мумкин эмас.

Афсуски, бугунги кунда қурилиш мажмуасининг аҳволи айтарлик яхши эмас, бу тармоқ илгари ҳам объектларнинг қурилиши ҳаддан ташқари “узоқ вақтга чўзилиши”, битмаган қурилишлар сони кўпайиши, капитал қўйилмаларнинг сон-саноксиз объектларга тақсимланиб кетгани, йўқотишлар, ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар ва бошқалар туфайли ҳар доим ҳам яхши кўрсаткичларга эга бўлавермас эди.

Бугунги кунда эса капитал қурилишни жонлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун бошқача чора-тадбирлар керак бўлмоқда. Шу мақсадларда «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони (06.05.2003 й., № Пф-3240) эълон қилинди. Унда асосий йўналишлар сифатида қуйидагилар кўзда тутилган:

1) пудратчи қурилиш ташкилотлари ва қурилиш индустрияси корхоналарини хусусийлаштириш ва акциялаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш, қурилиш бошқарув тузилмаларини ихчамлаш ва монополиядан чиқариш;

2) хусусий қурилиш фирмаларини ташкил қилишни рағбатлантириш, қурилиш соҳасида ўрта ва кичик корхона ва ташкилотларни, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

3) капитал қурилишда пудрат ва лойиҳа ишлари бозорини шакллантириш, қурилиш фаолиятида шартнома муносабатларининг ролини кучайтириш, барча жойларда буюртмаларни жойлаштиришда тендерларни жорий қилиш, қурилишни асосан фойдаланишга тайёр ҳолда («қулф-калит»гача) топшириш шартлари асосида амалга ошириш;

4) инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асослашларни тайёрлаш даражасини ошириш, уларни шакллантириш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартибини такомиллаштириш, қурилишнинг моддий-техник базасини янгилаш;

5) тармоқни бошқаришнинг барча бўғинларида институционал ўзгаришларни амалга ошириш, қурилиш мажмуасининг бошқарув тузилмасини такомиллаштириш, бир-икки бўғинли бошқарув тизимларига ўтиш;

6) қурилиш пудрат ташкилотларида бригада пудратини жорий қилиш, тўловни ишларнинг тугалланган босқичларида амалга ошириш асосида ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг меъёрлари ва механизмларини такомиллаштириш;

7) қурилиш-монтаж ишларининг таннархини камайитириш, муддатларини қисқартириш ва сифатини ошириш.

Бу чоралар қурилишда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг 2005 йилга мўлжалланган муайян Дастури билан мустаҳкамланган бўлиб, шу мақсадларда уни амалга ошириш юзасидан махсус ҳудудий ва вертикал комиссиялар ташкил қилинган.

Қуйида кўрсатилган объектларнинг техник-иқтисодий асослашлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади:

а) хорижий инвестициялар ва кредитлар жалб қилинган ҳолда ҳукумат қафолати асосида амалга оширилаётган объектлар, лойиҳанинг қийматидан қатъи назар;

б) республика инвестиция дастурига киритилган, ҳар йили давлат бюджети билан бирга тасдиқланадиган объектлар.

Инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослашлари ва бошқа керакли ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлашга қадар белгиланган тартибда тегишли экспертизадан ўтиши лозим. Инвестиция ва қурилиш лойиҳаларининг танлов асосида танлаб олиниши қурилиш мажмуасини ташкил қилиш ва уни бошқаришдаги энг муҳим нуқталардан бирига айланиб бормоқда.

У айниқса қуйидаги ҳолларда кенг қўлланилмоқда:

- лойиҳалаш, инженерлик-тадқиқот ишлари, конструкторлик ишлари ва ҳоказо;
- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш бино ва иншоотларини, корхоаларни қуриш ва техник қайта жиҳозлашда, шу жумладан “қулф-калит” қилиб топширишда;

- комплект технологик асбоб-ускуналар ва бошқа меҳнат воситаларини етказиб беришда;

- лойиҳани бошқаришда, маслаҳат хизмати кўрсатишда, назоратда.

Танловларнинг (тендерларнинг) самарасини ошириш мақсадида ва пудрат бозорида рақобатчиликни кучайтириш мақсадида бу бозорда махсус қоидалар ва талабларга риоя қилинган ҳолда хорижий лойиҳалаш ва қурилиш компанияларининг қатнашиши кўзда тутилмоқда. Яъни қурилиш мажмуаси, бутун иқтисодиёт каби, аввалги “ёпиқ” ҳолатини йўқотиб, мамлакатдаги қонунчилик доирасида хорижий инвесторлар учун очиқ бўлиб бормоқда.

Шу муносабат билан инвестиция лойиҳаларини экспертиза қилишнинг ва экспертларнинг малакаси, роли кучайиб бормоқда. Экспертлар керакли профессионал маълумотга, тажрибага ва касбий интуицияга эга бўлишлари лозим. Хорижий амалиётда экспертларнинг ҳулосаси, одатда, қайта кўриб чиқилмайди ва ҳатто муҳокама қилинмайди.

Бизнинг шароитларда экспертлар сифатида бошқарув органларининг мутахассислари, олимлар, тадқиқот ва лойиҳалаш ташкилотларининг ходимлари, турли соҳадаги раҳбарлар қатнашиши мумкин. Экспертларнинг вазифаси ташаббус-манتيқий таҳлил қилиш ва лойиҳада амалга оширилган ҳисоб-китобларни текшириб кўришдан иборат. Экспертларнинг ҳулосаси лойиҳавий ишланмалар учун тендерда қатнашишга асос бўла олади.

2.4 Қурилишни шартнома асосида ташкил этиш

Қурилиш объектларини фойдаланишга тайёр ҳолда пудрат усулида қуриш мунтазам ишлаб турувчи қурилиш ташкилотлари (фирмалари) томонидан буюртмачилар билан тузилган шартномалар асосида амалга оширилади. Бу қурилишнинг асосий ва энг кенг тарқалган усулидир. Бугунги кунда капитал қурилиш соҳасидаги барча пудрат ишларининг тахминан 80 фоизи шу усулда амалга оширилади. Уни амалга ошириш учун “Капитал қурилиш пудрат шартномаси” асос бўлиб хизмат қилади.

Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир Намунавий пудрат шартномаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сонли қарорининг 3-илоvasида ишлаб чиқилган ва амалиётга киритилган.

Шартномада қуйидаги тарифлар қўлланилади:

ижро ҳужжатлари - натурада бажарилган ишлар ёки ишларни бажариш учун масъул бўлган шахслар томонидан уларга киритилган ўзгаришларнинг ушбу ишчи чизмаларга мувофиқлиги тўғрисидаги ёзувлар билан биргаликда объект қурилишига ишчи чизмалар туркуми, сертификатлар, техник паспортлар ва ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг сифатини ва ишларни бажаришда қўлланилган материаллар, конструкциялар ва деталларнинг сифатини тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар, беркитиладиган ишлар тасдиқланганлиги тўғрисидаги далолатномалар, айрим масъулиятли конструкцияларни оралиқ даврда қабул қилиниши тўғрисидаги далолатномалар, монтаж қилинган асбоб-ускуналарнинг яқка тартибдаги синови тўғрисидаги далолатномалар, ишларни бажариш дафтари хамда қурилиш нормалари ва қоидаларида назарда тутилган бошқа ҳужжатлар;

қурилиш майдони - мазкур шартнома (контракт) доирасида барча ишларни бажариш даврида далолатнома бўйича Буюртмачи томонидан Пудратчига берилган ер участкаси. Объектнинг қурилиш майдони чегараси ажратиб қўйилади ёки бош режага мувофиқ белгиланадиган бошқа белгилар билан белгилаб қўйилади;

вақтинчалик иншоотлар - Пудратчи томонидан қурилиш майдонида ўрнатиладиган ва ишларни бажариш учун зарур бўлган ҳар қандай типдаги вақтинчалик бинолар ва иншоотлар;

беркитиладиган ишлар - сифати ва аниқлигини кейинги ишлар бажарилгандан кейин аниқлаш мумкин бўлмаган, кейинчалик бажариладиган ишлар ва конструкциялар билан беркитиладиган ишлар;

шартнома нархини бўлиб чиқиш - ишларнинг ҳар бир босқичи ва (ёки) турлари қийматини аниқ белгиллаган ҳолда шартнома бўйича объектнинг умумий қийматини босқичларга тақсимлаш.

Пудратчи шартнома шартларига кўра лойиҳада кўзда тутилган объектни фойдаланишга тайёр ҳолда қуриш бўйича қурилиш ишларини бажариш мажбуриятини олади, Буюртмачи эса пудратчига қурилиш ишларини бажариш учун зарур шароитлар яратиш, уларни қабул қилиш ва тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади.

Ишлар қиймати узил-кесил ҳисобланади ва кейинчалик қайта кўриб чиқиши мумкин эмас, қуйидаги ҳоллар бундан мустасно:

қурилиш қийматини кўпайтиришга енгиб бўлмайдиган куч (форс-мажор) ҳолатлари сабаб бўлганда;

ишлар ҳажми буюртмачи томонидан ўзгартирилганда;

объектнинг қурилиши бир йилдан ортиққа ўзгартирилганда.

Қурилиш муддати бир йилдан ортиқ бўлганда иккинчи йилга ва кейинги йилларга шартномавий нархларни аниқлаштириш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Пудратчининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат бўлади:

барча ишларни шартномада ишларни бажариш жадвалида назарда тутилган ҳажмда ва муддатларда ўзининг кучлари ёки жалб қилинган кучлар билан бажариш ҳамда ишни буюртмачига шартнома шартларига мувофиқ топшириш;

қурилиш майдони зарур қурилиш материаллари, буюмлар, конструкциялар, асбоб-ускуналар ва бутловчи буюмлар, қурилиш техникасини етказиб бериш, уларни қабул қилиш, тушириш, омборга жойлаш ва сақлаш;

қурилиш майдони худудида вақтинчалик иншоотлар қуриш;

буюртмачини пудрат шартномалари тузилиши давомида субпудратчилар билан шартномалар тузилиши, шартнома мавзуси, субпудратчининг номи ва манзили тўғрисида хабардор қилиш;

қурилиш майдонида техника хавфсизлиги, ишларни бажариш вақтида атроф муҳитни, ўтказилган дарахтларни ва ер участкасини муҳофаза қилиш бўйича зарур тадбирлар бажарилишини таъминлаш, шунингдек ёритиш чироклари ўрнатиш;

қурилиш таваккалчиликларини суғурта қилиш;

мазкур шартнома бўйича объектни фойдаланишга қабул қилиб олиш тўғрисидаги далолатнома имзоланган кундан бошлаб бир ой муддатда қурилиш майдонини ўзига тегишли қурилиш машиналари ва асбоб-ускуналари, транспорт воситалари, анжомлар, приборлар, инвентарлар, қурилиш материаллари, буюмлар, конструкциялар ҳамда вақтинчалик бинолардан бўшатиш;

қурилиш майдони кўриқланишини таъминлаш;

Пудратчи шартнома бўйича барча ишларнинг ўз кучлари билан ва субпудратчилар томонидан зарур тарзда бажарилиши ҳамда объектнинг фойдаланишга тайёр ҳолда топширилиши учун буюртмачи олдида тўлиқ мулк жавоб беради.

Буюртмачининг мажбуриятлари асосан қуйидагилардан иборат:

шартнома имзоланган кундан бошлаб уч кун муддатда шартномага мувофиқ ишларни бажариш учун яроқли бўлган қурилиш майдонини объект қурилиши ва қурилиш тугаллангунгача бўлган даврда далолатнома бўйича пудратчига бериш;

ишлар бажарилиши устидан доимий архитектура-қурилиш назоратини ва мазкур шартномада қайд этилган пудратчи томонидан қабул қилинган мажбуриятлар ва бошқа функцияларга риоя этилишини назорат қилиш, пудратчидан тугалланган ишларни қабул қилиб олишни таъминлаш;

пудратчининг барча мурожаатларини ўн кун муддатда кўриб чиқиш ва қарор қабул қилиш;

молиялаштириш жадвалига биноан пудратчига аванс бериш ва жорий молиялаштиришни амалга ошириш;

шартнома имзоланган кундан бошлаб 2 ой давомида пудратчига ишларни қабул қилиш учун зарур бўлган ижро ҳужжатлари рўйхатини тақдим этиш;

Пудратчи шартномага илова қилинадиган молиялаштириш жадвалига мувофиқ биринчи аванс тўлови тушган кундан бошлаб ишларни бажаришга киришади.

Тўловлар ва ҳисоб-китоблар бўйича қуйидаги шартлар белгиланади:

Буюртмачи пудратчига шартнома бўйича ишлар умумий жорий қийматининг 30 фоизи миқдорида, икки ойга тенг улушларга (ойига 15 фоиздан) бўлган ҳолда аванс ўтказилади;

Жорий молиялаштириш бажарилган ишлар сифати текширилгандан кейин, берилган аванс ҳисобга олган ҳолда, ишларни бажариш ва молиялаштириш жадвалларига мувофиқ объектнинг умумий шартномавий жорий қийматининг 50 фоизигача доирасида амалга оширилади.

Объектнинг шартномавий жорий қийматининг қолган 50 фоизи учун буюртмачи ва пудратчи ўртасидаги узил-кесил ҳисоб-китоб қурилиш тугаллангандан кейин ва объект қабул комиссияси томонидан белгиланган тартибда қабул қилингандан кейин икки босқичда;

объект қабул комиссияси томонидан қабул қилинган кундан бошлаб бир ой мобайнида - ишлар қийматининг камида 45 фоизи миқдорида;

шартномада белгиланган кафолатли муддат тамом бўлгандан кейин - ишлар қийматининг 5 фоизигача миқдорида, бироқ молия йили тугамасдан амалга оширилади.

Пудратчи объект фойдаланишга топширилгунга қадар шартнома бўйича объектга мулк ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Объект буюртмачига топширилгунга қадар объектнинг тасодифий йўқ қилиниши ва шикастланиши хавфи пудратчининг зиммасида бўлади.

Буюртмачи шартнома бўйича ўз зиммасига қабул қилган мажбуриятларни шартнома кучга кирган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бажармаган тақдирда, пудратчи бу ҳақда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда буюртмачини ёзма равишда хабардор қилган ҳолда, шартномага ўзгартиришлар киритиш ёки шартномани бир томонлама тартибда бекор қилиш ҳуқуқига эгадир. Бунда буюртмачи пудратчи томонидан бажарилган ишлар учун ҳақ тўлашдан озод қилинмайди.

Буюртмачи қурилиш майдонида ўз вакилини - техник аудиторни тайинлайди, у буюртмачининг номидан бажарилаётган ишлар сифати устн Респехник назоратни амалга оширади, шунингдек пудратчи томонидан фойдаланиладиган материаллар ва асбоб-ускуналарнинг шартнома шартларига ва иш ҳужжатларига мувофиқлигини текшириб боради.

Агар Буюртмачи ишларнинг бориши ва сифатидан ёки пудратчининг қайдларидан қониқмаса, у ҳолда ишларни бажариш дафтарида ўз фикрини баён қилади.

Пудратчи дафтарда буюртмачи томонидан асосли равишда кўрсатилган камчиликларни 3 кун муддатда бартараф этиш чора-тадбирларини кўриш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Қурилиши тугалланган объектни қабул қилиб олиш шартномани имзолаш санасида амалда бўлган белгиланган тартибга мувофиқ мазкур шартномада назарда тутилган барча мажбуриятлар томонлар тарафидан бажарилгандан кейин, шунингдек қурилиши тугалланган объектларни фойдаланишга қабул қилиб олишнинг белгиланган қоидаларига биноан амалга оширилади.

Қабул қилиб олинган пайтдан бошлаб объект Буюртмачининг мулкига айланади.

Мавжуд нуқсонлар ва уларни бартараф этиш муддатлари пудратчи ва буюртмачининг икки томонлама далолатномасида қайд этилади.

Агар пудратчи бажарилгайи инвесторлар сонлар ва чала ишларни, жумладан ускуналарнинг камчиликларини далолатномада кўрсатилган муддат ичида бартараф этмаса, у ҳолда буюртмачи кафолат суммасини пудратчидан ушлаб қолиш ҳуқуқига эга.

Буюртмачи қуйидаги ҳолларда шартномани бекор қилиш ҳуқуқига эга:

шартнома кучга киргандан кейин қурилишнинг бошланиши Буюртмачига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра пудратчи томонидан бир ойдан кўп вақтга кечиктирилганда;

ишларни тугатишнинг шартномада белгиланган муддати пудратчининг айби билан бир ойдан ортиқ муддатга кўпайган ҳолда, пудратчи томонидан ишларни бажариш жадвалига риоя этилмаганда;

пудратчи томонидан шартнома шартлари қурилиш меъёрлари ва қоидаларида назарда тутилган ишларнинг сифати пасайишига олиб келадиган даражада бузилганда.

Пудратчи қуйидаги ҳолларда шартнома*ни бекор қилиш ҳуқуқига эга:

---

* Ушбу схемани матннинг электрон версияси ор=али слайд шаклида диапроектор ор=али намоиш этиш мумкин. 2-илова

ишларнинг бажарилиши пудратчига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра буюртмачи томонидан бир ойдан ортиқ муддатга тўхтатиб қўйилганда;

буюртмачи томонидан молиялаштириш шартлари бажарилмаганда.

объектни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир мазкур пудрат шартномасини туздилар.

Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир НАМУНАВИЙ ПУДРАТ ШАРТНОМАСИ

№ _____ 200__ йил " " _____
Кейинги ўринларда "Буюртмачи" деб юритиладиган

(буюртмачининг номи)

номидан _____ асосида
иш кўрувчи

(устав, низом, ишончнома)

_____ бир
томондан ва

(раҳбарнинг фамилияси, исми, отасининг исми)
кейинги ўринларда "Пудратчи" деб юритиладиган

(юримдик шахснинг номи)

номидан

(устав, низом, ишончнома)

асосида _____ иш
кўрувчи

(раҳбарнинг фамилияси, исми, отасининг исми)

иккинчи

томондан _____

(объектнинг номи)

2.5 Капитал қурилишда танлов савдолари

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилиш, шунингдек илгари тўхтатиб қўйилган объектлар қурилишини давом эттириш билан боғлиқ ишлар ва хизматларнинг бутун комплексини бажариш, товарлар харид қилиш, асбоб-ускуналар сотиб олиш Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги 302-сон қарорига асосан танлов савдолари (тендерлар) орқали амалга оширилади. Уни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби ва шартларини эса ушбу Қарорда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисидаги Низом» белгилайди.

Низом танлов савдоларини ўтказишнинг барча ташкилий босқичларини белгилаб беради ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Умумий қоидалар
- Танлов савдолари қатнашчилари
- Танлов савдолари шакллари
- Талабгорга қўйиладиган малака талаблари
- Танлов савдоларини ўтказишга тайёргарлик
- Танлов ҳужжатларининг таркиби, тузилиши, уларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби
- Оферталарни тақдим этиш
- Танлов савдоларини ўтказиш ва уларни яқунлаш
- Танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш ҳамда танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби мониторинги
- Нархларга тузатишлар киритиш ва суғурта

- Танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш харажатлари
- Танлов савдолари қатнашчиларининг жавобгарлиги

1. Умумий қоидалар

Низом талаблари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида марказлаштирилган манбалар (давлатнинг капитал қўйилмалари), давлат бошқарув органлари ва давлат корхоналари маблағлари ҳисобига товарлар, ишлар ва хизматлар харид қилишда мажбурий ҳисобланади. Бошқа манбалар ҳисобига амалга ошириладиган қурилиш объектлари учун Низом талаблари тавсия хусусиятига эга бўлади.

Низом, агар хорижий кредитлар ва грантлар бериш шартларига кўра ўзгача тартиб белгиланган бўлса, товарлар, ишлар ва хизматлар харидига жорий этилмайди.

Танлов савдолари ўтказиш тўғрисидаги қарор буюртмачи томонидан фақат танлов савдолари предмети тегишли ҳужжатлар (кредит шартномаси, банк маълумотномаси, қурилишларнинг аниқ рўйхати, давлат бошқарув органи қарори ва бошқалар) билан тасдиқланган молиявий ресурслар билан таъминланган тақдирда қабул қилинади.

Низомда куйидаги тушунчалардан фойдаланилган:

бошланғич нарх - буюртмачи томонидан ёки унинг буюртмаси бўйича жалб этилган ташкилот томонидан аниқланадиган танлов савдолари предметининг ҳисоблаб чиқилган қиймати;

баҳоловчи гуруҳ - офертани баҳолаш учун танлов комиссияси томонидан ташкил этиладиган вақтинчалик орган;

баҳоловчи комиссия - эркин савдода харидни амалга оширишда буюртмачи томонидан ташкил этиладиган доимий ёки вақтинчалик орган;

баҳолаш мезонлари - талабгорларни танлаш ҳамда офертани баҳолаш ва савдолар ғолибини аниқлаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар;

буюртмачи - инвестор ёки товарлар, ишлар ва хизматлар харидини амалга ошириш учун белгиланган тартибда инвестор томонидан белгиланган юридик шахс;

талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш - танлов савдоларида қатнашишга қўйиш учун талабгорларни танлаш;

инвестор - товарлар, ишлар ва хизматлар харидига ўз маблағларини ёки қарз олинган маблағларни (бюджетдан молиялаштиришда - назарда тутилган маблағларни) қўювчи юридик ёки жисмоний шахс;

капитал қурилиш - янги қурилиш, корхоналарни кенгайтириш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш ва техника билан қайта жиҳозлаш, объектлар ва асосий воситаларни мукамал таъмирлаш, шу жумладан лойиҳа-қидирув ишларини бажариш;

танлов савдоларида иштирок этишга буюртманомаларни таъминлаш - оферент томонидан буюртмачининг талабига кўра улар бўйича дастлабки мажбуриятни банк берадиган банк кафолати, топшириқ, захира аккредитивлар, чеклар шаклидаги танлов савдолари шартларида назарда тутилган исталган мажбуриятнинг, ёхуд таъминлашнинг бошқа турларида таъминланиши;

талабгор - офертаси савдо ташкилотчиси томонидан рўйхатдан ўтказилгунга қадар таклиф этилган шартларда танлов савдоларида қатнашиш ниятини билдирган юридик ёки жисмоний шахс;

танлов буюртманомаси акцепти - унинг ютган офертаси эътироф этилган ҳолда оферентга юбориладиган ва шартнома тузишга таклиф ҳисобланадиган буюртмачининг ёзма билдиришномаси;

танлов комиссияси - мазкур Низомнинг 12-бандида санаб ўтилган функцияларни бажариш учун буюртмачи томонидан ташкил этиладиган доимий ёки вақтинчалик орган;

танлов савдолари - танлов ҳужжатларида назарда тутилган мезонлар ва шартларга мувофиқ товарнинг мақбул етказиб берувчисини, ишларни бажарувчини ва хизматлар кўрсатувчини танлаш усули;

танлов савдолари предмети - товарлар, ишлар ва хизматлар;

танлов савдолари ташкилотчиси - буюртмачи ёки танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш учун буюртмачи томонидан жалб этиладиган юридик шахс;

танлов ҳужжатлари - танлов савдоларининг техник, молиявий, тижорат, ташкилий тавсифлари ва бошқа тавсифлари тўғрисидаги ҳамда танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш шартлари, тартиб-қоидалари тўғрисидаги дастлабки ахборот мавжуд бўлган ҳужжатлар туркуми;

товар - хом ашё, буюм, конструкция, асбоб-ускуналарга бутловчи буюмлар, қаттиқ, суюқ ёки газсимон ҳолатдаги предметлар, энергиянинг барча турлари, шунингдек етказиб бериладиган товарга қўшимча равишда кўрсатиладиган хизматлар, агар уларнинг қиймати товар қийматининг ўзидан ортик бўлмаса;

оферент - малака танловидан ўтган ва офертаси танлов савдолари ташкилотчиси томонидан рўйхатдан ўтказилган талабгор;

оферта - танлов ҳужжатларида белгиланган шартларга мувофиқ тақдим этилган танлов савдолари предметига нисбатан талабгорнинг таклифи;

шартномавий жорий нарх - танлов савдолари натижалари бўйича белгиланадиган танлов савдолари предмети нархи;

шартнома бажарилишини таъминлаш - буюртмачининг талабига кўра танлов савдолари ғолиби томонидан улар бўйича бирламчи мажбуриятни банк ўз зиммасига оладиган банк кафолати, топшириқ, захира аккредитивлар, чеклар шаклидаги, нақд маблағлардаги депозитлар, ёхуд бошқа шакллардаги депозитлар шаклидаги шартномадаги мавжуд мажбуриятлар бажарилишининг таъминланиши.

2. Танлов савдолари қатнашчилари

Инвестор, буюртмачи, танлов савдолари ташкилотчиси, танлов комиссияси ва оферентлар танлов савдоларининг асосий қатнашчилари ҳисобланади.

Буюртмачи қуйидаги ҳуқуқларга эга:

талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш ёки бунингсиз танлов савдолари ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

расмий фармойиш берувчи ҳужжат чиқарган ҳолда танлов савдоларини ўтказиш шакли, тури ва санасини белгилаш;

танлов савдолари ташкилотчиси функциясини амалга ошириш (ушбу функцияларни жалб этиладиган ташкилотга бериши мумкин);

мустақил равишда ёки ихтисослаштирилган ташкилотни жалб этган ҳолда танлов савдолари предметининг бошланғич қийматини белгилаш.

Буюртмачи қуйидаги функцияларни бажаради:

танлов комиссияси таркибини ва иш тартибини шакллантиради ва тасдиқлайди, унинг ишида қатнашади;

миқдори танлов ҳужжатларида қайд этиладиган аниқ танлов шартларига боғлиқ бўладиган танлов савдоларида қатнашишга буюртманомаларни таъминлаш шаклини белгилайди;

танлов савдоларининг ташкилотчиси бўлади (ушбу функцияларни жалб этиладиган ихтисослашган ташкилотга бериши мумкин);

танлов ҳужжатлари таркибини белгилайди;

талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш ва танлов савдоларига қўйиладиган асосий талабларни, танлов савдолари предметига қўйиладиган ва танлов ҳужжатлари таркибига киритиладиган махсус ва техник талабларни белгилайди;

белгиланган тартибда экспертизанинг ўтказилиши ва танлов ҳужжатлари тасдиқланишини таъминлайди, Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси билан келишган ҳолда танлов савдолари натижалари тўғрисидаги ҳисоботни тасдиқлайди;

танлов савдолари ғолиби билан шартнома тузади;

танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ барча харажатларни қоплайди.

Буюртмачи инвестор билан белгиланган тартибда тузилган шартномада назарда тутилган ваколатлар доирасида бошқа функцияларни ҳам амалга оширади.

Қуйидагилар танлов савдолари ташкилотчисининг асосий вазифалари ҳисобланади:

танлов савдолари ўтказиш тартиб-қоидаларини белгилаш;

танлов савдолари предметига қўйиладиган махсус, техник ва тижорат талабларини ҳисобга олган ҳолда талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш ва танлов савдоларини ўтказиш учун танлов ҳужжатларини ишлаб чиқиш;

белгиланган шакл бўйича танлов савдолари ўтказилиши тўғрисидаги эълонни матбуотда чиқариш ва потенциал талабгорларга таклифномалар юбориш;

агар танлов ҳужжатларида ўзгача ҳол назарда тутилмаган бўлса, аризалар ва оферталарни қабул қилиш, уларнинг ҳисобга олиниши ва махфийлигини таъминлаш;

жалб этиладиган буюртмачи билан шартнома асосида мустақил экспертлар ёки маслаҳатчиларнинг ишларини ташкил этиш;

талабгорларга танлов ҳужжатларини тақдим этиш;

оферталарнинг асл нусхаларини улар очилгандан кейин буюртмачига бериш.

Танлов савдоларини ташкил этиш учун ихтисослаштирилган ташкилот жалб этилган тақдирда танлов савдолари ташкилотчисининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари у билан буюртмачи ўртасида тузиладиган шартномада белгиланади.

Танлов комиссияси қуйидаги функцияларни амалга оширади:

ўзининг иш тартибини белгилайди;

миқдори танлов ҳужжатларида қайд этилган танлов шартларига боғлиқ бўлган танлов савдоларида қатнашишга буюртманомаларни таъминлаш шаклини тасдиқлайди;

офертани қабул қилишнинг охириги куни ва вақтини, конвертларни очиш вақти ва жойини белгилайди;

талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлайди, агар у танлов ҳужжатларида назарда тутилган бўлса;

тегишли равишда расмийлаштирган ҳолда танлов савдоларини ўтказиш тартиб-қоидаларини амалга оширади;

ичида оферталар бўлган конвертларни очади, уларнинг танлов ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлигини текширади (ҳужжатларнинг тўлиқ тақдим этилиши, расмийлаштириш ва ҳоказолар) ва конвертларни очиш тўғрисидаги протоколни тасдиқлайди;

мустақил экспертларни (маслаҳатчиларни) жалб этиш зарурлигини белгилайди ёки танлов комиссияси аъзолари орасидан баҳолаш гуруҳини тузади;

танлов ҳужжатларида кўрсатилган мезонларга мувофиқ оферталарни ўрганайди, текширади ва кўриб чиқади, танлов савдолари ғолибини аниқлайди ёки бошқа қарор қабул қилади;

танлов савдоларини ўтказиш жараёнида пайдо бўладиган низолар ва келишмовчиликларни кўриб чиқади ва тартибга солади ҳамда улар бўйича тегишли хулосалар чиқаради.

Танлов комиссияси аъзолари сони тоқ бўлиши керак.

Қоидага кўра, танлов комиссияси таркибига инвестор, буюртмачи, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси, Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари, хизмат кўрсатувчи банк вакиллари киритилади.

Танлов савдолари предметида боғлиқ равишда танлов комиссияси таркибига лойиҳа, эксперт ташкилотлари ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари киритилиши мумкин.

Танлов комиссияси таркибида инвестор ва буюртмачининг вакиллари сони комиссия аъзолари умумий сонининг тўртдан бир қисмидан ортиқ бўлмаслиги керак.

Агар мажлисда танлов комиссияси аъзоларининг камида тўртдан уч қисми қатнашса танлов комиссияси ҳуқуқий ваколатли ҳисобланади.

Танлов савдоларини ўтказиш тартиб-қоидалари босқичлари бўйича қарор танлов таклифларини баҳолаш мезонларини ҳисобга олган ҳолда танлов комиссияси томонидан кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Овозлар тенг бўлган тақдирда раиснинг овози ҳал қилувчи ҳисобланади.

Танлов комиссияси мажлисларида "Давархитектқурилиш" қўмитасининг ваколатли вакили иштирок этади.

3. Танлов савдолари шакллари

Танлов савдолари қуйидагиларга бўлинади:

-очиқ танлов савдолари - оферентлар сони чекланмайди;

-ёпиқ танлов савдолари - оферентлар сони чекланади.

Ёпиқ танлов савдолари ўтказиш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади.

Очиқ ёки ёпиқ танлов савдолари талабгорнинг малакасини олдиндан аниқланган ҳолда ёки аниқланмасдан, ёхуд икки босқичли бўлиши мумкин.

Талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш танлов савдоларининг биринчи тури, танлов савдоларининг ғолибини аниқлаш - унинг иккинчи тури ҳисобланади.

Талабгорнинг малакаси олдиндан аниқланадиган очиқ ёки ёпиқ танлов савдолари ўтказишда талабгорларнинг умумий рўйхати тузилади, талабгорнинг малакаси олдиндан аниқланади ва малакаси олдиндан аниқланган талабгорлар ўртасида танлов савдолари ўтказилади.

Икки босқичли танлов савдолари:

-буюртмачи танлов савдолари предметининг аниқ тавсифини ва ўзига хослигини шакллантириш имкониятига эга бўлмаган;

-шартномада ишларни уларнинг рентабеллигини таъминлаш учун етарли бўлган ёки тадқиқ этиш ёки ишлаб чиқишга сарфланган харажатлар қопланишини таъминлайдиган ҳажмларда бажариш назарда тутилган ҳоллардан ташқари, буюртмачи илмий тадқиқотлар, экспериментлар ўтказишга, қидирувлар ёки ишланмалар юзасидан шартнома тузиш ниятида бўлган ҳолларда ўтказилади.

Икки босқичли танлов савдолари қуйидаги тартибда ўтказилади:

-биринчи босқичда концептуал қарор ва техник, тижорат жиҳатидан аниқланиши ва тузатилиши керак бўлган, танлов ҳужжатларида кўрсатилган шартлар асосида ишлаб чиқилган оферта баҳоси кўрсатилмаган ҳолда тақдим этилади. Танлов савдолари предмети параметрлари бўйича оферент билан музокаралар олиб борилишига йўл қўйилади. Оферталарнинг умумий сонидан танлов савдоларининг иккинчи босқичида қатнашишга йўл қўйиладиган оферталар танлаб олинади;

-иккинчи босқичда танлов савдолари предметининг аниқлаштирилган параметрлари ҳисобга олинган, баҳоси мажбурий тартибда кўрсатилган ҳолда оферталари танлов савдоларининг иккинчи босқичига ўтган қатнашчиларнинг таклифлари ва буюртманомалари берилган ҳолда танлов ҳужжатларига тузатиш киритилади.

Икки босқичли танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш қонун ҳужжатларига мувофиқ "Давархитектқурилиш" қўмитаси томонидан ишлаб чиқиладиган ва тасдиқланадиган тартибга мувофиқ амалга оширилади.

Ёпиқ танлов савдолари ишлар ва хизматлар юқори даражада мураккаблиги (ёки тор ихтисослашуви) билан фарқланадиган ва фақат пудратчилар (етказиб берувчилар)нинг чекланган сони билангина бажарилиши мумкин бўлган ҳолларда ташкил этилади.

Ёпиқ танлов савдоларини ўтказишда танлов савдолари ташкилотчиси пудратчилар (етказиб берувчилар) умумий сонидан олдиндан етарлича малака маълумотларига эга бўлганларни, бироқ уларнинг камида учтасини танлайди ва уларга танлов савдоларида қатнашишга таклифнома юборади.

Агар пудратчилар (етказиб берувчилар)нинг умумий сони иккитадан ортиқ бўлмаса, у ҳолда таклифнома уларнинг ҳар иккаласига юборилади ва танлов савдолари уларнинг иштирокида ўтказилади.

Улардан бири рад этган тақдирда танлов шартлари аниқлаштирилган ва (ёки) унга тузатишлар киритилган ҳолда такрорий танлов савдолари эълон қилинади.

Ёпиқ танлов савдоларини ташкил этишда матбуотда эълон берилмайди, танлов савдолари таклиф этилган талабгорлар ўртасида ўтказилади.

Танлов савдолари предмети харидининг умумий қиймати 25 минг АҚШ доллариға тенг суммани ташкил этган ҳолларда улар:

-харид қилинадиган товар, ишлар ва хизматларнинг тавсифи, миқдори, бажариш муддатлари ва товарни етказиб бериш пункти кўрсатилган ҳолдаги таклифларни талабгорларга юбориш;

-етказиб берувчи ёки пудратчи томонидан эълон қилинган баҳо ва тавсифларни таққослаш йўли билан эркин савдода амалга оширилиши мумкин.

Эркин савдода харид қилишда таклифларнинг етказиб берувчи ёки пудратчи томонидан алоқа каналлари орқали ёзма шаклда тақдим этилишига йўл қўйилади.

Эркин савдода харид қилишда етказиб берувчи ёки пудратчини танлаш баҳолаш комиссияси томонидан амалга оширилади.

Баҳолаш комиссияси буюртмачи томонидан камида беш нафар ваколатли мутахассисдан иборат таркибда тайинланади.

Қуйидаги ҳолларда:

Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори мавжуд бўлганда;

-харид қилинадиган товар (иш, хизматлар) ягона етказиб берувчи (пудратчи) томонидан ишлаб чиқарилса (реализация қилинса);

-импорт товар Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги билан келишган ҳолда харид қилинганда шартноманинг тўғридан-тўғри тузилишига йўл қўйилади.

Агар танлов савдолари предметининг бошланғич қийматига нисбатан танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш харажатлари иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлмаса, бундай ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар мустақил лотларга бўлинган ҳолда битта танлов савдоларига бирлаштирилади, бунда ғолиб, қоидага кўра, ҳар бир лот бўйича аниқланади.

Буюртмачининг асосланган қарорига мувофиқ танлов савдолари предметини лотларга бўлган ҳолда танлов савдолари ўтказилишига йўл қўйилади (қурилиш ва монтаж ишлари, асбоб-ускуналарни харид қилиш ва монтаж қилиш, юкларни транспортда ташиш ва ҳоказо).

Бунда ғолиб, қоидага кўра, ҳар бир лот бўйича аниқланади, бош пудратчи ташкилот функциясини буюртмачи бажаради ва лойиҳада назарда тутилган ишлар ва хизматларнинг бутун комплекси бажарилиши учун жавоб беради. Инвестор ва (ёки) буюртмачи товарларни харид қилишда танлов савдолари предмети бўлиниши учун жавоб беради.

Танлов савдоларини кейинчалик танлов савдолари предмети учун назарда тутилмаган турлар бўйича ўтказиш имконини берувчи унинг қийматини пасайтириш мақсадида танлов савдолари предметини онгли равишда бўлишга йўл қўйилмайди.

4. Талабгорга қўйиладиган малака талаблари

Танлов савдоларида қатнашиш учун талабгорга қуйидаги малака талаблари қўйилади:

-танлов савдолари предмети қийматининг камида 20 фоизи миқдоридаги бўш айланма маблағларнинг ёки кўрсатиб ўтилган маблағларни беришга банк кафолатномаси, ишлар (хизматлар)ни бажариш учун зарур бўлган меҳнат ресурслари ва мутахассисларнинг мавжудлиги;

-шартномалар тузиш юзасидан фуқаролик-муомала ҳуқуқий лаёқат ва ваколатлар;

-устав сармоясининг миқдори;

-танлов объектига ўхшаш ҳолда талабгор тажрибасининг мавжудлиги;

-ўз кучлари билан илгари бажарилган иш ҳажмлари тўғрисидаги маълумотлар;

-танлов объектида ўз кучлари билан бажариладиган ишларнинг мўлжалланаётган ҳажми (фоизларда).

Танлов савдоларида қатнашиш талабгорида буюртмачи томонидан белгиланадиган бошқа талаблар ҳам қўйилиши мумкин.

Агар танлов савдолари предмети ҳисобланадиган ишлар (хизматлар)ни бажариш билан боғлиқ фаолият қонун ҳужжатларига мувофиқ лицензияланиши керак бўлса белгиланган тартибда берилган тегишли лицензияга эга бўлган талабгорлар танлов савдоларида қатнашишга қўйилади.

Танлов комиссияси талабгор (оферент)дан унинг малака маълумотларига мувофиқлигини тасдиқловчи далилларни ҳужжатли шаклда тақдим этишни талаб қилишга ҳақлидир.

Талабгорларга танлов савдоларида қатнашишга малака талаблари танлов ҳужжатлари таркибида кўрсатиб ўтилади.

Малака талабларига мувофиқ талабгорлар томонидан тақдим этиладиган маълумотларни баҳолаш танлов ҳужжатларида белгиланган тартибда танлов комиссияси томонидан амалга оширилади.

Танлов комиссияси талабгорларнинг ўз интеллектуал мулкани ёки тижорат сирини муҳофаза қилиш ҳуқуқини бузишга ҳамда талабгорлар (оферентлар)нинг танлов ҳужжатларида назарда тутилмаган малака маълумотларига нисбатан мезонлар ва талабларни белгилашга ҳақли эмас.

Таъсис ҳужжатлари, молиявий қатнашиш, холдинг шаклида ва бошқа шаклларда ифодаланган бир-бири билан бевосита ташкилий-ҳуқуқий ёки молиявий боғлиқ бўлган ташкилотларнинг танлов савдоларида қатнашиши тақиқланади.

Буюртмачининг тор ихтисослашган пудратчи ташкилотлари очик танлов савдоларида умумий асосларда қатнашадилар, ёпиқ танлов савдоларида эса танлов савдолари ташкилотчиси камида иккита четдан қатнашчини тақлиф қилиши шарт.

Малака маълумотлари тўғрисида нотўғри ахборот аниқланган тақдирда танлов комиссияси қарори билан талабгор (оферент) бундан кейин танлов савдолари тартиботида қатнашишдан четлатилади.

Малака маълумотлари тўғрисида танлов савдолари натижасига таъсир қилмайдиган унчалик муҳим бўлмаган ноаниқликлар мавжуд бўлган ахборотни тақдим этган талабгор (оферент)га танлов комиссияси қарори билан аниқланган ноаниқликларни унинг офертасини кўриб чиқиш давомида тузатишига рухсат этилиши мумкин.

Қайта ташкил этиш (бўлиниш, бирлашиш), тугатиш ёки банкротлик босқичида бўлган, мулки хатлаб қўйилган талабгорлар танлов савдолари тартиботларида қатнашишга қўйилмайди.

5. Танлов савдоларини ўтказишга тайёргарлик

Танлов савдолари ташкилотчиси танлов савдолари тўғрисида оммавий ахборот воситаларида эълон беради ёки потенциал пудратчиларга (етказиб берувчиларга) танлов савдоларида қатнашишга таклифнома жўнатади.

Танлов савдолари ўтказилиши тўғрисидаги эълонда ёки танлов савдоларида қатнашишга таклифномада қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

- танлов савдолари ташкилотчисининг номи ва манзили;
- танлов савдолари предметини маблағ билан таъминлаш манбалари;
- танлов савдолари предметининг тавсифи ва уни сотиш жойи;
- танлов савдолари предметини сотиш муддати;
- талабгорларга қўйиладиган асосий шартлар;
- танлов ҳужжатларини сотиб олиш жойи ва унинг учун тўлов миқдори;
- оферталарни тақдим этиш жойи, охири куни ва вақти;
- оферталарни очиш жойи, куни ва вақти.

Танлов савдолари ва (ёки) талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш тўғрисидаги эълон оммавий ахборот воситаларида чоп этилади. Буюртмачининг қарорига кўра хорижий пудратчилар (етказиб берувчилар) танлов савдоларида қатнашишга таклиф этилиши мумкин. Бунда эълон, қоидага кўра, энг оммавий даврий нашрларда, газеталарда, web-сайтда ва (ёки) БМТнинг Development Business нашрида, шунингдек хорижий мамлакатларнинг элчихоналари орқали таклифномалар жўнатиш воситасида амалга оширилади.

Оферталарни тақдим этиш муддати эълон оммавий ахборот воситаларида чоп этилган кундан бошлаб камида ўттиз кунни ёки таклифномалар жўнатилган кундан бошлаб ўттиз беш кунни ташкил этиши керак.

Танлов савдолари ўтказилиши тўғрисидаги эълон фақат танлов ҳужжатларига ижобий эксперт хулосаси мавжуд бўлган тақдирдагина чоп этилиши мумкин.

6. Танлов ҳужжатларининг таркиби, тузилиши, уларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби

Танлов ҳужжатлари, қоидага кўра, уч қисмдан: умумий, техник ва тижорат қисмидан иборат бўлади.

Умумий қисмга қуйидагилар киради:

танлов савдоларида қатнашишга таклифнома;

товарлар, ишлар ва хизматларни харид қилиш юзасидан шартноманинг умумий шартлари;

талабгорларнинг танлов савдоларида қатнашишга буюртманомалари шакли;

талабгорнинг малакасини ҳамда унинг техник ва молиявий аҳволини баҳолаш талаблари ва мезонларини, таклифларни молиявий баҳолаш ва танлов савдолари ғолибини аниқлаш мезонлари, танлов савдолари тартиботига тааллуқли бошқа ҳужжатлардан иборат бўлган йўриқнома.

Техник қисм куриш, реконструкция қилиш, техника билан қайта жиҳозлаш, лойиҳалаш, қурилиш объектлари учун материаллар, конструкциялар ва жиҳозлар харид қилишга доир танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низом талабларига мувофиқ ишлаб чиқилади.

Танлов ҳужжатларининг тижорат қисми ишлар (хизматлар)ни бажариш ва (ёки) товарни етказиб бериш шартларидан, маблағ билан таъминлаш манбалари ва шартларидан, танлов савдолари предметини сотиш муддатидан, шартнома лойиҳасидан иборат бўлади.

Буюртмачи томонидан эълон қилинган нарх билан танлов савдолари ўтказилиши тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда танлов савдолари предметининг бошланғич нархи эълон ва таклифномада кўрсатилади. Бунда танлов савдолари танлов савдолари предметининг бошланғич нархини пасайтириш юзасидан ўтказилади.

Оферталарни тақдим этиш тартиби танлов ҳужжатларида белгиланади.

Тақдим этилаётган оферта танлов ҳужжатлари шартлари ва талабларига мувофиқ бўлиши керак.

Хорижий пудрат ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган ва эркин муомаладаги валютада ҳақ тўланадиган хорижий кредитлар ва грантлар ҳисобига молиялаштириладиган инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда, агар халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан тузилган кредит шартномаларида ўзгача ҳол назарда тутилмаган бўлса, танлов ҳужжатларига ишлар (хизматлар)

қийматининг камида 50 фоизи миқдорида ишлар (хизматлар)ни бажариш учун Ўзбекистон Республикасининг хўжалик юритувчи субъектлари - резидентлари иштирок этиши шартлари киритилади.

Танлов ва талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш ҳужжатларига, офертани жойлашга ва маркировка қилишга, таклифларни техник ва молиявий баҳолаш мезонларига шартлар ва талаблар танлов комиссияси томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Оферталарни тақдим этиш муддати тугагунгача танлов савдолари ташкилотчиси танлов ҳужжатларига ўзгартириш ва кўшимчалар киритишга ҳақлидир, ташкилотчи улар тўғрисида танлов ҳужжатларини олган талабгорларга дарҳол хабар қилиши, оферталарни тақдим этиш муддатини офертага тузатиш киритиш учун етарли бўлган вақтга узайтириши керак.

Танлов ҳужжатлари улар учун тўлов тўлангандан кейин тақдим этилади.

Тўлов миқдори буюртмачи ва (ёки) танлов савдолари ташкилотчиси томонидан, танлов ҳужжатларини кўпайтириш ва тарқатиш қийматидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Танлов савдолари ташкилотчиси талабгорнинг сўровига кўра танлов ҳужжатларининг моҳияти ёки мазмуни билан боғлиқ бўлган саволларга ёзма равишда жавоб бериши, танлов савдоларининг барча қатнашчиларига жавобни сўров манбаини кўрсатмасдан юбориши шарт.

Танлов савдоларининг асосий қатнашчилари ва (ёки) талабгорлар ўртасида хабарлар, билдиришномалар ва бошқа ахборотларни алмашиш танлов ҳужжатлари таркибида тасдиқланган шакл бўйича ёзма равишда амалга оширилади.

7. Оферталарни тақдим этиш

Офертанинг амал қилиш муддати танлов ҳужжатларида белгиланади.

Оферта уни тақдим этишнинг охириги куни ва вақти тугагунгача қайтариб олиниши мумкин.

Талабгорнинг имзоси ва муҳри кўйилган оферта савдолар ташкилотчисига конвертга солиб елимланган ҳолда жўнатилади.

Тақдим этиш муддати тугагандан кейин олинган оферта кўриб чиқилмайди.

Офертани тақдим этиш санаси танлов савдолари ташкилотчисининг почта билдиришномасидаги оферта олинганлиги тўғрисидаги қайд бўйича ёки танлов савдолари ташкилотчисининг оферентга берилган (оферта чопар орқали етказиб бериладиган ҳол) оферта олинганлиги тўғрисидаги билдиришномаси санаси бўйича белгиланади.

Талабгор оферта таркибида танлов савдоларида қатнашишга буюртманомани танлов ҳужжатларида кўрсатилган, лекин танлов савдолари предмети ҳисоблаб чиқилган қийматининг кўпи билан 2 фоизи миқдорида таъминлашни тақдим этади.

Таъминлашнинг амал қилиш муддати офертанинг амал қилиш муддатидан кам бўлмаслиги керак.

Буюртмачи танлов ҳужжатларида таъминлаш қафилининг ишончлилиги бўйича талабларни, унинг шакллари ва танлов савдоларида қатнашишга буюртманомани таъминлашдан фойдаланиш тартибини белгилаши мумкин.

Танлов савдоларида қатнашишга буюртманомани таъминлаш:

танлов савдолари ғолибига - шартнома тузилгандан кейин, шартнома ижросини талаб қилинадиган таъминланиши тақдим этилгач;

қолган оферентларга - танлов савдолари ғолиби билан шартнома тузилгандан кейин, лекин офертанинг амал қилиш муддатидан кечикмай;

офертани қайтариб олган оферентга - уни тақдим этишнинг охириги куни ва вақти тугагунгача қайтарилади.

Буюртманомани таъминлаш уни қайтариш учун асос пайдо бўлган вақтдан бошлаб ўн кун мобайнида қайтарилади.

Танлов савдоларида қатнашишга буюртманомани таъминлаш:

офертани тақдим этишнинг охириги куни ва вақти тугагач офертани ўзгартирган ёки уни қайтариб олган оферентга;

танлов савдолари ғолибига - оферта унинг амал қилиш даврида қайтариб олинганда, танлов ҳужжатларида белгиланган шартларда шартнома тузиш ёки шартнома ижросининг талаб қилинадиган таъминланишини тақдим қилиш рад этилганда қайтарилмайди.

8. Танлов савдоларини ўтказиш ва уларни яқунлаш

Танлов савдолари, қоидага кўра, буюртмачи жойлашган жойда ўтказилади.

Мажлис вақтида оферталар солинган конвертлар очилади, шартлар ва тартиботларга риоя қилиниши, танлов ҳужжатларида кўрсатилган ҳужжатларнинг мавжудлиги текширилади.

Оферталар солинган конвертларни очиш қатнашиш истагини билдиришган оферентлар ёки уларнинг ваколатли вакиллари иштирокида амалга оширилади.

Танлов комиссияси мажлиси натижалари протокол билан расмийлаштирилади.

Танлов комиссияси мажлислари натижалари тўғрисидаги ахборот қатнашмаган оферентга ёзма шаклда етказилади.

Ҳужжатлар пакетига танлов ҳужжатлари талабларининг бузилганлиги аниқланган тақдирда ҳужжатлар уларнинг мазмуни эълон қилинмасдан оферентга қайтарилади.

Танлов комиссияси танлов ҳужжатларининг эълон қилинган шартларга номувофиқлигини ёки офертани расмийлаштиришдаги ноаниқликларни улар бошқа қатнашчиларнинг рейтингига таъсир кўрсатмайдиган ва уларга йўл қўйган танлов савдолари қатнашчисига устунлик бермайдиган ҳолларда эътиборга олмаслиги мумкин.

Танлов ҳужжатлари шартларига жавоб берадиган оферталар бўйича оферентнинг исми (номи), малака маълумотлари, таклиф қилинган нархлар ва бажариш муддатлари, шунингдек оферент томонидан танлов ҳужжатлари талабларига мувофиқ киритилган қўшимча таклифлар ҳисобга олинади.

Танлов комиссияси мажлисида офертани кўриб чиқиш давомида оферент томонидан офертанинг мазмуни тушунтириб берилишига йўл қўйилади.

Бунда офертанинг мазмунини, шу жумладан нархи ёки бажариш муддатини ўзгартирувчи тушунтиришлар берилишига йўл қўйилмайди.

Офертада арифметик хатолар мавжудлиги аниқланган тақдирда сўзлар билан кўрсатилган якуний сумма тўғри миқдор сифатида қабул қилинади.

Савдоларнинг туридан қатъи назар, танлов савдолари ғолиби танлов комиссиясининг ёпиқ мажлисида аниқланади. Танлов савдолари ғолиби танлов савдолари қатнашчилари иштирокида эълон қилинади, иштирок этмаган қатнашчилар хабардор қилинади.

Оферталарни кўриб чиқиш, баҳолаш ва таққослаш натижалари тўғрисидаги ахборот ошкор қилинмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Танлов комиссиясининг ҳар бир мажлисида протокол юритилади.

Қоидага кўра, бу - талабгор малакасини олдиндан аниқлаш, конвертларни очиш, танлов савдолари ғолибларини аниқлаш ва танлов савдолари ўтказиш тартиботи билан боғлиқ бўлган бошқа протоколлардир.

Танлов савдолари буюртмачи томонидан белгиланган тартибда тасдиқлангандан кейин тугалланган ҳисобланади.

Буюртмачи "Давархитектқурилиш" кўмитаси билан келишилган кундан бошлаб беш кун муддатда оммавий ахборот воситаларида танлов савдолари натижалари (предмети, ғолиби, инвестиция лойиҳасининг шартномавий нархи ва уни амалга ошириш муддати) тўғрисидаги ахборотни эълон қилади.

Танлов савдолари ўтказилмаган ҳисобланади агар:

оферталарни тақдим этиш муддатида учтадан кам оферта тушса, ушбу Низомнинг 25-бандида кўрсатилган ҳоллардан ташқари;

оферталар танлов ҳужжатлари шартларига мувофиқ бўлмаса;

оферталарда танлов савдоларида қатнашишга буюртманомани таъминлаш кафолати мавжуд бўлмаса;

оферентлар томонидан таклиф этилган нархлар танлов савдолари предмети бошланғич қийматидан анча ортиқ бўлса;

"Давархитектқурилиш" кўмитаси билан келишув бўйича танлов комиссияси томонидан асосланган бошқа ҳолатлар пайдо бўлса.

Танлов савдоларининг ўтказилмаган деб эълон қилиниши асосий қатнашчилардан биронтасининг мулкӣ ёки бошқача тусдаги жавобгарлигига олиб келмайди.

Агар танлов савдолари ўтказилмаган деб эътироф этилса танлов савдолари такроран ўтказилади, бунда танлов ҳужжатлари шартларининг қайтадан кўриб чиқилишига йўл қўйилади.

Танлов савдолари ташкилотчиси улар тугаллангандан кейин танлов савдолари ғолибига беш кундан кечикмай ёзма билдиришнома жўнатади.

Шартнома танлов савдолари ғолиби билдиришномани олган кундан бошлаб ўн кун муддатда тузилади.

Агар танлов савдолари ғолиби шартнома тузишни рад этса ёки шартнома ижросини таъминлашни белгиланган муддатда тақдим этмаса, у ҳолда буюртмачи танлов комиссияси билан биргаликда офертаси иккинчи баҳони олган оферентни танлов савдолари ғолиби деб эътироф этиши ёки такрорий танлов савдолари ўтказишни тайинлаши мумкин.

Шартнома ижросини таъминлаш миқдори буюртмачи томонидан, лекин танлов савдоларида белгиланган қийматнинг кўпи билан 10 фоизи миқдорида белгиланади.

Танлов савдолари натжалари бўйича тузилган, эркин муомаладаги валютада амалга ошириладиган шартномани рўйхатдан ўтказиш белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигида амалга оширилади.

9. Танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш ҳамда танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби мониторинги

Танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш, танлов савдоларини ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳамда унинг методлари ва усулларининг асосланганлигини аниқлаш, танлов савдоларини ташкил этиш, танлов савдоларини ўтказиш шартлари ва тартиботига риоя қилиш мониторинги "Давархитектқурилиш" қўмитаси томонидан амалга оширилади.

Танлов ҳужжатлари экспертизаси шартнома асосида ўтказилади.

Танлов савдолари ташкилотчиси томонидан танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш масалаларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар шартларига ҳамда Низомга риоя қилиниши танлов ҳужжатлари экспертизаси предмети ҳисобланади.

Танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш учун қуйидагилар тақдим этилади:

танлов савдолари предмети ва ташкилотчиси тўғрисидаги маълумотлар;

танлов ҳужжатлари;

танлов комиссиясини тайинлаш ва унинг таркиби тўғрисидаги буйруқ;

молиявий ресурсларни тасдиқловчи тегишли ҳужжатлар (кредит шартномаси, банк маълумотномаси, қурилишларнинг аниқ манзилли рўйхати, давлат бошқарув органи қарори ва бошқалар). Зарур ҳолларда экспертиза органи савдолар ташкилотчисидан қўшимча маълумотларни сўраб олади.

Импорт товарлар (ишлар ва хизматлар)ни харид қилишда буюртмачи танлов ҳужжатлари таркибида Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигининг нархлар конъюнктураси бўйича хулосасини тақдим этади.

Танлов ҳужжатлари экспертизаси "Давархитектқурилиш" қўмитаси томонидан тасдиқланган қурилиш, реконструкция қилиш, техника билан қайта жиҳозлаш, лойиҳалаш, қурилиш объектлари учун материаллар, конструкциялар ва жиҳозлар харид қилишга доир танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низом талабларига мувофиқ ўтказилади.

Танлов ҳужжатлари экспертизаси ва экспертиза органи томонидан тегишли хулосани бериш ҳужжатлар тақдим этилган кундан бошлаб ўн кун муддатда амалга оширилади.

Такрорий экспертиза беш кун муддатда ўтказилади.

Қуйидагилар мониторинг объекти ҳисобланади:

танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш, шартнома тузиш;

лойиҳани амалга оширишда танлов савдолари шартларининг бажарилиши;

ишларни бажариш ва молиялаштириш жадвалларининг ижроси;

қурилиши тугалланган объектни ўз вақтида фойдаланишга топшириш.

Мониторинг буюртмачи ва пудратчи томонидан томонларнинг танлов савдолари шартларини бажариши тўғрисида "Давархитектқурилиш" қўмитаси ҳудудий бошқармасига ҳар ойда тақдим этиладиган ахборотларни таҳлил қилиш йўли билан амалга оширилади.

Мониторинг натижаларини умумлаштириш "Давархитектқурилиш" қўмитаси томонидан амалга оширилади.

10. Нархларга тузатишлар киритиш ва сугурта

Танлов савдоларида белгиланган нарх қатъий нарх ҳисобланади.

Биринчи молиявий йил мобайнида нархларга ҳамда товарлар, ишлар ва хизматлар харид қилиш юзасидан шартномани бажариш муддатига тузатишлар киритишга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Иккинчи йил ва ундан кейинги йиллар учун шартнома нархларига тузатишлар киритиш белгиланган тартибда амалга оширилади.

Танлов савдолари ғолиби қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда объект қурилишининг суғурта қилинишини таъминлайди.

11. Танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш харажатлари

Танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш, танлов ҳужжатларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ харажатлар шартнома асосида амалга оширилади.

Танлов савдолари танлов савдолари предметини сотишнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги сабабли бекор қилинган тақдирда уларни ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ харажатлар амалдаги харажатлар бўйича буюртмачи томонидан қопланади.

12. Танлов савдолари қатнашчиларининг жавобгарлиги

Танлов савдолари қатнашчилари қонун ҳужжатларига ва ушбу Низом талабларига мувофиқ жавоб берадилар.

Буюртмачи қуйидагиларга жавоб беради:

танлов комиссиясини шакллантиришда унинг таркибига оид талабларга риоя этилиши;

танлов савдолари предмети учун назарда тутилмаган шакллар бўйича танлов савдоларини амалга ошириш имконини берадиган унинг қийматини камайтириш мақсадида танлов савдолари предметини бўлишга йўл қўйилиши;

танлов савдолари ғолиби билан шартнома тузиш муддатининг бузилиши;

шартномада келишилган муддатларда физик, сифатга доир ва техник параметрлар бўйича шартнома шартларининг бажарилмаганлиги;

танлов шартларининг бажарилиши мониторинги учун нотўғри ахборот тақдим этилганлиги;

томонлар ўртасидаги шартномавий мажбуриятларнинг бажарилиши тугаллангандан кейин уч йил мобайнида оферталар оригиналларининг сақланмаганлиги;

танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиботларининг бошқача бузилишлари учун.

Агар унинг учун қонун ҳужжатларига мувофиқ шартнома тузиш шарт бўлган буюртмачи шартномани тузишдан воз кечса ёки бош тортса танлов савдолари ғолиби шартномани тузиш ёки етказилган зарарни ва бой берилган фойдани ундириш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилади.

Танлов савдолари ташкилотчиси жавоб беради:

оферталар тақдим этиш муддати тугагунгача танлов ҳужжатларига танлов ҳужжатларини олишган талабгорларга ўз вақтида хабар қилмасдан ва офертага тузатишлар киритиш учун етарли бўлган вақт учун оферталарни тақдим этиш муддатини узайтирмасдан ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганлиги;

танлов савдолари ўтказилиши тўғрисидаги эълонни танлов ҳужжатларига ижобий эксперт хулосасисиз чоп этганлик;

аризалар ва оферталарни қабул қилиб олишни рад этганлик, уларни ҳисобга олишни таъминламаганлик, конвертларни очишгача уларнинг махфийлигини ва сақланишини таъминламаганлик;

танлов савдоларини ўтказиш тартиботи бузилганлиги;

танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиботининг бошқача бузилишлари учун.

Танлов комиссияси жавоб беради:

танлов савдоларини ўтказиш тартиботлари босқичлари бўйича кам овоз билан ва (ёки) танлов таклифларини баҳолаш мезонларини ҳисобга олмасдан қарор қабул қилинганлиги;

талабгор (оферент)дан унинг малака маълумотларига мувофиқлигини тасдиқловчи далилларни ҳужжатли шаклда тақдим этишнинг асоссиз талаб қилиниши;

талабгорларнинг ўз интеллектуал мулки ёки тижорат сирини муҳофаза қилишга бўлган ҳуқуқи бузилганлиги;

талабгорлар (оферентлар)нинг малака маълумотларига нисбатан танлов ҳужжатларида назарда тутилмаган мезонлар ва талаблар белгиланганлиги;

танлов савдоларида қатнашишга:

муассислик ҳужжатлари, молиявий қатнашиш, холдинг шаклида ва бошқа шаклларда ифодаланган бир-бири билан бевосита ташкилий-ҳуқуқий ёки молиявий боғлиқ бўлган ташкилотларнинг;

қайта ташкил этиш (бўлиниш, бирлашиш) тугатиш ёки банкротлик босқичида бўлган, мулки хатлаб қўйилган талабгорларнинг қўйилганлиги;

талабгор (оферент)нинг танлов савдолари тартиботида қатнашишдан асоссиз равишда четлатилганлиги;

танлов савдоларининг бошқа қатнашчилари рейтингига таъсир қилмайдиган, уларга йўл қўйган танлов савдолари қатнашчисига устунлик бермайдиган ҳолларда танлов ҳужжатларининг эълон қилинган шартларга ёки офертани расмийлаштиришдаги ноаниқликларга номувофиқлиги эътиборга олинганлиги;

оферта мазмунини ўзгартирадиган тушунтиришлар ва тугатишларга йўл қўйилганлиги, шу жумладан нархлар ёки бажариш муддати ўзгартирилганлиги;

офертани танлов комиссияси мажлисида кўриб чиқиш давомида оферентнинг тушунтириш беришига асоссиз равишда йўл қўйилмаганлиги;

ахборотнинг ошкор қилинганлиги, савдолар қатнашчиларининг ўзаро ёки жалб этилган мутахассислар билан келишувига йўл қўйилганлиги, шунингдек қонунга зид бошқа хатти-ҳаракатлар қилинганлиги;

танлов савдолари ғолибининг танлов комиссиясининг очиқ мажлисида аниқланганлиги, танлов савдолари ғолибини эълон қилиш тартиботи бузилганлиги, иштирок этмаган қатнашчиларнинг ўз вақтида хабардор қилинмаганлиги;

танлов савдолари тартиботининг бошқача бузилишлари учун.

Танлов савдолари ғолиби жавоб беради:

физик, сифатга доир ва техник параметрлар бўйича шартнома шартларининг шартномада назарда тутилган муддатларда бажарилмаганлиги;

танлов шартларининг бажарилиши мониторинги натижаларининг бузилганлиги;

танлов шартлари ва шартноманинг бошқача бузилишлари учун.

Агар танлов савдолари ғолиби шартнома тузишни рад этса ёки белгиланган муддатда шартнома бажарилиши таъминланишини тақдим этмаса, у ҳолда буюртмачи танлов комиссияси билан биргаликда офертаси иккинчи баҳони олган оферентни танлов савдолари ғолиби деб эътироф этиши ёки такрорий танлов савдолари ўтказишни тайинлаши мумкин.

Танлов савдолари тартиботидан келиб чиққан келишмовчиликлар ва низолар, буюртмачи, савдолар ташкилотчиси ёки танлов савдолари бошқа қатнашчиларининг хатти-ҳаракатлари ва қарорлар юзасидан шикоятлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Танлов ҳужжатларини ишлаб чиқиш, шартнома асосида қурилишда танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказлари орқали амалга оширилади. Марказнинг фаолияти Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 6б-иловада қабул қилинган **«Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг маркази тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ»** орқали тартибга солинади.

Қуйидагилар Марказнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

танлов ҳужжатларини ишлаб чиқиш, шартнома асосида қурилишда танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш;

танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш, шартномалар тузиш, танлов савдолари шартлари ва инвестиция лойиҳасини амалга оширишда ишларни бажариш ва молиялаштириш жадвалининг бажарилиши, шунингдек марказлаштирилган манбалар ҳисобига молиялаштирилаётган қурилиши тугалланган объектнинг ўз вақтида фойдаланишга топширилиши мониторингини олиб бориш;

шартнома асосида қурилишда танлов савдолари мавзуининг дастлабки қийматини белгилаш бўйича хизматлар кўрсатиш;

қурилиш маҳсулотининг, шу жумладан "элементлар қиймати" усули билан, шартномавий жорий нархни аниқлаш бўйича методик тавсияларни, нархларни шакллантиришни янада такомиллаштириш, қурилишни ташкил этиш ва капитал қурилишда янги технологияларни жорий этиш бўйича норматив-методик ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва жорий этишда қатнашиш;

қурилишда ва қурилиш материаллари, буюмлари ва конструкциялари саноатида нархлар шаклланишига таъсир қилувчи омилларни тўплаш, таҳлил қилиш, уларни қайта ишлаш ва умумлаштириш;

қурилиш ишларига ва тайёр қурилиш маҳсулотига нархлар, юкларни ташишга тарифлар, материалларни ташиш шартлари ва масофаларининг ўзгариши мониторингини олиб бориш ва таҳлил қилиш;

махаллий тайёрловчи заводлар томонидан ишлаб чиқарилаётган қурилиш материаллари, буюмлари ва конструкцияларининг нархи тўғрисидаги маълумотларни тўплаш;

нархларни шакллантириш бўйича янги смета нормативларини яратиш учун бошланғич ахборотларни тўплаш ва дастлабки таҳлил қилиш;

капитал қурилиш, лойиҳалаштириш ва қийматни аниқлаш юзасидан комплекс масалалар бўйича вазирликлар, идоралар ва хўжалик бирлашмаларига, шунингдек юридик ва жисмоний шахсларга, шу жумладан хорижий юридик ва жисмоний шахсларга консалтинг хизматлари кўрсатиш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ ва Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" қўмитаси томонидан берилган ваколатлар доирасида бошқа вазифаларни бажариш.

Марказнинг асосий функциялари

Марказ ўзига юкланган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни бажаради:

аризалар ва оферталар қабул қилинишини ташкил этади, уларнинг ҳисобга олинишини, сақланишини ва махфийлигини таъминлайди;

буюртмачи билан биргаликда қурилишда танлов савдоларини ўтказиш тартиботини белгилайди;

қурилишда танлов савдолари тўғрисидаги Низом шартлари ва талабларига риоя қилган ҳолда танлов савдолари мавзуга қўйиладиган танлов ҳужжатларини ишлаб чиқади;

танлов ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" қўмитасига тақдим этади;

танлов ҳужжатларида белгиланган шакл бўйича танлов савдолари ўтказилиши тўғрисида эълон бериш учун материалларни тайёрлайди ва/ёки потенциал талабгорларга таклифномалар юборилишини таъминлайди;

буюртмачи томонидан жалб қилинадиган мустақил экспертлар ёки консультантлар ишини ташкил этади;

талабгорларга танлов ҳужжатларини сотади;

оферталар очилгандан кейин уларни буюртмачига беради;

буюртмачига танлов савдолари яқунлари бўйича буюртмачи ҳисоботини тузишда кўмаклашади;

буюртмачи ва пудратчи томонидан тақдим этиладиган ахборотларни таҳлил қилиш йўли билан шартнома мажбуриятлари бажарилиши мониторингини олиб боради ҳамда танлов савдолари ва танлов савдолари натижалари бўйича тузилган шартномалар бажарилиши мониторинги натижалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" қўмитасига ҳар ойлик ҳисоботни тақдим этади;

семинарлар ўтказади, кадрларни танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш юзасидан тасдиқланган тартиботини, танлов савдолари натижалари бўйича тузилган шартномалар шартларидан келиб чиқувчи мажбуриятлар бажарилиши мониторингини амалиётда қўллаш бўйича ўқитади;

норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини, қурилиш таннархи пасайтирилишини ва қурилиш ишлаб чиқариши иқтисодий рағбатлантирилишини таъминловчи қурилишда иқтисодий ишларни такомиллаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқади ва Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" қўмитасининг Капитал қурилишда иқтисодий ислохотлар ва нархларни шакллантириш марказига киритади;

капитал қурилишда иқтисодий ва ташкилий ислохотлар амалга оширилиши, қурилиш материаллари, алоҳида ва махсус ишлар нархларининг, қурилиш механизмларини ишлатиш ва қурилиш юкларини ташиш, тайёр қурилиш маҳсулоти харажатлари ўзгариши мониторингини олиб боради;

ўз ваколатлари доирасида инвестиция жараёни қатнашчилари ўртасидаги келишмовчиликларни кўриб чиқади, улар юзасидан қарорлар тайёрлайди ва белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" қўмитасига ёки тегишли органларга киритади;

нархларни шакллантириш бўйича дастурий воситаларни, норматив ҳужжатларнинг электрон вариантларини сотиб олади, тарқатади;

Марказнинг ҳуқуқлари ва жавобгарлиги

Марказ ўзига юкланган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги ҳуқуқларга эга:
махаллий давлат бошқаруви органларидан ва бошқа ташкилотлардан Марказга юкланган вазифаларни бажариш учун зарур бўлган материалларни сўраш ва олиш;

танлов савдолари натижалари бўйича тузилган шартномалар шартларидан келиб чиқувчи мажбуриятлар бажарилиши мониторингини олиб бориш мақсадида қурилишнинг боришини ўрганиш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ шартнома асосида хизматлар кўрсатиш ва ишларни бажариш;

қонун ҳужжатларини ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисидаги Низом талабларини бузиш ҳоллари аниқланган тақдирда буюртмачига хизматларни сотиб олишни тўхтатиш тўғрисида тақдимнома киритиш;

Ўзбекистон Республикасининг лойиҳалаштириш, илмий-тадқиқот ташкилотларини ва бошқа ташкилотларини, олимлар ва мутахассисларни улар меҳнатига Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳақ тўлаган ҳолда, белгиланган тартибда ишга жалб қилиш;

қурилиш ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш масалалари бўйича амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлган идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилишини тўхтатиш ёки бекор қилиш тўғрисида "Давархитектқурилиш" кўмитасига таклифлар киритиш.

Марказ ўзига юкланган функционал вазифаларнинг зарур даражада бажарилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавоб беради.

Марказ фаолиятини ташкил этиш

Марказ фаолиятига раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" кўмитаси раисининг буйруғи билан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод қилинадиган директор амалга оширади.

Марказ директори:

Марказга юкланган вазифаларнинг бажарилиши учун шахсан жавоб беради;

Ўзбекистон Республикаси "Давархитектқурилиш" кўмитаси билан келишган ҳолда Марказнинг штат жадвалини тасдиқлайди;

Марказ фаолияти билан боғлиқ масалалар бўйича барча органларда ва корхоналарда Марказ номидан вакиллик қилади;

Марказ хўжалик фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширади.

Қуйидагилар Марказ фаолиятини молиялаштириш манбалари ҳисобланади:

шартнома асосида танлов ҳужжатларини ишлаб чиққанлик, қурилишда танлов савдоларини ташкил этганлик ва ўтказганлик;

нархларни шакллантириш, шартнома асосида савдо мавзуининг дастлабки қийматини аниқлаш масалалари бўйича консалтинг хизматлари кўрсатганлик;

қурилиш соҳасида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган хизматларнинг бошқа турларини амалга оширганлик учун олинадиган даромадлар.

Марказ ҳар ойда "Давархитектқурилиш" кўмитаси таъминоти учун ўз даромадларининг 10 фоизи миқдорида маблағ ўтказиши.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида" 2003 йил 6 майдаги ПФ-3240-сон Фармонида ҳамда уни бажариш юзасидан қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида қайд этилганидек, эскирган ва замонавий талабларга мувофиқ бўлмаган амалдаги смета нормалари ва қоидалари тизими ва унинг асосида қурилиш смета қийматининг ошиб кетишига олиб келувчи баҳономаларни(расценкаларни) ишлаб чиқиш қурилиш-технология жараёнини ва умуман қурилиш комплексининг самарали ишлашини мақбуллаштириш йўлидаги, пировард натижада қурилишда лойиҳалаштириш, смета ва технология интизомини мустаҳкамлашдаги бош тўсиқлардан бири ҳисобланади.

Давлат архитектура ва қурилиш кўмитаси томонидан зарур даражадаги назорат ўрнатилмаганлиги ҳозирги вақтда жуда кўплаб яқка тартибдаги ва идоравий смета нормаларининг амалда бўлишига олиб келди, улар кўп ҳолларда "Давархитектқурилиш" кўмитаси тасдиқлаган смета нормативларига зиддир ҳамда уларнинг ўрнини босмоқда.

Кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш, бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқ капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини тартибга солиш ва янгилаш, объектлар қурилиши қийматини жорий шартномавий нархларда белгилаш механизмини такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 24.10.2003 й. (№ 463) «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарор қабул қилди.

Унга кўра Вазирлар Маҳкамасининг "қурилиш қийматини 1991 йил нархлари даражасидаги янги смета нормативлари негизда "ресурс усули" асосида аниқлашга ўтиш тўғрисида" 1997 йил 17 июндаги 306-сон қарори ўз кучини йўқотган деб ҳисобланади.

Қисқача хулосалар

Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилиш умуммиллий иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг таркибий қисмидир. Давлат қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг устивор йўналишларини танлашга имкон беради.

Тармоқ иқтисодиётининг аҳволи ва кўрсаткичлари қурилишда хўжалик юретишнинг тўлиқ бозор механизмларини амалга ошириш бўйича бошқа тармоқлардан анча орқада қолаётганлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, мулк эгалари синфининг шаклланиши суст, йирик хусусий қурилиш фирмалари йўқ, тадбиркорлик фаолияти ҳали керакли суръат ва кўламга эга бўлгани йўқ, қурилиш ташкилотлари (фирмалари) ўртасида ҳали жиддий рақобат мавжуд эмас.

Бугунги кунда хўжалик юретишда тобора мустақил бўлиб бораётган қурилиш мажмуаси ва аввало унинг ишлаб чиқариш бўғинларини қайта қуриш лозим: аввалгидек "юқоридан" буйруқ кутиб ўтириш тамойилларидан воз кечиш, ўз-ўзини таъминлаш ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтиш зарур.

Қурилишнинг самарадорлигини ошириш ташаббускорлик ва тадбиркорликни ривожлантиришни, йирик, ўрта ва кичик қурилиш корхоналари ва ташкилотларини оқилона бирлаштиришни кўзда тутади.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари. Инвестиция ва қурилиш танлов лойиҳаларини экспертиза қилиш. Капитал қурилиш пудрат шартномаси. Ижро ҳужжатлари. Қурилиш майдони. Вақтинчалик иншоотлар. Беркитиладиган ишлар. Шартнома нархини бўлиб чиқиш. Жорий молиялаштириш. Танлов савдолари (тендерлар). Бошланғич нарх. Талабгор. Танлов савдолари предмети. Танлов ҳужжатлари. Оферент. Оферта. Танлов савдолари қатнашчилари. Танлов савдолари шакллари. Талабгорга қўйиладиган малака талаблари. Танлов савдоларини ўтказишга тайёргарлик. Нархларга тузатишлар киритиш ва суғурта. Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш худудий консалтинг марказлари.

Муҳокама ва назорат учун саволлар

1. Қурилишнинг ташкилий асосини қандай турдаги корхоналар ташкил қилади?
2. Қурилиш индустриясидаги корхона ва ташкилотларнинг бозор шароитларидаги "фешл-атворини" қайси қонун белгилайди?
3. Қурилишни ташкил қилишнинг асосий босқич ёки фазалари
4. Қурилишдаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишларини айтиб беринг.
5. Пудрат ишлари бозори бошқа турдаги бозорлардан нимаси билан фарқ қилади?
6. Қурилиш мажмуасини монополиядан чиқаришнинг асосий моҳияти нимада?
7. Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш худудий консалтинг марказининг асосий вазибалари нималар ҳисобланади?
8. Танлов савдолари нима ва у қандай ташкил этилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони 06.05.2003 й., № Пф-3240
2. «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 12.09.2003 й. № 395

3. Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир НАМУНАВИЙ ПУДРАТ ШАРТНОМАСИ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 3-илова
4. «Капитал қурилишда танлов савдолари тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори 03.07.2003 й. № 302
5. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисида НИЗОМ» Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги 302-сон қарорига илова
6. «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 24.10.2003 й. п 463
7. «Объект муддатидан илгари фойдаланишга топширилганлиги ва шартнома қийматига нисбатан маблағлар тежалганлиги учун пудратчи ташкилотни буюртмачи томонидан мукофотлаш ТАРТИБИ». Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги 135-сон қарорига илова
8. «Объектларни марказлаштирилган манбалар ҳисобига қуришда ягона буюртмачи хизмати тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 6 – илова
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.// Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.
10. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие–Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
11. Основные показатели уровня развития малого и среднего предпринимательства в республике Узбекистан за 2002 год. Статистический сборник .-Т.; ТДИУ , 2003. –52 с.
12. Чернов В.А. Инвестиционная стратегия. Учебное пособие. – М.: ФНИТИ-ДАНА, 2003..
13. Богатин Ю.В., Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
14. Инвестиционные процессы в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
15. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
16. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>
17. <http://eup.kulichki.ru/Catalog/20-5.htm>

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА ИНВЕСТИЦИОН-ҚУРИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ (янги педагогик технологиялар асосида)

1. Методик ишланманинг қисқача варианты.

1-машгулот (2 соат)

Режа:

1. Бозор иқтисодиётининг асослари, хусусиятлари ва бугунги кийёфаси (20 мин.).
2. Бозор иқтисодиётининг асосий тамойиллари ва инвестиция-қурилиш фаолиятида уларни ҳисобга олиш (30 мин.).
3. Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари (30 мин.).

Талабаларнинг вазифалари (кутилаётган натижалар)

ТАЛАБАДАН КУТИЛАЕТГАН НАТИЖА ЁКИ УРГАНУВЧИНИНГ ВАЗИФАСИ

Нимани билади ва тушунади? (когнитив ёки билиш учун хизмат қиладиган мақсадлар)	Нима қилади? (рухий мақсадлар)	Нимани ҳис қилади? (аффектив ёки эмоционал муҳим мақсадлар)
Бозор иқтисодиётининг асосларини баён қила	Бозор иқтисодиёти қонунларини санаб	Бозор иқтисодиёти хусусиятларини ҳис қилади;

олиш;	чиқади, хусусиятларини белгилайди;	Бозор иқтисодиёти нинг ривожланиши қонуниятларини қандай амалга ошириш лозимлиги масалаларини гуруҳ билан биргаликда муҳокама қилиш кераклигини хис қилади;
Бозор иқтисодиётининг асосий тамойилларини инвестиция-қурилиш фаолиятида ҳисобга олишни	Капитал қурилиш соҳасида асосий аҳамиятга эга бўлган бозор иқтисодиёти асосий тамойилларини санаб беради.	Зарур хулосалар қилиш кераклигини ўзида хис қилади.
Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларини	Капитал қурилишда иқтисодий ислоҳотлар ни янада чуқурлаштириш бўйича Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа норматив ҳужжатларни санаб беради.	Капитал қурилишда норматив ҳужжатларни, ишлаб чиқаришни ташкил этиш усулларини янгилаб бориш заруратини ҳис қилади;

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

Кўриладиган саволлар	Уқитувчининг фаолияти	Талабанинг фаолияти
1. Бозор иқтисодиётининг асослари, хусусиятлари ва бугунги қиёфаси (20 мин.).	<p>Қисқача кириш: <u>Чақириш фазаси</u> Уқитувчи талабаларга «Инсерт» усулидан фойдаланиб асосий уқув қўлланманинг 17-21 бетларини уқиб бозор иқтисодиётига берилган таърифларни, унинг элементларини кўчириб олишни вазифа қилиб беради.</p> <p><u>Англаш, фахмлаш фазаси</u> Уқитувчи талабаларни 5-6 кишидан иборат бўлган гуруҳларга бўлиб, кўчириб олинган вазифадан категориал маълумот тузишни вазифа қилиб беради.</p> <p><u>Уйлаш, фикрлаш фазаси.</u> Уқитувчи савол беради: руйхатда келтирилган бозор</p>	<p>Талабалар уқув қўлланмани уқиб чиқиб «Инсерт» усулида белги қуйиб чиқадилар ва бозор элементларининг асосий турларини кўчириб оладилар</p> <p>Шундан сўнг кичик гуруҳ лидерларидан бирортаси ўзларининг таснифлаш вариантларини презентация қилиб беради.</p> <p>Талабалар кичик гуруҳда жавоб тайёрлаб, жавобларини презентация қиладилар.</p>

	<p>элементларидан қайси бирлари қурилиш ишлаб чиқариш фаолиятида муҳимдир? Уқитувчи шундан сўнг биринчи савол бўйича яқун ясайди.</p>	
<p>2. Бозор иқтисодиётининг асосий тамойиллари ва инвестиция-қурилиш фаолиятида уларни ҳисобга олиш (30 мин.).</p>	<p>Чақириш фазаси Уқитувчи талабаларга кичик гуруҳда муҳокама қилиш учун талабаларга савол беради: қурилиш соҳасида қайси бозор иқтисодиёти тамойиллари муҳим? Уқитувчи 2-3та талабадан берилган саволни сўрайди ва қўйилган саволга яқун ясайди.</p> <p>Англаш, фахмлаш фазаси. Уқитувчи 10 минут давомида маъруза фрагментини уқишга ўтади, шундан сўнг у кичик гуруҳларга бозор иқтисодиёти тамойиллари ва уларнинг инвестиция-қурилиш соҳасида амал қилиш хусусиятларини тушунтириб беришларини ва уларни бир-биридан фарқини айтиб беришларини вазифа қилиб беради.</p> <p>Уйлаш, фикрлаш фазаси. Уқитувчи талабаларга савол беради: «Тонг» ОАЖ ҳисобот маълумотларига кўра асосий фондлар таркиби ва уни баҳолашни тушунтириб беринг. Уқитувчи қўйилган саволга яқун ясайди.</p>	<p>Талабалар берилган саволни кичик гуруҳда муҳокама қиладилар.</p> <p>Кичик гуруҳлар вазифа қилиб берилган саволни тайёрлаб, гуруҳдаги лидерлардан бирортаси сўзга чиқади.</p> <p>Бу саволга талабалар кичик гуруҳда асосий ўқув қўлланмадан «Бозор иқтисодиётининг асосий тамойиллари ва инвестиция-қурилиш фаолиятида уларни ҳисобга олиш» деган бўлимдан жавоб қидирадилар.</p> <p>Кичик гуруҳлар лидерлари берилган саволга жавоб берадилар.</p>
<p>3. Қурилиш иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари (30 мин.).</p>	<p>Уқитувчи 10 мин. давомида яна кичик маъруза қилади. Шундан сўнг у талабаларга савол беради: Капитал қурилишда ислохотларни қайси йўналишларда олиб бориш лозим? Хозирда давлат бошлиғи ва ҳукумат томонидан ушбу йўналишда қандай қарорлар</p>	<p>Талабалардан (5-6 таси) уқитувчининг талаби бўйича берилган саволга жавоб берадилар.</p>

	қабул қилинди? Сизнинг таклифларингиз? Шундан сўнг уқитувчи қўйилган саволга яқун ясаб, дарсада актив қатнашган талабаларни исми-шарифини айтиб чиқади ва уларни рағбатлантиради.	
--	--	--

НАЗОРАТ УЧУН ВАЗИФАЛАР

1. Курилишнинг ташкилий асосини қандай турдаги корхоналар ташкил қилади?
2. Курилиш индустриясидаги корхона ва ташкилотларнинг бозор шароитларидаги “фeyл-атворини” қайси қонун белгилайди?
3. Курилишни ташкил қилишнинг асосий босқич ёки фазалари
4. Курилишдаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишларини айтиб беринг.
5. Пудрат ишлари бозори бошқа турдаги бозорлардан нимаси билан фарқ қилади?
6. Курилиш мажмуасини монополиядан чиқаришнинг асосий моҳияти нимада?

Асосий ўқув қўлланмалар

1. Махмудов Э.Х. Исаков М.Ю. Капитал қурилиш иқтисодиёти: Маъруза матнлари –Т.: ТДИУ, 2005
2. «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони 06.05.2003 й., № Пф-3240
3. «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 12.09.2003 й. № 395
4. Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир НАМУНАВИЙ ПУДРАТ ШАРТНОМАСИ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 3-илова
5. «Капитал қурилишда танлов савдолари тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори 03.07.2003 й. № 302
6. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисида НИЗОМ» Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги 302-сон қарорига илова
7. «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 24.10.2003 й. п 463
8. «Объект муддатидан илгари фойдаланишга топширилганлиги ва шартнома қийматига нисбатан маблағлар тежалганлиги учун пудратчи ташкилотни буюртмачи томонидан мукофотлаш ТАРТИБИ». Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги 135-сон қарорига илова
9. «Объектларни марказлаштирилган манбалар ҳисобига қуришда ягона буюртмачи хизмати тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 6 –илова
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.
11. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие–Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
12. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии., - Т.: «ФАН». 2000.-130с.
13. Фарберман Б.Л., Мусина Р.Г. Методологические рекомендации по проектированию и реализации педагогических технологий. – Т.: 2002.-57с.

3-МАВЗУ. ИНВЕСТИЦИЯ СИЁСАТИ, ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНИ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИ

Режа:

- 3.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида инвестиция сиёсатининг моҳияти ва хусусиятлари.
- 3.2. Инвестиция-қурилиш жараёни, уни ташкил қилиш ва самарадорлиги.
- 3.3. Инвестиция лойиҳалари ва инвестиция дастурлари ҳамда уларнинг иқтисодиётни модернизациялашдаги ўрни.
- 3.4. Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби.

3.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида инвестиция сиёсатининг моҳияти ва хусусиятлари

Маълумки, дунёдаги ҳар қандай мамлакат муваффақиятли ривожланмоқда ёки аксинча, ривожланиш кўрсаткичлари жуда паст бўлмоқда. Бунинг сабаби эса аввало давлат ҳокимияти олиб бораётган сиёсатдир. Яъни давлат сиёсати - бу мамлакат тараққиёти тактикаси ва стратегиясини тўлиқ акс эттирувчи сиёсат бўлиб, шу сиёсат туфайли ушбу мамлакат дунёнинг бошқа давлатлари томонидан тан олинади ёки эътиборга олинмайди.

Давлат иқтисодий, ҳарбий-техник, аграр, саноат, таълим, сиёсат, савдо ва бошқа соҳаларда турли сиёсатлар олиб бориши мумкин. Баъзан бу сиёсатларнинг умумий нуқтаси мавжуд бўлиб, иқтисодий сиёсатда комплекс акс этиди. Шунинг учун иқтисодий сиёсат у ёки бу мамлакатнинг умумий давлат сиёсатида ҳал қилувчи, энг муҳим сиёсат ҳисобланади.

Инвестиция сиёсати ҳам мамлакатдаги иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмидир.

Ўзбекистонда бу сиёсат шаҳар ва қишлоқларни қайта таъмирлаш ва ободонлаштиришга, янгиларини қуришга, саноат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш ва техник қайта жиҳозлаш, аҳолининг уй-жойга бўлган эҳтиёжини ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш, қазилма бойликлар захирасини хўжалик айланмасига самарали жалб қилишга, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларга қаратилган.

Демак, инвестиция сиёсати - бу давлатнинг ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантиришни, иқтисодиётни модернизациялашга қаратилган сиёсатидир. Бу сиёсат кўп жиҳатдан капитал қўйилмаларнинг устивор йўналишларини тўғри танлашга боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов инвестиция сиёсатининг иқтисодий ўзгаришларга ва мамлакат салоҳиятини янада юксалтиришга чамбарчас боғлиқлигини таъкидлаган ҳолда мамлакат мустақилликка эришган дастлабки йиллардаёқ шундай деган эдилар: “инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш - ислохотчилик сиёсатимизнинг энг муҳим шартидир. Иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, экспорт салоҳиятини кенгайтириш фақат кучли инвестиция сиёсати шароитидагина мумкиндир”.

Тўғри танланган инвестиция сиёсати туфайли кимё ва нефть-кимё саноати, машинасозлик ва металлларни қайта ишлаш, енгил саноат, озиқ-овқат ва ёғочни қайта ишлаш саноати, электр энергетика ва бошқа тармоқлар ривожланди. Давлатнинг янги инвестиция сиёсатидаги энг муҳим ютуғи шуки, республикада янги тармоқ - миллий автомобилсозлик саноати ташкил қилинди, бир қатор “эски” тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳалари янгиланди. 1998 йилдан бошлаб инвестицияларнинг асосий қисми қайта ишлаш тармоқларини ва инфратузилмани ташкил қилишга йўналтирилмоқда. Айни пайтда иқтисодиётни ривожлантиришга йўналтирилаётган инвестицияларнинг абсолют ҳажмлари ортиб бормоқда. 1998 йилда бу кўрсаткич 369,7 млрд сўм бўлган бўлса, 2004 йилда 2,4 трлн сўмдан ортиб кетди.

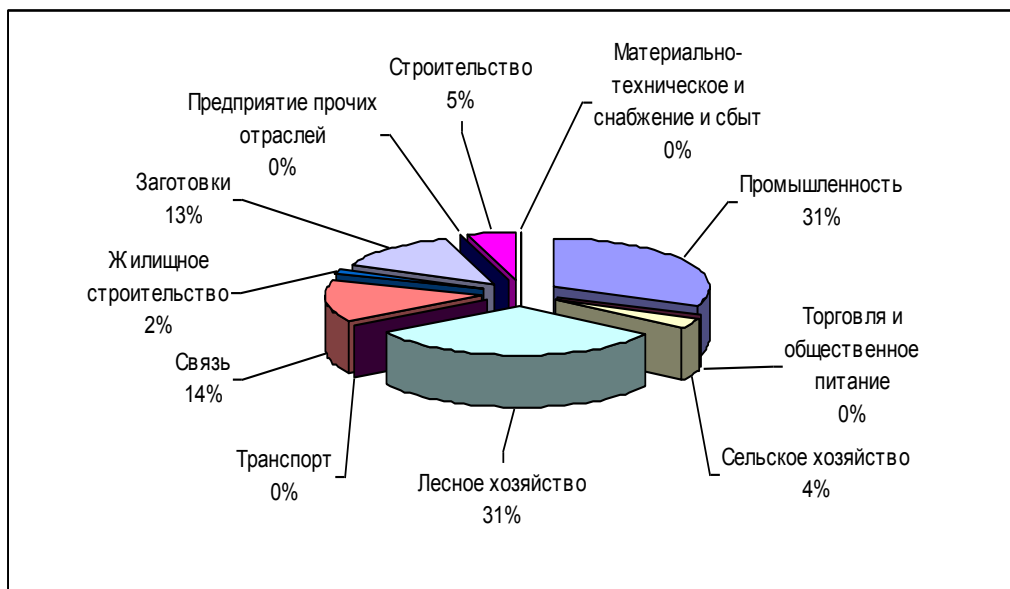
Ўзбекистон иқтисодиётида хорижий инвестицияларнинг роли кучайиб бормоқда. 1993 йилда жами инвестиция ҳажмининг атиги 0,1 фоизи тўғри келган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 22 фоизни ташкил қилди. Бу муддат ичида хорижий инвестициялар иштирок этган ҳолда давлат рўйхатидан ўтган корхоналар сони 17 баравар ортди. Инвестиция сиёсатининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги таркибий силжишларга таъсири 2.2. ва 2.3-расмларда кўрсатилган.

Айтиш керакки, инвестиция сиёсати фақат давлат миқёсида эмас, балки айрим минтақалар, тармоқлар ва корхоналар миқёсида ҳам тегишлича мақсадли вазифалар ва уларни амалга оширишнинг усуллари, муддатлари ва воситалари ёрдамида шаклланиб, амалга оширилади. Масалан, давлат ўз инвестиция мақсадларини амалга оширишда кўпроқ марказлашган манбаларга ва биринчи навбатда бюджет маблағларига, хорижий инвестициялар ва кредитларга, минтақалар эса маҳаллий бюджет маблағларига таянади. Корхоналар ўз инвестиция фаолиятларини асосан ўз маблағлари, даромадлари, амортизация маблағлари ва айрим ҳолларда банк кредитлари ёки бошқа турдаги қарз маблағлари ҳисобига амалга оширадилар.

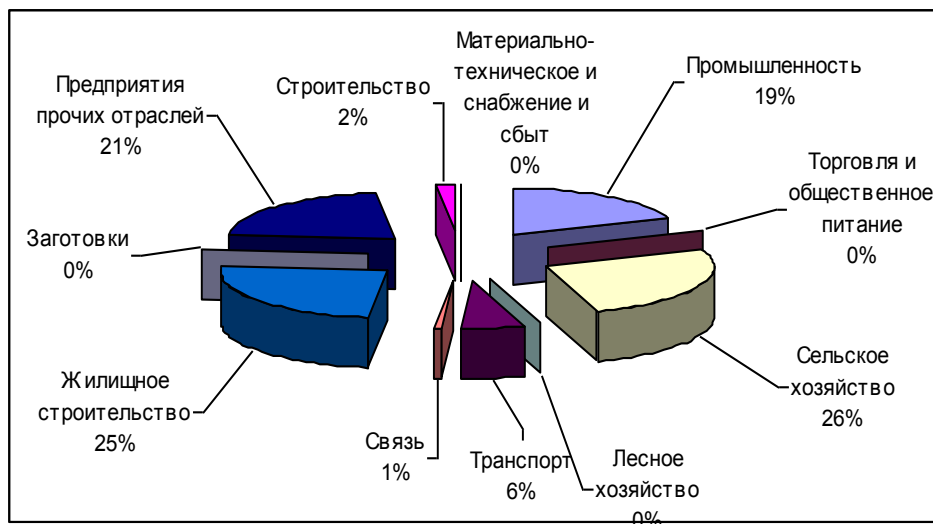

Амалга оширилаётган инвестиция сиёсатида корхоналарнинг ўз манфаатлари ва давлат манфаатлари доирасида тутган ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтишни истар эдик. Маълумки, корхоналар иқтисодиётнинг асосий бўғинларидир. Уларда жамиятга керак бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, юмушлар бажарилади ва хизматлар кўрсатилади. Шунингдек, корхоналарда малакали кадрларнинг асосий қисми тўпланади, фойда юзага келади, бинобарин, уларда миллий даромаднинг жами бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бир қисми вужудга келади.

Корхоналар ушбу ишлаб чиқариш функцияларини бажариш, шунингдек, керакли молиявий ажратмаларни маҳаллий ва республика бюджетларига тўлаш давомида минтақа ва республика миқёсида инвестициялаш учун моддий база яратиш натижасида заифлашиб қоладилар, қолган фойда миқдори жуда кам бўлиб, амортизация ажратмалари жиддий ўзгаришлар учун етарли бўлмай қолади.

2.2-расм. Ўзбекистон иқтисодиётининг тузилмаси (1991 йил)

2.3-расм. Ўзбекистон иқтисодиётининг тузилмаси (2003 йил)

Бинобарин, иқтисодиётни бошқаришнинг турли поғоналарида амалга оширилаётган инвестиция сиёсатини инвестицияларни сарфлаш йўналишлари ва соҳаларини танлаш, корхоналарнинг инвестицион мустақиллигини ва моддий базасини кенгайтириш нуктаи назаридан иқтисодий аҳволга мослаштириш лозим. Директорлик корпусининг аксарият қисмининг фикрича, бу вазифани бажаришга солиқ тизимини яхшилаш катта ёрдам беради. Бундай тизим корхоналарга ўзи ишлаб топган даромадларининг инвестицион мўлжалларни амалга ошириш учун етарли миқдордаги улушини ўз ихтиёрида қолдиришга имкон бериши лозим.

Айтиб ўтилган фикрлардан яна бир хулоса келиб чиқади: инвестиция сиёсати ҳар қанча пухта ўйланган ва асосланган бўлмасин, у қандай даражада амалга оширилмасин, моддий таъминотсиз, яъни

ресурслар билан етарли таъминотсиз фақат қоғозларда ва қарорларда қолиб кетади. Ҳар қандай сиёсат, шу жумладан инвестиция сиёсати рўёбга чиқиши, амалга ошириши учун муайян инвестициялар миқдори билан тасдиқланиши лозим. Шунинг учун, инвестиция мақсадларини, шу жумладан капитал қўйилмаларни қўллашнинг устивор йўналишларини, соҳалари ва чегараларини белгилашда бунинг учун керак бўладиган инвестицияларнинг кўлами ва уларнинг молиявий манбалари ҳам пухта ишлаб чиқилиши лозим. Аммо бу ердаги умумий қоида шундайки, кучли инвестиция сиёсатини амалга ошириш учун мамлакатдаги вазият ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан барқарор бўлиши шарт. Сезиларли иқтисодий ўсишлар кўзатилаётган Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда мақсадга йўналган ва самарали инвестиция сиёсатини амалга ошириш учун барча шарт-шароитлар етарлидир.

3.2. Инвестиция-қурилиш жараёни, уни ташкил қилиш ва самарадорлиги

Инвестиция-қурилиш жараёни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим элементиدير. Унингсиз такрор ишлаб чиқаришни тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу фақат табиий эскириш жараёнида ишдан чиқаётган меҳнат воситаларини алмаштириш эмас, балки ишлаб чиқариш қувватларини кучайтириш, шу жумладан юқори сифат даражасини, иқтисодий ўсишни ва аҳолининг фаровон турмуш даражасини таъминлашдир.

Инвестициялаш ва қурилишни, инвестиция ва қурилиш жараёнлари каби кўпинча алоҳида ўрганиш мумкин. Аммо инвестиция ресурсларининг 60 фоиздан кўпроқ қисми қурилиш соҳасида фойдаланилаётганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу тушунчалар кўпинча айнан қурилиш мажмуасининг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда қўлланилади.

Инвестиция-қурилиш жараёни ҳам замонда, ҳам маконда амалга оширилади. Умумиқтисодий ва ижтимоий жараённинг таркибий қисми бўлган инвестиция жараёни инвестиция мақсадларининг техник-иқтисодий асослашни (T_1), объект ва иншоотларни ўрганиш ва лойиҳалашни (T_2), қурилишнинг ўзини (T_3) ва объектни фойдаланишга топширишни, уни синаш, текшириш ва экспертлар томонидан баҳолашни ўз ичига олади. Бундан келиб чиққан ҳолда вақтда ўлчанадиган инвестиция жараёни қуйидаги формула орқали аниқланиши мумкин:

$$T_{\text{ин}} = T_1 + T_2 + T_3 + T_4$$

Қурилиш жараёни - инвестиция жараёни ҳамда қурилишнинг халқ хўжалигининг бир тармоғи сифатида фаолият кўрсатишининг асосий босқичидир. Унинг ташкилий тизими уч босқичдан иборатдир:

- қурилишни тайёрлаш;
- бевосита қурилиш жараёнининг ўзи;
- тайёр қурилиш маҳсулотини реализация қилиш.

Қурилишни тайёрлаш қурилиш объектининг мақсадга мувофиқлигини техник-иқтисодий асослаш (ТИА), объектни лойиҳалаш ва қурилишга инженер-техник тайёргарлик кўришдан иборат. Ушбу йўналишларнинг ҳар бири ўзининг мақсадли вазибаларига эга.

Бевосита қурилиш - бу бино ва иншоотларни қуриб, кўтариш жараёни бўлиб, қурилиш майдончаларида бевосита амалга оширилади. Шунинг учун қурилиш майдончасини “нолдан” қурилиш объектининг тайёрлик ҳолатигача бўлган бевосита қуриш жараёнининг ўзига тенглаштирилади.

Қурилиш маҳсулотининг реализацияси - қурилиши тугалланган объектларни фойдаланишга топшириш ва уларни белгиланган тартибда буюртмачига (инвесторга) топширишдир. Объектлар буюртмачига ўтказилгач, улар халқ хўжалиги балансида асосий фонд сифатида кўрсатилади.

Қурилиш инвестиция жараёнининг ўзагидир. Объектларни, айниқса саноат-қурилиш объектларини қуришда у жами инвестиция циклининг 50 фоизи ва ундан кўп қисмини эгаллайди. Масалан, амалиётдан маълум бўлишича, ўртача қувватли машинасозлик корхонасини қуришда, турли тадқиқотлар ва асослашларга ўртача 1-1,5 йил кетади, лойиҳа ишлаб чиқишга - 1 йилгача, қурилишга 3-4 йил, фойдаланишга топшириш ва синаб кўришга эса камида ярим йил кетади.

Шундай қилиб, ўртача қувватли корхонани қуришга кетадиган инвестиция жараёнининг муддати тахминан 5-7 йилни ташкил қилади. Бугунги кунда илғор қурилиш техника ва технологиялари, қурувчиларнинг ғайрат-шижоати қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил қилиш тизими етарли даражада яхши йўлга қўйилганда объектларни қуриш ва фойдаланишга топширишга нисбатан қисқароқ муддатлар кетади, натижада инвестиция ресурсларининг самараси энг юқори бўлади. Бунга ўз пайтида Асакада фойдаланишга топширилган автомобил заводи, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуаси мисол бўла олади.

Бу объектлар қурилган ва ишлаётган бўлса, у ҳолда бугунги куннинг нуқтаи назаридан Кунград сода заводи, Қизилкум фосфорит комбинати ва Андижон биокимё заводида, Ангрендаги каолин фабрикасининг биринчи навбати, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Урганчдаги аэропортларда қурилиш суръатлар билан бормоқда. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи, Тошкент - Андижон - Ўш - қашқар автомобил йўлининг доvon участкаси ҳақида ҳам айнан шундай гапларни айтиш мумкин.

Қурилиш инвестиция жараёнининг ўзаги, асосий босқичи бўлишига қарамай, унинг қолган таркибий қисмлари ҳам инвестиция жараёнининг муддатига ва самарадорлигига маълум даражада таъсир кўрсатмоқда.

Масалан, муддати чўзилиб кетган инженерлик-геологик тадқиқотлар ва бошқа қурилиш тадқиқотлари, лойиҳа ишланмалари сифатининг пастлиги ва энг ёмони уларнинг эски техник ечимларга мўлжалланганлиги инвестиция жараёнида энг яхши кўрсаткичларга эришишига имкон беради. Бу кўрсаткичлар жараённинг дастлабки босқичида кўзга ташланмаса-да, объектлардан фойдаланиш давомида ёки ўзига ўхшаш илғор аналоглар билан таққослаганда албатта сезилади. Шунинг учун инвестиция жараёнини яхшилашда ҳали лойиҳалаш ва тадқиқот ишларини амалга ошириш жараёнида ҳам катта имкониятлар мавжуд бўлади. Шу сабабдан, қурувчиларда “Лойиҳа қандай бўлса, объект ҳам шундай бўлади” деган шиор ҳалигача бор бўлиб, ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Инвестиция-қурилиш фаолиятини самарали ташкил қилиш қуйидаги бир қатор вазифаларнинг ҳал қилинишини кўзда тутади:

-инвестиция жараёнининг асосий бўғини сифатида қурилиш фаолиятини ташкил қилишдаги асосий ёндашувлар;

-инвестиция-қурилиш фаолиятини ташкил қилишда бозор иқтисодиёти тамойилларини ҳисобга олиш;

-инвестициялашда устивор йўналишларни танлаш ва инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш;

-қурилишда ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини баҳолаш;

-пудрат танловларини ўтказишни ташкил қилиш;

-инвестиция-қурилиш рискларини бошқариш;

-молиявий ресурсларни шакллантиришни ва улардан фойдаланишни ташкил қилиш;

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш инвестициялар ҳамда қурилиш ишлаб чиқаришининг самарадорлигини оширишгагина эмас, балки мамлакат иқтисодиётини таркибий қайта қуришни муваффақиятли амалга оширишга ва қулай инвестиция муҳитини яратиш муаммосининг ҳал қилинишига ҳам имкон беради.

Айни пайтда инвестиция-қурилиш фаолиятининг бошқарув тизимини қайта қуриш ҳам муҳим вазифалардан бири бўлиб, у қуйидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади:

а) марказлашган режалаштиришни бартараф қилиш ва қонунлар, меъёрлар ва стандартлар ёрдамида давлат бошқарувига ўтиш;

б) ўзаро муносабатларнинг, шу жумладан давлат бошқарув тузилмалари билан бўладиган муносабатларнинг шартнома (контракт) шаклларини ривожлантириш;

в) тармоқларда комплекс бошқарув тизимларини ривожлантириш билан биргаликда ихтисослашган ҳисобга ўтиш ва ташкилий бошқарувнинг янада мустақилроқ тузилмаларини барпо қилиш;

г) инвестиция-қурилиш фаолиятини бошқаришнинг “лойиҳани бошқариш” тизимини кенг жорий қилишга ўтиш;

Инвестиция-қурилиш фаолиятини ташкил қилишда асосий “фигура” - бу инвестор бўлиб, у капитални қўллаш сиёсати ва тактикасини белгилайди. Аммо барибир инвестиция-қурилиш фаолиятининг самарадорлиги аввало қурилиш ишлаб чиқаришини маҳорат билан ташкил қилишга, ресурсларни тежашдан то қурилишга сарфланаётган ҳар бир сўм ёки бошқа пул бирликларининг юқори самара беришига эришишгача бўлган бутун қурилиш жараёнини бошқаришнинг рационал шаклларига боғлиқдир. Бунинг учун муддати чўзилиб кетган қурилишларнинг вужудга келишига, капитал қўйилмаларнинг қўплаб объектларга тақсимланиб кетишига, тугалланмай қолиб кетган объектларнинг пайдо бўлишига ва бошқа ноишлаб чиқариш ҳаражатларига йўл қўймаслик жуда муҳимдир. Айниқса, иш вақтининг бекорга сарф бўлишига йўл қўйиш мумкин эмас, чунки бекор туриб қолиш ва иш

вактидан самарасиз фойдаланиш - қурилиш муддатининг чўзилишига ва капитал қўйилмалар самарасининг пасайиб кетишига сабаб бўладиган энг муҳим сабабдир.

Афсуски, бугунги кунда қурилиш анчагина “оқсаб қолган” бўлиб, ўзининг ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқариш функцияларини тўла миқдорда бажара олмайди. Масалан, прогнозларда 1999 йилда кўзда тутилган капитал қўйилмаларнинг атиги 54,2 фоиз қисми ўзлаштирилган бўлиб, етмиштacha объектларнинг қурилиши бошланмаган; мактаблар, шифохоналар, поликлиникалар ва бошқа уларга ўхшаш объектларни фойдаланишга топшириш ҳам атиги 23-47 фоизга таъминланган. Ўз-ўзидан тушунарлики, бундай узилишлар фақат иқтисодиётнинг илгариланма ҳаракатини эмас, балки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини ҳам сўсайтиради.

Қурилишнинг бугунги вазифаси - қурилиш суръатларини кучайтириш, унинг сифатини ошириш, ноишлаб чиқариш ҳарajatларини камайитириш ва меҳнат унумдорлигининг ўсишини таъминлашдан иборат. Уни муваффақиятли ҳал қилиш фақат қурувчиларга эмас, балки инвестиция жараёнининг барча иштирокчиларига боғлиқ бўлиб, бу вазифа қанчалик тезроқ ҳал қилинса, қурилишнинг ва бутун миллий иқтисодиётнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади.

3.3. Инвестиция лойиҳалари ва инвестиция дастурлари ҳамда уларнинг иқтисодиётни модернизациялашдаги ўрни

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ҳукумати мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг фақат ўрта муддатли эмас, балки узок муддатли (2005-2010 йй.) режасини амалга ошириш устида иш олиб бормоқда. Унда иқтисодий ислохотларнинг самарадорлигини таъминлашдан ташқари, ижтимоий тараққиёт ва халқ турмуш фаровонлигини яхшилаш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш, иқтисодий қайта тузилмалаш, ишлаб чиқариш кучларидан самарали фойдаланиш ҳам кўзда тутилган. Бу вазифаларни амалга оширишда эса мақсадга йўналтирилган инвестиция сиёсати ҳам, илмий асосланган инвестиция лойиҳалари ва дастурлари ҳам катта роль ўйнайди.

Инвестиция лойиҳаси - бу шундай ҳужжатки, унда капитални иқтисодиётнинг турли тармоқ ва соҳаларига йўналтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуаси кўзда тутилган бўлиб, бу чора-тадбирлардан мақсад ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш ва мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятини мустаҳкамлашдир. Ушбу капитал қўйилмалар қуйидаги мақсадларга сарфланиши мумкин:

- янги қурилишга;
- ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш ва қайта таъмирлашга;
- ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ва меҳнат воситаларини модернизациялашга;
- мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини замонавий талаблар даражасида сақлаб туришга ва ҳоказо.

Инвестиция лойиҳасининг қурилиш лойиҳасидан фарқлай билиш лозим. Маълумки, қурилиш лойиҳасида муайян объектнинг қурилиши билан боғлиқ техник, иқтисодий, ташкилий, конструктив ва бошқа ечимлар кўрсатилган бўлади. Қурилиш лойиҳаси - бу аввало у ёки бу объектнинг қурилиши билан боғлиқ техник-иқтисодий асослаш, тушунтириш хати, чизмалар ва сметаларни ўз ичига олган ҳужжатлар тўпламидир.

Масалан, тушунтириш хатида лойиҳанинг асосий ғояси ва унинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари асослаб берилган бўлади. Чизмалар лойиҳаланаётган объект ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилади, қурилиш бевосита шу чизмалар асосида амалга оширилади. Смета қурилишнинг қийматини характерлайди; унинг асосида молиялаштириш линияси очилади ва келгуси пул ҳисоб-китоблари амалга оширилади.

Қурилиш лойиҳаси бошқа турдаги ҳужжатларни, масалан, қурилишни ташкил қилиш лойиҳаси (ҚТЛ), ишларни амалга ошириш лойиҳаси (ИАЛ), материаллар, конструкциялар ва асбоб-ускуналарни етказиб бериш жадвали ва ҳоказоларни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Яъни қурилиш лойиҳаси - бу кўпроқ қурувчилар - прораблар, катта прораблар, қурилиш участкаси ва бошқармалар бошлиқларининг қўлида бўладиган ҳужжатдир. Молиялаштириш манбалари томонидан тасдиқланган қурилиш лойиҳалари ва қурилишга ажратилган ер майдонлари қанча кўп бўлса, қурилиш учун буюртмалар “портфели” ҳам шунчалик тўлароқ бўлади.

Энди эса инвестиция лойиҳаларига қайтамыз. Айтиб ўтилганлардан ташқари, инвестиция лойиҳалари кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, банк ва умуман молия-кредит тизиминининг фаолиятини яхшилаш, мавжуд инженерлик коммуникацияларини модернизациялаш, экологияни ва

атроф-муҳитни соғломлаштириш, бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида ишлаб чиқиши ва келгусида амалга оширилиши мумкин.

Айрим инвестиция лойиҳалари глобал характерга эга бўлиб, алоҳида бир мамлакат манфаатлари доирасидан ташқарига ҳам чиқиши мумкин. Хусусан, “Оролни сақлаб қолиш лойиҳаси” ҳам ҳозирги кунда шундай лойиҳалардан бири бўлиб, унда Ўзбекистон, Қозоғистон ва бошқа Марказий Осиё республикаларидан ташқари прогрессив жамиятлар ва дунёдаги бир неча мамлакатларнинг расмий институтлари ҳам иштирок этмоқда.

Масалан, бугунги кунда Ўзбекистонда хорижий кредит линиялар бўйича очилган жами суммаси 200 млн АҚШ долларидан ортиқ бўлган 185 дан ортиқ лойиҳалар ишлаб турибди.

Кўриниб турибдики, инвестиция лойиҳалари турли миқёсда ва турли мақсадларда ишлаб чиқиши мумкин. Корхоналар иқтисодиётнинг асосий бўғини бўлганликлари ҳамда аввал айтиб ўтилганидек, миллий даромаднинг “салмоғини” сезиларли даражада белгилашлари туфайли, инвестиция лойиҳаларини айнан шу бўғин миқёсида ишлаб чиқиш стратегияси алоҳида эътиборга лойиқдир.

Бугунги кунда корхоналар миқёсидаги инвестиция лойиҳалари, одатда, инвестиция танловига ҳавола этиш учун уларнинг хусусийлаштириш дастурига мос равишда ишлаб чиқилмоқда. Бунда масалан, қурилиш билан боғлиқ бўлган инвестиция лойиҳасини тайёрлаш ва уни амалга ошириш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- инвестиция ғоясини шакллантириш;
- инвестиция имкониятларини ўрганиб чиқиш;
- лойиҳани техник-иқтисодий асослаш;
- ер майдони ажратиш, сотиб олиш ёки ижарага олиш;
- контракт ҳужжатларини тайёрлаш;
- лойиҳа ҳужжатларини тайёрлаш;
- қурилиш-монтаж ишларини, шу жумладан ишга тушириш ва созлаш ишларини амалга ошириш;
- объектдан фойдаланиш, иқтисодий кўрсаткичлар мониторинги.

Табиийки, бир корхонанинг инвестиция лойиҳаси мазмун жиҳатдан бошқа корхонанинг лойиҳаси билан бир хил бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир инвестиция лойиҳаси маълум бир мақсад ва вазифаларга қаратилган бўлади ва бинобарин, уларнинг молиялаштириш манбалари ҳам, пировард натижалари ҳам турлича бўлади.

Маълум бир мақсадга қаратилган инвестиция лойиҳалари ёки таклифлар мажмумаси **инвестиция дастурини** ташкил қилади. Инвестиция дастури ўз кўламига қараб давлат, минтақа ёки тармоқ миқёсида бўлиши мумкин. Бунга 2000-2002 йилларга мўлжалланган давлат инвестициялари дастурини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу дастур ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва иқтисодиётни таркибий қайта қуришда жиддий ўзгаришларни кўзда тутган.

Инвестиция лойиҳалари ва дастурлари қуйидаги мақсадларга хизмат қилади:

- ишлаб чиқариш апаратыни мунтазам янгилаб бориш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш;
- фан-техника тараққиётини тезлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини ва рақобатбардошлигини яхшилаш;
- иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, халқ хўжалигининг барча тармоқларини бир текисда ривожлантириш;
- саноат учун керакли хом ашё базасини барпо этиш ва минтақалардаги ишлаб чиқариш кучларини тенглаштириш;
- фуқаролик қурилиши, соғлиқни сақлашни, олий ва ўрта мактабни ривожлантириш, уй-жой муаммосини ҳал қилиш;
- бозор механизми ва рақобат талабларидан келиб чиққан ҳолда аҳолини иш билан таъминлаш, ишсизлик муаммосини юмшатиш;
- табиий муҳитни муҳофаза қилиш, экологик вазиятни яхшилаш ва бошқа мақсадларга эришишга.

2000 йилларда амалга оширилган йирик инвестиция лойиҳалари ичидан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- Фарғона кимёвий толалар заводида полиамид ишлаб чиқариш лойиҳаси;
- “Алгоритм” ОТАЖ да мураккаб маиший электрон техникаларини ишлаб чиқариш лойиҳаси;
- Чирчиқ шаҳрида телекоммуникация тармоқларини қайта таъмирлаш лойиҳаси;
- Ўзбекистон Республикаси телекоммуникациялар тармоғини ривожлантиришнинг биринчи босқичини тугаллаш лойиҳаси;
- “СамКочАвто” кўшма корхонасида автобуслар ишлаб чиқарадиган заводнинг ишга туширилиши;
- “ЎзКейсТрактор” кўшма корхонасида тракторлар ҳамда “Ўзқишлоқхўжаликмашҳолдинг” ХКнинг бир қатор корхоналарида эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш;
- “Кўмир” АЖ да тўйинтирилган (бойитилган) каолин ишлаб чиқариш фабрикасининг фойдаланишга топширилиши;
- “Қабул-Ўзбек Компани” кўшма корхонасида 2405 минг тонна ип газлама ва 9 млн погон метр газлама ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган ип-йигирув-тўқимачилик фабрикасининг ишга туширилиши;
- “Оникс” АЖ да газ сарфини ҳисобга олувчи асбобларнинг ишлаб чиқарилиши, сув сарфини ҳисобга олиш асбобларини ишлаб чиқаришга тайёргарлик кўриш;
- “Хобос-ТАПО” кўшма корхонасида металл қувурларни ишлаб чиқариш;
- “Чиноз тўқимачи”, “Оқсарой тўқимачи” ва “Рабул Фарғона Ко” ва бошқа фабрикаларнинг ишга туширилиши.

Тўқимачилик тармоғи лойиҳаларининг инвестиция дастурларини, қизилқум фосфорит комбинати, “Навоизот” ишлаб чиқариш бирлашмалари объектлари қурилиши, Фарғона “Азот” ишлаб чиқариш бирлашмасида дефолиантлар ишлаб чиқаришни қайта таъмирлаш, Жиззах заводида аккумуляторлар, “Автоойна” кўшма корхонасида автомобил ойналарини ишлаб чиқариш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш ишлари тугалланмоқда.

Жорий йилнинг инвестиция дастурлари «Ўзбекистон республикасининг 2005 йилги инвестиция Дастури тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори (30.11.2004 й. № 560)да қабул қилинган.

Унга кўра Республика ялпи ички маҳсулотининг барқарор ўсишини таъминлаш, иқтисодиётдаги таркибий қайта ўзгартиришларни чуқурлаштириш, стратегик ижтимоий дастурларни тўлиқ кўламда амалга ошириш, янги иш ўринлари ташкил этиш, шунингдек тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг жалб этилишини кенгайтириш мақсадида 2005 йил учун давлат бюджети маблағлари ҳисобига марказлаштирилган капитал қўйилмалар лимитлари, бюджетдан ташқари Республика йўл жамғармаси маблағлари ҳисобига марказлаштирилган капитал қўйилмалар лимитлари, бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси маблағлари ҳисобига марказлаштирилган капитал қўйилмалар лимитлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати кафолати остида хорижий кредитларни жалб этган ҳолда амалга ошириладиган 2005 йил учун инвестиция лойиҳаларининг аниқ дастурлари тасдиқланган.

Бундан ташқари ушбу қарорда қуйидагилар белгилаб берилади:

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказининг академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида битта ўқувчи ўрнига харажатларни:

намунавий лойиҳаларда ўқув синфлари, ўқув устахоналари ва лабораторияларидан фойдаланишни мақбуллаштириш, ўқув ва ёрдамчи қувватларнинг оқилона юклагаси;

ётоқхоналарни блок методи билан қуришга ўтиш, заруриятга қараб кейинчалик уларнинг қувватини босқичма-босқич кўпайтириш;

академик лицейлар ва касб-хунар коллежларини лойиҳалаштириш ва қуришда қиммат турадиган қурилиш материаллари, шу жумладан пардозлаш материаллари қўллашни тақиқлаш ҳисобига қисқартириш қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази билан биргаликда харажатларни қисқартиришга доир юқорида кўрсатиб ўтилган чоратadbирларни ҳисобга олган ҳолда академик лицейлар ва касб-хунар коллежларини қуриш ва реконструкция қилиш учун базавий лойиҳаларнинг амалдаги норматив ҳужжатларини уч ой муддатда қайта кўриб чиқиш юклатилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, ваколатли банклар объектлар ва қурилишларни молиялаштиришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарори билан тасдиқланган Марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисида Низомга ва Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 7 июндаги 263-сон қарори билан тасдиқланган Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида Низомга амал қиладилар.

Қарор моддаларига кўра марказлаштирилган капитал қўйилмалар ҳисобига амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида лойиҳалаш ва эксперт ташкилоти айби билан йўл қўйилган қўшимча ишлар ва харажатлар ҳажми аниқланган тақдирда ушбу лойиҳани ишлаб чиқиш ёки экспертизадан ўтказиш учун тўланган сумманинг ҳаммаси кўрсатиб ўтилган ташкилотлардан давлат бюджети даромадига олиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «**Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратadbирлар тўғрисида**»ги Фармонида кўра мамлакатда инвестиция мухитини янада яхшилаш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш, республиканинг ортиқча ишчи кучи мавжуд бўлган минтақаларида янги иш жойларини яратиш дастурларини амалга оширишга тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этиш, шуниндек, хорижий инвесторлар учун ишончли ҳуқуқий ҳимоя ва кафолатларни таъминлаш мақсадида бир қатор ҳуқуқий кафолат ва имтиёзлар белгиланган.

2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган иқтисодиёт тармоқлари корхоналари асосий фаолияти бўйича даромад (фойда) солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, экология солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шуниндек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлашдан озод қилинади. Бундай имтиёзлар тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлган ҳолларда берилади:

300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ долларида – 3 йил муддатга;

3 миллиондан ортиқ АҚШ долларида 10 миллион АҚШ долларида – 5 йил муддатга;

10 миллион АҚШ долларида ортиқ бўлганда – 7 йил муддатга.

3.4 Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби

Инвестиция дастури республика иқтисодиётини барқарор ва тадрижий ривожлантиришга эришишга, табиий, минерал-хом ашё, молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш йўли билан республика айрим тармоқлари ва минтақаларини таркибий ўзгартиришнинг асосий устуворликларини ва стратегик вазибаларини амалга оширишга йўналтирилган бир-бири билан ўзаро боғланган чора-тадбирлар комплекси ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига кўра «Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ» қабул қилинди ва унда инвестиция дастурини шакллантиришнинг умумий қоидалари, молиялаштириш ва амалга ошириш мониторинги ёритиб берилган.

Инвестиция дастури республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнозларининг таркибий қисми ҳисобланади ва давлат инвестиция сиёсатининг устувор йўналишларини акс эттиради.

Шу билан бирга лойиҳа-қидирув ишларидан бошлаб мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг умумдавлат дастурлари бажарилишини таъминлаш учун объектни фойдаланишга топширишгача бўлган бошқичларни ҳисобга олган ҳолда, инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш муддатларини ва молиялаштириш манбаларини ҳисобга олиб, ҳар йили Дастурнинг асосий кўрсаткичлари аниқлаштирилган ва аниқ рўйхати янгиланган ҳолда уч йиллик даврга шакллантирилади.

Дастурни шакллантиришнинг асосий принципларига қуйидагилар қиради:

инвестиция жараёнларини бошқариш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш, шу жумладан зарур ҳажмларда, мақбул шартларда хорижий инвестицияларни ва кредитларни жалб этиш, шунингдек лойиҳаларни танлаб олишнинг амалий механизминини шакллантириш ва уларнинг амалга оширилиши мониторингини олиб бориш асосида улардан самарали фойдаланиш механизминини яратиш;

белгиланган давлат устуворликлари асосида энг муҳим тармоқларни, ишлаб чиқаришларни ва фаолият соҳаларини қўллаб-қувватлаш;

ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тармоқларни (таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой-коммунал хўжалиги) аҳоли турмуш даражаси ва сифатини оширишни, истеъмол талабини фаоллаштиришни таъминловчи ҳажмларда биринчи навбатда инвестициялаш;

минерал-хом ашё ресурсларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни, тайёр маҳсулотни ташқи бозорда рақобатбардошли даражага етказишни таъминлашга йўналтирилган ишлаб чиқаришларни жадал ривожлантиришга қаратилган инвестиция лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш;

транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ва такомиллаштириш, шу жумладан трансконтинентал транспорт йўлакларига интеграциялаш, логистика комплексларини шакллантириш;

таркибий ўзгартиришлар вазифалари ва амалга оширилаётган инвестиция сиёсатига мувофиқ маблағ қўйишнинг ўзаро манфаатлилиги асосида хорижий сармояларни жалб қилиш, томонларнинг инвестиция мажбуриятлари асосида шартномалар тузиш амалиётини жорий этиш;

инвестиция лойиҳаларини Дастурнинг аниқ рўйхатига олдиндан белгиланган мезонлар асосида киритиш;

илгари бошланган объектларни тугаллаш учун марказлаштирилган инвестицияларни биринчи навбатда ажратиш.

Лойиҳаларни танлаб олишда уларнинг самарадорлиги, республика иқтисодиётининг айрим тармоқларини ва минтақаларини ривожлантириш устуворликлари, маҳсулот сотиш кўрсаткичлари, шу жумладан экспортга йўналтирилганлик, бутловчи буюмлар ва компонентлар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришда қатнашиш ва шу қабилар асосий мезонлар ҳисобланади.

Дастурда лойиҳанинг баҳолаш қиймати, тугалланмаган қурилиш ва қурилишни тугаллаш ҳамда фойдаланишга топшириш учун йиллар бўйича жорий нархларда молиялаштиришга эҳтиёж, молиялаштиришнинг тасдиқланган манбалари тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

Дастурни ишлаб чиқишда йирик ва ўта муҳим лойиҳалар алоҳида, катта бўлмаган бир типдаги лойиҳалар яхлит киритилиши мумкин (масалан: мактаблар, қишлоқ врачлик пунктлари қурилиши ва бошқалар).

Дастур йиғма жадваллари билан таҳлилий қисмдан, аниқ дастурдан ва устувор инвестиция таклифларининг йиғма рўйхатидан иборат бўлади.

Дастурни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича барча ишларни Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги мувофиқлаштиради.

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори билан тасдиқланади.

Инвестиция дастурининг таҳлилий қисми республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари билан ўзаро боғланган ҳолдаги капитал қўйилмалар ҳажмлари ва молиялаштириш манбаларини асослашдан, Дастур самарадорлигини баҳолаш, лойиҳаларни танлаб олиш мезонларидан иборат бўлади.

Таҳлилий қисм таркибида инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш ва технологик таркибини ҳисобга олган ҳолда умуман Дастур, иқтисодиёт секторлари ва тармоқлари, молиялаштириш манбалари ва ҳудудлар, амалга ошириш йиллари бўйича капитал қўйилмалар таркиби белгиланади.

Дастурнинг ялпи ички маҳсулот ўсишига, иқтисодиётнинг тармоқ ва ҳудудий ўзгаришига, экспорт ва импорт таркибига, ишлаб чиқариш қувватларини ва ижтимоий соҳа объектларини ишга тушириш ҳажмларига таъсирининг прогнозлаштирилаётган натижалари ҳисоб-китоб қилинади.

Дастурнинг барча ҳисоб-китоблари тадрижий тарзда, республикани уч йиллик даврда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнозлари ва инвестиция лойиҳаларининг аниқ дастури асосида ишлаб чиқилади.

Аниқ дастурни шакллантириш

Дастурнинг аниқ рўйхатига марказлаштирилган манбалар, ҳукумат кафолати остида бериладиган хорижий кредитлар ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобига амалга ошириладиган инвестиция лойиҳалари киритилади.

Аниқ рўйхат қуйидагилардан иборат бўлади:

иқтисодиётни, ижтимоий соҳани ва мамлакат муҳофафазаси қудратини таркибий ўзгартиришни таъминловчи республика иқтисодиётининг устувор йўналишларини ривожлантириш дастурларини молиялаштиришга йўналтириладиган марказлаштирилган инвестициялар лимитларидан;

хорижий инвестициялар ва ҳукумат кафолати остидаги кредитларни жалб этган ҳолда амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг аниқ дастуридан;

тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этган ҳолда амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг аниқ дастуридан;

устувор инвестиция таклифларининг йиғма рўйхати.

Ижтимоий соҳа объектларининг прогнозлаштирилаётган ҳажмлари Дастурга йириклаштирилган, буюртмачилар ва объектлар бўйича тақсимламаган ҳолда киритилади.

Қуйидагилар лойиҳаларни амалга оширишнинг биринчи йилида уларни аниқ дастурга киритишнинг мажбурий шартлари ҳисобланади:

белгиланган тартибда тасдиқланган лойиҳанинг (инвестиция лойиҳасининг техник-иқтисодий асослашлари, техник-иқтисодий ҳисоб-китоблари) мавжуд бўлиши;

молиялаштириш манбаларининг ва кредитларнинг шартномада белгиланган муддатда қайтарилишининг тасдиқланиши.

Аниқ дастурни шакллантириш жараёни ҳар бир лойиҳа бўйича муфассал ахборот тайёрлаш, лойиҳани устуворлиги бўйича танлаб олиш ва рўйхатни шакллантиришдан иборат бўлади.

Ҳар бир лойиҳа (лойиҳалар гуруҳи) бўйича ахборот буюртмачи томонидан тайёрланади ҳамда унда қуйидагилар бўлади:

белгиланган шаклдаги лойиҳа паспорти;

лойиҳани амалга ошириш режа-жадвали;

аниқ дастурни шакллантириш санасида лойиҳани амалга оширишнинг ҳолати тўғрисидаги муфассал ахборот.

Лойиҳанинг паспорти қуйидагиларни ўз ичига олади:

техник тавсифномани;

атроф муҳитга таъсирни баҳолашни;

ишлаб чиқариш ва ижтимоий мулоҳазаларга кўра самарадорликни ва амалга ошириш имкониятларини баҳолашни, ташкилий тадбирларнинг кўламини;

маҳсулотга талаб ҳажми ва хусусиятини;

ечимнинг муқобил вариантлари мавжудлигини, шу жумладан фаолият кўрсатаётган корхоналарни реконструкция қилиш йўли билан;

асосий материаллар ва ишчи кучи ресурсларининг мавжудлигини;

инвестиция харажатлари миқдорлари.

Аниқ лойиҳа уни амалга ошириш мақсадга мувофиқлигидан, унинг иқтисодий ва молиявий самарадорлигидан, ишлаб чиқариш ва ижтимоий мулоҳазаларга кўра амалга ошириш имкониятлари ва мақбуллигидан, тармоқни ривожлантиришнинг стратегик вазифаларига мувофиқлигидан келиб чиққан ҳолда босқичма-босқич танлаб олинади:

биринчи босқичда - лойиҳа аниқ тармоқ ва минтақани ривожлантириш устуворликларидан келиб чиққан ҳолда олдиндан баҳоланади;

иккинчи босқичда - лойиҳа иқтисодиётнинг айрим тармоқлари ва минтақаларни ривожлантириш устуворликларидан келиб чиққан ҳолда танлаб олинади.

Аниқ дастурга иқтисодий жиҳатдан самарасиз лойиҳаларни, шунингдек илгари жалб қилинган кредитлар бўйича муддати ўтказиб юборилган қарзи бўлган корхоналар лойиҳаларини киритиш тақиқланади.

Қуйидагилар биринчи босқичда лойиҳанинг устуворлигини белгилашнинг мезонлари ҳисобланади:

лойиҳанинг тармоқни ривожлантириш стратегиясига мувофиқлиги;

молиявий ва иқтисодий самарадорлик;

маҳаллий хом ашёдан ва бутловчи буюмлардан фойдаланиш даражаси;

тайёрланган мутахассисларнинг мавжудлиги;

лойиҳанинг амалга оширишга тайёрланганлиги даражаси;

ишга туширилгандан кейин фойдаланиш харажатлари.

Ҳар бир мезоннинг муҳимлик даражаси тармоқни ривожлантириш стратегиясини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги томонидан белгиланади.

Иккинчи босқичда уч йиллик даврда республика иқтисодиётидаги таркибий ўзгартиришлар прогнозига мувофиқ қўшимча равишда қуйидаги мезонлар ҳисобга олинади:

тармоқ (минтақа)нинг истиқболдаги прогноз ўсиш суръатлари;
экспорт салоҳиятининг прогноз ўсиш суръатлари;
тармоқнинг умуман республика бўйича макроиктисодий кўрсаткичларга таъсирининг ўзгариши;
таркибий омиллар;
илгари қўйилган инвестициялар самарадорлиги;
асосий фондлар аҳволи ва қувватлардан фойдаланиш даражаси;
лойиҳанинг ижтимоий аҳамияти.

Икки босқичда танлаб олиш натижаларига кўра Дастурга киритиладиган объектларнинг аниқ дастури шакллантирилади.

Дастурни ва инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг биринчи йили кўрсаткичлари мавжуд молиявий ресурслар ва бошқа ресурслар билан ўзаро боғланган бўлиши керак ҳамда биринчи молиявий йилда ўзгартирилмайди.

Дастурни ва инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг иккинчи ва кейинги йиллари кўрсаткичлари ҳар йили аниқлаштирилиши керак, бунда бошланмаган лойиҳаларнинг бир қисми янги лойиҳаларга алмаштирилиши мумкин.

Қурилишларнинг аниқ ва титул рўйхатларини шакллантириш

Буюртмачилар тасдиқланган Инвестиция дастури асосида ваколатли банкларда молиялаштиришни расмийлаштириш учун ҳар йили қурилишларнинг аниқ рўйхатини ва Дастурни амалга оширишнинг иккинчи ва учинчи йилларига киритилган объектлар бўйича лойиҳа-қидирув ишларининг аниқ рўйхатини аниқлаштирадилар.

Марказлаштирилган манбалар ва давлат корхоналари маблағлари ҳисобига амалга ошириладиган қурилишларнинг аниқ рўйхатлари Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлиги билан келишган ҳолда инвесторлар (буюртмачилар) томонидан тасдиқланади.

Бошқа манбалар ҳисобига амалга ошириладиган қурилишларнинг аниқ рўйхатлари инвесторлар (буюртмачилар) томонидан мустақил равишда тасдиқланади.

Кредит ресурсларини жалб этган ҳолда амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг аниқ рўйхатлари тегишли кредит шартномаси ёки кредитловчи банкнинг ёзма розилиги мавжуд бўлганда тасдиқланади.

Қурилишларнинг аниқ рўйхати биринчи йил мобайнида танлов савдолари ёки Йирик ва стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни мувофиқлаштириш кенгашининг алоҳида қарорлари бўйича аниқлаштирилиши мумкин.

Қурилишнинг титул рўйхати тасдиқланган лимитлар доирасида қурилишнинг бутун даврига тузилади ва Инвестиция дастури тасдиқлангандан кейин 2 ойдан кечиктирилмасдан танлов савдолари натижаларига кўра шакллантирилади.

Қурилишнинг титул рўйхати инвестор (буюртмачи) томонидан пудратчи билан келишган ҳолда тасдиқланади.

Қурилишнинг тасдиқланган титул рўйхатида капитал қўйилмалар лимитлари умуман инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун назарда тутилади, бунда қурилиш-монтаж ишлари, асбоб-ускуналар харид қилиш, лойиҳа-қидирув ишлари харажатлари ва бошқа харажатлар (пудратчи ва буюртмачи харажатлари алоҳида кўрсатилади) қурилиш йиллар бўйича тақсимланган ҳолда ажратиб кўрсатилади.

Биринчи молиявий йилда қурилишнинг титул рўйхатида лойиҳа-қидирув, қурилиш-монтаж ишлари кўрсаткичлари аниқлаштирилишига йўл қўйилмайди.

Инвестиция дастурини шакллантириш муддатлари

Уч йиллик Дастурни шакллантириш жараёни бир йиллик циклга эга бўлади ҳамда янгиланган Дастурни ҳар йилнинг охиригача тайёрлашни таъминловчи иловага мувофиқ қатъий жадвалга таянади.

Инвестиция дастурига киритиш учун таклифлар тайёрлашда буюртмачилар қуйидаги тартибга амал қилишлари керак:

Дастурни амалга оширишнинг биринчи йилига келгуси йиллар лойиҳа-қидирув ишларининг аниқ рўйхати ва молиялаштириш билан таъминланган (келгуси йилга ўтувчи ва янгидан бошланаётган) қурилишларнинг аниқ рўйхати тузилади;

Дастурни амалга оширишнинг иккинчи йилига унга келгуси йиллар лойиҳа-қидирув ишларининг аниқ рўйхати ва биринчи йилдан ўтувчи қурилишларнинг прогноз рўйхати ва Дастурни амалга оширишнинг биринчи йилида лойиҳа ҳужжатлари тайёрланган ва тасдиқланган, биринчи йилда танлов савдоларига тайёрланадиган янгидан бошланадиган объектлар киритилади;

Дастурни амалга оширишнинг учинчи йилига унга келгуси йиллар лойиҳа-қидирув ишларининг аниқ рўйхати ва танлов савдолари натижаларига кўра белгиланган амалга ошириш муддатларини ҳисобга олган ҳолда қиймати белгиланган тартибда аниқлаштирилган биринчи ва иккинчи йилдан ўтувчи қурилишларнинг прогноз рўйхати, лойиҳа ҳужжатлари иккинчи йилда тайёрланадиган ва тасдиқланадиган янгидан бошланадиган объектлар киритилади.

Дастурни молиялаштириш

Қуйидагилар Дастурни молиялаштириш манбалари ҳисобланади:

а) марказлаштирилган инвестициялар, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

давлат бюджети маблағлари;

давлат бюджетидан ташқари фондлар маблағлари;

Ҳукумат кафолати остида бериладиган хорижий кредитлар;

Ҳукумат қарорларига кўра белгиланадиган бошқа манбалар;

б) марказлаштирилмаган инвестициялар, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар маблағлари;

тижорат банкларининг, шу жумладан хорижий тижорат банкларининг кредитлари;

жисмоний шахслар, шу жумладан хорижий жисмоний шахслар маблағлари;

қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа манбалар.

Марказлаштирилган инвестициялар республика халқ хўжалигини таркибий қайта қуришни, республиканинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш салоҳиятини сақлаб қолиш ва ривожлантиришни амалга ошириш, молиялаштиришнинг бошқа манбалари ҳисобига мумкин бўлмаган ижтимоий муаммоларни ва бошқа муаммоларни ҳал этишни таъминловчи республика иқтисодиётининг устувор йўналишларида асосий фондларни яратиш ва кўпайтириш учун фойдаланилади.

Марказлаштирилган инвестициялар фақат қуйидаги ишларга ажратилади:

республика иқтисодиётининг устувор йўналишларига давлат мақсадли дастурларини ва давлатлараро битимларни амалга оширишга;

аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини давлат томонидан ижтимоий муҳофаза қилишни таъминлаш учун уй-жой қурилишига;

сув хўжалиги қурилишига;

аҳоли яшайдиган жойларнинг муҳандислик инфратузилмасини ривожлантиришга;

фан, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, маданият ва ижтимоий инфратузилманинг бошқа тармоқлари объектлари қурилишига;

давлат бошқаруви органлари, мудофаа ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг моддий-техника базасини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга;

умумдавлат табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишга ва табиий офатлардан ҳимоя қилиш иншоотлари қурилишига.

Дастурнинг амалга оширилиши мониторинги

Дастурнинг амалга оширилиши мониторинги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 4 январдаги 1-сон қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларнинг амалга оширилиши устидан давлат мониторинги тўғрисидаги Низомга мувофиқ амалга оширилади.

Дастурининг давлат мониторинги қуйидаги мақсадлар учун амалга оширилади:

инвестиция лойиҳаларини ва биринчи навбатда, марказлаштирилган инвестициялардан фойдаланган ҳолда рўёбга чиқарилаётган инвестиция лойиҳаларини ўз вақтида ва самарали амалга оширилишини таъминлаш;

лойиҳаларнинг белгиланган тартибда тасдиқланган параметрларига (техник-иқтисодий асослашлар, техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар), танлов савдолари (тендерлар) шартларига риоя қилиш; амалга оширилаётган лойиҳалар бўйича ахборот базасини шакллантириш;

инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда пайдо бўладиган муаммоли масалаларни кузатиб бориш;

инвестиция иқлимини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш.

Мониторинг ҳар ойда статистика ҳисоботи ва сўров йўли билан Иқтисодиёт вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Мониторинг натижалари Дастурнинг амалга оширилиши тўғрисидаги ҳар чораклик ахборотларни тайёрлашда ҳамда навбатдаги уч йиллик даврга Дастурни шакллантиришда фойдаланилади.

Қисқача хулосалар

Асл моҳиятига кўра ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва иқтисодий ўсишни таъминлашни кўзда тутовчи инвестиция сиёсати давлат микёсида ҳам, хўжалик субъектлари микёсида ҳам амалга оширилади. Айрим тармоқ ва ишлаб чиқаришларни ривожлантириш бугунги кунда кўпгина ҳолларда инвестиция лойиҳалари асосида амалга оширилмоқда.

Лойиҳаларнинг асосланганлиги - уларнинг зарурлиги ва мақсадга мувофиқлигининг муҳим шартидир. Лойиҳалар давлат илмий-техник ва ишлаб чиқариш дастурлари бўйича ҳам, айрим мустақил инвесторларнинг ташаббуси билан ҳам молиялаштирилиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишнинг устивор йўналишларини танлаш - инвестиция сиёсатининг, инвестиция лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва уларни молиялаштиришнинг бошланғич босқичидир.

Фан-техника тараққиётининг ютуқларига кўпроқ мос келадиган, меҳнат унумдорлигининг ўсишини ва жорий ҳаражатларнинг кам бўлишини таъминлайдиган, камроқ капитал талаб қиладиган ва ўз-ўзини қоплаш муддати қисқароқ бўлган лойиҳалар самарали инвестиция лойиҳалар ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда уларнинг самарадорлигини баҳолаш ва молиялаштириш учун танлаб олишнинг услубий қоидалари катта роль ўйнайди. Ишлаб чиқувчилар услубий асосда у ёки бу инвестиция лойиҳасининг жозибadorлиги, мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини аниқлашлари ва уни амалга ошириш йўллари белгилаб олишлари лозим.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Инвестиция сиёсати. Хорижий инвестициялар. Инвестиция-қурилиш жараёни. Қурилишни тайёрлаш. Бевосита қурилиш жараёни. Тайёр қурилиш маҳсулотини реализация қилиш. Инвестиция-қурилиш фаолиятини самарали ташкил қилиш. Бошқарув тизимини қайта қуриш. Инвестиция лойиҳаси. Тушунтириш хати. Инвестиция дастури. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этиш. Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби. Дастурни молиялаштириш. Дастурнинг амалга оширилиши мониторинги

Муҳокама ва назорат саволлари

1. Давлатнинг инвестиция сиёсатига хос бўлган хусусиятлари ва уларнинг аввалги инвестиция сиёсатидан фарқи нимада
2. Инвестиция лойиҳаси деганда нима тушунилади?
3. Инвестиция лойиҳасининг мақсадли функцияларини очиб беринг.
4. Инвестиция лойиҳаларни амалга оширишда қурилишнинг ролини тавсифлаб беринг
5. Инвестиция жараёнининг мамлакат иқтисодий салоҳиятини ривожлантиришга таъсирининг миқдорий кўрсаткичларига мисол келтиринг.
6. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасида қандай имтиёзлар мавжуд?
7. Инвестиция дастурини шакллантириш тартибини қайси ҳужжат билан белгиланади?
8. Қурилишларнинг аниқ ва титул рўйхатларини шакллантириш тартиби қандай?
9. Инвестиция дастурини қандай молиялаштирилади?
10. Инвестиция дастурининг амалга оширилиши мониторинги қайси мақсадлар учун олиб борилади

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Ўзбекистон республикасининг 2005 йилги инвестиция Дастури тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори 30.11.2004 й. № 560
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.// Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 4-илова
4. Ишмухамедов А.Э., Қосимов М.С., Жумаев З.А., Жумаев Қ.Х. Лойиҳа таҳлили. Ўқув қўлланма. . –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

5. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ / №8, Самамарали иқтисодий сиёсат маркази, Иқтисодий ислохотлар Лойиҳаси USAID , Т.: март 2005.
6. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие –Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
7. С.В.Валдайцев, П.П. Воробьев и др. Инвестиции. Учебник /Под ред. В.В. Ковалёва, В.В. Иванова, В.А. Лялина - М.: ТК Вентби, Изд-во Проспект, 2003
8. Гуртов В.К. Инвестиционной ресурсы. – М.: Экзамен, 2002
9. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
10. Вахрин П.И. Инвестиции: Практический задачи и конкретные ситуации. Учеб. пос. –М.: «Дашков и К», 2003.
11. Инвестиционные процессы в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
12. Богатин Ю.В. Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учеб. пос. - М.: ЮНИТИ, 2001
13. Евсанко О.С. Шпаргалка по инвестициям. Учеб. пособие. - М.: ТК. Велби, 2004
14. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
15. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>

4-МАВЗУ. ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ УСЛУБЛАРИ

Режа

- 4.1. Инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш назарияси ва амалиёти тарихи
- 4.2. Инвестициялар тузилмаси ва уларни инвестицион қарорлар самарадорлигига таъсири
- 4.3. Инвестицияларни иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услублари
- 4.4. Инвестицияларни иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари

4.1. Инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш назарияси ва амалиёти тарихи

Инсоният барча даврларда англаган ёки англамаган ҳолда яхши яшашга ва яхши яшаш учун кўпроқ маблағларга ва имкониятларга камроқ куч ва ҳаражатлар билан эришишга ҳаракат қилган. Мана шундай оддий ёндашув ва тушунча орқали, ҳеч бир математик формула ва интерпритациясиз ҳам самарадорлик тушунчасини англаб олиш мумкин, масалан: яхши яшаш, кам ҳаражат сарфлаб кўп нарсага эга бўлиш.

Давлатчилик нуқтаи назаридан халқ хўжалигини ривожлантиришга ажратилган катта капитал қўйилмалар ва ниҳоят, самарадорлик назарияси асосий бўлаги бўлган иқтисодий фанларни ривожлантириш, инвестицияларни самарадорлигини баҳолаш масалалари олимларни эътиборларини жалб қилмасдан ва махсус илмий ишларни предмети бўлмасдан қўймайди.

Инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш назарияси ва амалиётининг ривожланишини 3та даврга бўлиш мумкин¹:

1. Капиталистик муносабатларни ривожлантириш (1917 йилгача).
2. Марказлаштирилган режали иқтисодиёт даври (1917 – 1990 йилгача).
3. Бозор иқтисодиётига ўтиш (1991 йилдан ҳозирги давргача).

Инвестицияни самарадорлигини 1917 йилгача баҳолаш бўйича илмий ишлар асосан ишлаб чиқариш фабрикалари ва заводларини яратиш айниқса Россияда темир йўлларини қурилиши ва эксплуатация қилиниши билан боғлиқ бўлган. Бундан хусусан Ю.В. Ломоносовнинг 1912- йилда Одессада чоп этилган «Темир йўлларни эксплуатация қилишнинг илмий муаммолари» китоби, М.Г. Дестремнинг «Каналлар ва темир йўлларнинг нисбий фойдалилиги ва Россияда юкларни ташишнинг энг қулай усулини аниқлаш учун берилган таклифларини қулайроғини танлаш бўйича умумий мулоҳазалар» китоби (1831) далолат беради

Самарадорлик масалалари ва жумладан инвестиция лойиҳасини кўпроқ фойдали вариантини танлаш А. Васютинский ва В. Яцинининг 1905-1908 йилларда чоп этилган ҳамда «Ҳозир арзонроқ туланган нарса, кейинчалик ҳам арзон келадиган нарса эмас» (1912 й) деб ҳисоблаган В. Сокальскийлар меҳнатларида ўз аксини топди.

1934 йилда М.Протоdjяконов капитал қўйилмаларнинг нисбий иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида ҳаражатларни изоҳлашини ҳисобга олиниши билан аниқланадиган, қурилиш - эксплуатация ҳаражатларида келтирилган миқдорни таклиф қилади. Ушбу кўрсаткич бир қатор

камчиликларга эга бўлса ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш давригача инвестиция лойиҳалари қиёсий самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланган.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги назарияси ва амалиёти ривожига академик Хачатуров.Т.С катта ҳисса қўшган. У 40-йилларнинг охирида капитал қўйилмаларнинг умумий (абсолют) самарадорлиги тушунчасини киритган ва уни миллий даромаддаги ўсишнинг, ушбу ўсишни юзага келтирган капитал қўйилмаларга нисбати орқали аниқлашни таклиф этган.

Кўрсатилган соҳадаги илмий ишланмалар орасидан, асосийлари сифатида мажбурий нормалар ва қоидалар мақомига эга бўлган қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- СССР халқ хўжалигида капитал қўйилмалар ва янги техника иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг намунали методикаси(1960 й.).

- Капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг намунали методикаси(1969й).
- Капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг намунали методикаси (1980й).
- Капитал қўйилмалар самарадорлигини аниқлаш методикаси (1988й).
- Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш ва уларни молиялашга танлаб олиш бўйича методик тавсиялар (1994).

Тайёрланган ишланмалар инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолашда тармоқлар бўйича низомлар ва йўриқномалар тайёрлашда асос бўлиб хизмат қилади. Уларга асосланган ҳолда «Қурилишда капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича йўриқнома(С.Н.423-71)», «Темир йўл транспортида капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича йўриқнома» (1973), «Дарё транспортида капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича йўриқнома» (1974й), ҳамда лойиҳавий ечимларни иқтисодий самарадорлигини баҳолаш бўйича кўрсатмалар ва методик тавсиялар худди шундай ишлаб чиқарилган.

Ҳозирги кунда олимлар ва мутахассислар 1994 йилгача тайёрланган ишланмаларларнинг кўпчилиги бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермаслиги таъкидлаб ўтишмоқда. Ҳақиқатдан ҳам бу ишланмаларда инфляцияни ҳисобга олмаслик, шароитларнинг ноаниқлиги ва таваккалчилик даражаси ва ҳақозолар, каби омилларга ўрин берилмаган, ваҳоланки у шароитларда бу тушунчалар нафақат амалий балки назарий жиҳатдан ҳам ҳисобга олишга йўл қўйилмаган. Олдинги методларнинг камчиликлари сифатида масаланинг иқтисодий ва социал томонларини заиф ишлаб чиқилганлиги, дисконтлаш коэффицентини қабул қилишдаги мунозаралар ва бахсларни айтиш мумкин. Бироқ шунга қарамадан кўрилган ишланмалар иқтисодий билимларнинг маълум ютуқлари сифатида, капитал қўйилмаларнинг самарадор баҳолашнинг бошланғич асоси бўлади.

4.2 Инвестициялар тузилмаси ва уларни инвестицион қарорлар самарадорлигига таъсири

Амалиёт шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш кучларини ва иқтисодиётни тубдан модернизациялашни муваффақиятли ривожланиши учун фақатгина миқдорий эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам қаралиши муҳимдир. Бугунги кунда биз фақатгина қанча миқдордаги инвестицияга эга эканлигимиз эмас, балки ундан қандай фойдаланаётганимиз, уларнинг қопланиши қандай эканлиги муҳимдир. Инвестицияларнинг қопланиши кўп жиҳатдан капитал қўйилмаларнинг тузилмасига, яъни капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмидаги алоҳида ҳаражатларнинг улушига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ҳозирги кунда инвестицияларнинг тузилмавий шаклланишини қуйидаги турларга ажратадилар.

1. Технологик тузилма.
2. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.
3. Тармоқлараро тузилма.
4. Худудий тузилма.

Инвестициянинг технологик тузилмаси – бу қурилиш-монтаж ишларини бажариш, асбоб-ускуналар, машиналар ва бошқа меҳнат воситаларини сотиб олиш ҳамда лойиҳа-қидирув ишларини амалга ошириш бўйича ҳаражатларнинг ўзаро фоизлардаги нисбатидир. Иқтисодий жиҳатдан фойдалироқ бўлиб шундай тузилма ҳисобланадики, унда қурилиш-монтаж ишларига ҳаражатларнинг улуши камайиб боради ва ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарига кетадиган ҳаражатлар қисми нисбатан тезроқ ўсиб боради. Бироқ технологик тузилма яратилаётган асосий фондларнинг характери ва қурилиш тармоғига сезиларли даражада боғлиқ.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси янги қурилишларга қилинаётган харажатлар билан, фаолият юритаётган корхонани реконструкция қилиш, кегайтириш ва техник қайта қурулантириш харажатлари орасидаги, шунингдек, асосий фондларни эскириши сабабли чиқарилишини қоплаш харажатлари ўртасидаги ўзаро нисбатни ўзида акс эттиради.

Бугун инвестицион сиёсат қайта таъмирлашга, фаолият юритаётган корхоналарни техник таъмирлаш ва кенгайтиришга ажратилаётган харажатларини кўпайтиришга, янги қурилишни улушини эса қискартиришга сезиларли бурилиш қилмоқда, ваҳоланки, янги қурилишларсиз илмий – техника тараққиётига ва рақобатбардош замонавий кўринишдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришиш қийин.

Тармоқлараро тузилма халқ хўжалигининг асосий тармоқлари ўртасида ва уларни ичида инвестицияларнинг тақсимланишини фоизларда акс эттиради. Масалан, инвестицияларнинг умумий ҳажмидан саноатни қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш индустриясини ривожлантиришга йўналтирилган улушлари - бу тармоқлараро тақсимланиш ва капитал қўйилмалар тузилмаси; саноатга киритилаётган капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмидан машинасозлик, кимё, ёқилғи саноати, қурилиш материаллари саноатини ривожлантиришга сарфланадиган улушлари – бу инвестицияларнинг тармоқлар ичидаги тузилмаси.

Худудий тузилма. Инвестицияни худудий тузилмаси капитал қўйилмаларни вилоятлар, шаҳарлар ва республиканинг районлари бўйича тақсимланишини кўрсатади. У оддатда бюджет имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариш кучларини ва районларини истикболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда, давлатнинг инвестицион сиёсати билан аниқланади. Худудларнинг ихтисослашуви характери, унинг меҳнат билан бандлилик даражаси ва бошқа иқтисодий омиллар бу ерда катта ўрин эгаллайди.

Халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларини пропорционал ривожланишини таъминлаш ва етакчи тармоқларни кўпроқ ривожлантириш ҳамда худудлар иқтисодиётини яхшилаш ва аҳолини яшаш даражасини ошириш мақсадида инвестициявий устунлик баъзасида ва тўлиқ ривожланишини иқтисодий инвестицияни оптимал тузилмаси ва тақсимланишини максимал даражада мақсадга мувофиқлигига эришиш зарур.

Амалиёт шуни кўрсатадики, инвестиция тузилмасини оптималлаш ҳисобига пул маблағларини тенг баҳолилиқ иқтисодиётига эришиш мумкин. Капитал қўйилмалар чегараланган шароитда иқтисодий юксалиш ва ишлаб чиқариш кучларини келгусида ривожланиши учун катта аҳамият касб этади. Шунинг учун инвестицион қарорларни ва айниқса инвестицияларни самарадорлигини баҳолашда масаланинг бу томони ҳисобдан тушуриб қолдирмаслиги ва инвестицион жарёнларни бошқаришнинг барча даражаларида ишлаб чиқилиши зарур.

4.3 Инвестицияларни иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услублари

Режалаштиришнинг барча босқичлари ижтимоий ишлаб чиқаришни самарадорлигини ўсиш резервларини аниқлашда ва қурилиш объектларига янги технологияни жорий этиш ҳамда амалдаги ишлаб чиқарувчи фондлардан фойдаланиш анализда капитал қўйилмаларнинг самарадорлигининг ҳисоб китоблари зарурдир.

Капитал қўйилмаларни «самара» ва «самарадорлиги» тушунчаларини ажрата олиш керак. Биринчиси ўзида капитал қўйилмаларни амалга ошириш натижасини акс эттирса, иккинчиси шу натижа билан асосий харажатлар ҳажмини таққослашни акс эттиради. Самара ишлаб чиқаришга оид ва иқтисодий бўлиши мумкин. Биринчисини кўпинча, маҳсулот ишлаб чиқаришининг ошиши билан ёки натурал шаклдаги маҳсулот бирлигига кетган харажатларнинг камайиши билан боғлашади, иккинчиси эса қийматга оид томонини ифодалайди, масалан ялпи маҳсулот ўсиши, даромадлар ўсиши, ишлаб чиқариш харажатларининг маълум бир миқдорда камайиши - бу иқтисодий самара ҳисобланади.

Самара капитал харажатларнинг миқдори билан, ҳам натурал, ҳам қиймат шаклида таққосланиши мумкин. Самарани натурал шаклда ифодалашда фақатгина бир маҳсулот бирлигига кетган капитал харажатларнинг миқдорини кўрсатиш мумкин. Бу эса уни капитал сиғимидир, қиймат кўриниши эса капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини характерловчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

Капитал қўйилмаларни иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган асосий тамойилларга қуйидагилар тегишли:

- Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самараси масаласига, жами ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги муаммосининг таркибий қисмидек қаралиши.
- Капитал қўйилмалар самарадорлигини аниқлашда ва унинг йўналишини танлашда халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндашув.
- Истикболдаги омилларни ҳисобга олиш.
- Қўйиладиган иқтисодий масаланинг характеридан қатъий назар ҳисоб-китоб методини қўллаш ва самаранинг харажатлар билан бир ўлчовда олиниши.

Капитал қўйилмаларни иқтисодий самаралигини аниқлашдаги энг муҳим талаблардан бири халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндашувдир. Капитал қўйилмаларни амалга ошириш бўйича қабул қилинадиган қарорлар нафақат ушбу ишлаб чиқариш тармоғи, ташкилот, бирлашма учун самарали бўлиши керак, балки у бутун халқ хўжалигининг самарадорлигини ошириш учун ҳам хизмат қилиши керак.

Капитал қўйилмаларни халқ хўжалиги самарадорлиги аввалам бор эришиладиган натижаларга – яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқаришдаги жорий харажатларни камайтириш, фойдани ўсиши орқали эришиладиган самарага боғлиқ бўлади. Халқ хўжалиги самарадорлиги шунингдек капитал қўйилмаларни тежашга ҳам боғлиқдир. Самарани ошириш ва капитал қўйилмаларни тежаш органик равишда вақтни тежаш билан боғлиқдир, бу эса ижтимоий ишлаб чиқариш миқёсларини жадаллаштиришни ва қўйилган мақсадга қисқа муддатларда эришишни тавсифлайди. Ривожланаётган бозор ва бозор муносабатлари шароитида вақт омили муҳим аҳамият касб этади.

Хўжалик амалиётида иқтисодий ҳисоб-китоблар ва капитал қўйилмаларни самарадорлигини асослашнинг икки тури қўлланилади: умумий (абсолют) ва қиёсий (солиштирма). Бундай ёндашиш икки масала билан боғлиқ: улардан биттаси нима ишлаб чиқариш керак деган саволга жавоб бериши учун ечилса, иккинчиси эса қандай ишлаб чиқариш керак деган саволга ечим топади. Капитал қўйилмаларга мувофиқ равишда, биринчи ҳолда умумий самарадорликни аниқлаш методларини қўлланилади, иккинчисидан эса қиёсий(солиштирма) методлар қўлланилади.

Умумий иқтисодий самарадорлик самаранинг капитал қўйилмаларининг қийматига ёки ишлаб чиқариш фондларининг қийматига нисбати орқали аниқланади, қиёсий (солиштирма) иқтисодий самарадорлик эса, қўйилмаларни қуйишда бир вариантнинг иккинчисидан қанчалик самарали эканлигини таққослаш ва аниқлаш йўли билан ҳисобланади.

Умумий халқ хўжалиги самараси миллий даромаднинг ўсиши билан ифодаланади. Мамлакат бўйича капитал қўйилмаларнинг халқ хўжалиги самарадорлигининг мезони бўлиб, миллий даромад ўсишининг (солиштирма баҳоларда) ушбу ўсишни юзага келтирган капитал қўйилмаларга нисбати хизмат қилса, бошқарувнинг кейинги даражаларида эса, соф маҳсулотнинг ёки соф меёрий маҳсулотнинг ўсишининг ушбу ўсишни юзага келтирган капитал қўйилмаларга нисбати ҳисобланади.

Бошқаришнинг хўжалик ҳисоби даражасида ва айниқса қурилишга хусусий маблағлар ва банк кретдилари жалб қилинганда капитал қўйилмаларнинг самараси сифатида даромаднинг ўсиши ҳисобга олинади. Мос равишда хўжалик ҳисоби самарадорлиги унинг капитал қўйилмаларнинг қийматига нисбати билан баҳоланади.

Самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблашда самара ва капитал қўйилмаларнинг тўла таққослаш имкониятлари яратилиши керак. Капитал қўйилмалар, таннарх, эксплуатация харажатлари, соф маҳсулот ҳамда қўшимча кўрсаткичларни ҳисоблашда айна пайтда амалда бўлган нархлар, тарифлар, иш ҳақи ставкалари ва бошқа баҳони шакллантирувчи нормативлар қўлланилади.

Капитал қўйилмалар самарадорлигини таҳлил қилишда қурилиш «лаг»ини, яъни капитал қўйилмаларни киритиш ва самарага эришишгача ўтадиган ўртача вақтни ҳисобга олиш лозим. Халқ хўжалиги бўйича ушбу вақт ўртача икки-уч йилни ташкил этиши мумкин.

Ҳисобларда қабул қилинган, бошланғич маълумотлар ҳамда қўйилган мақсаддан келиб чиққан ҳолда қурилиш лагининг катталиги бўлиши мумкин:

- норматив, яъни қурилиш ва объектларни ўзлаштиришнинг норматив муддатларига асосланган;
- ҳақиқий, яъни қурилишнинг ҳақиқий давомийлиги ва асосий фондлар ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини ўзлаштиришнинг муддатларига асосланган;
- режали, қурилиш ва ўзлаштиришнинг режада кўрсатилган муддатларига асосланган.

Қуйида капитал қўйилмаларнинг умумий ҳамда қиёсий (солиштирма) иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методлари формулаларда келтирилган.

Капитал қўйилмаларининг умумий (абсолют) самарадорлигини қуйидаги тарзда ҳисобланади:

а) республиканинг халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари, умуман халқ хўжалиги бўйича $\mathcal{E}_{xx}$ – солиштирма баҳоларда йиллик даромад (соф маҳсулот) ўсиши(ΔD)нинг, капитал қўйилмаларнинг ўсиши(K)га нисбати сифатида аниқланади:

$$\mathcal{E}_{xx} = \Delta D / K$$

$\mathcal{E}_{xx}$ катталиги норматив умумий (абсолют) самарадорлик E_n билан қиёсланиши лозим, агар $\mathcal{E}_{xx} > E_n$ бўлса киритилаётган капитал қўйилмалар самарали ҳисобланади;

б) саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, қурилиш, савдо, капитал қурилишларнинг комплекс дастурлари соҳалари, алоҳида техник-иқтисодий муаммолар бўйича умумий (абсолют) самарадорлик кўрсаткичи $\mathcal{E}_{ххт}$ – соф маҳсулот йиллик ўсишининг(ΔCM), ушбу ўсишни юзага келтирган капитал қўйилмалар(K)га нисбати орқали аниқланади:

$$\mathcal{E}_{ххт} = \Delta CM / K$$

в) хўжалик ҳисобидаги тармоқлар, бирлашмалар, ташкилотлар бўйича $\mathcal{E}_{хк}$ – йиллик фойда ўсишининг($\Delta \Phi$), ушбу ўсишни юзага келтирган капитал қўйилмалар(K)га нисбати орқали аниқланади:

$$\mathcal{E}_{хк} = \Delta \Phi / K$$

г) янги қуриладиган корхоналар, цехлар, бошқа алоҳида объект ҳамда тадбирлар бўйича $\mathcal{E}_{ат}$ – фойданинг, қурилаётган объект смета қийматида ёки алоҳида тадбир бўйича капитал ҳаражатлар(K)га нисбати орқали аниқланади:

$$\mathcal{E}_{ат} = \Phi / K$$

д) таннархнинг ёки ҳисобланган нархларнинг камайтириш кўрсаткичлари қўлланиладиган ташкилот ва тармоқлар, шунингдек зарар билан ишлаётган корхоналар бўйича $\mathcal{E}_k$ қуйидагича аниқланади:

$$\mathcal{E}_k = (C_1 - C_2) / K$$

Бу ерда C_1 ва C_2 -капитал қўйилмалар киритишдан олдинги ва кейинги маҳсулот таннархи.

Капитал қўйилмаларининг самарадорлигини аниқлаш капитал қўйилмаларнинг яхши вариантини танлаш имконини беради. Умумий қилиб айтганда, лойиҳалаштириш ва режалаштиришнинг моҳияти бу техник, хўжалик ҳамда режали қарорларни энг яхши вариантини танлашдир. Бу ерда гап халқ хўжалиги тармоқлари, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш, корхоналарни жойлаштириш ҳудудлари, қувватларини танлаш, янги қурилишлар ҳамда амалдаги корхоналарни қайта қуриш, қурилиш ва киритилаётган қувватларни ўзлаштириш муддатларини аниқлаш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш усуллари ва бошқаларини ривожлантириш йуналишлари ҳақида кетаяпти.

Лойиҳанинг турли вариантларини солиштириш шуни кўрсатадики, қатор ҳолатларда энг паст таннархли вариант катта ҳажмли капитални талаб қилади, объектни яратишга кам қўйилма қўйилиши ҳамда ишлаб чиқариш қувватларининг сарфланиши қурилиш муддатларини ўзайтиради.

Бундан жорий ҳаражатларга қўшимча капитал қўйилмаларини тежамкорлик билан жалб этиш зарурияти келиб чиқади.

Солиштирма самарадорликни ҳисоблаш, асосан қўшимча капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашни кўзда тутади, бу қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$E = (C_1 + E_n K_1) - (C_2 + E_n K_2)$$

бу ерда: C_1 ва C_2 – қиёсланаётган вариантларда маҳсулот таннархи;

K_1 ва K_2 – қиёсланаётган вариантларда капитал қўйилмалар.

Агар E_n ўрнатилган нормативга тенг ёки кам бўлса, қўшимча капитал қўйилмалар тежамли ҳисобланади. Бир неча вариантлар ечимларини солиштиришда вариантлар бўйича келтирилган ҳаражатлар($X_{кел}$)ни ҳисоблашдан фойдаланилади:

$$X_{кел} = C + E_n K \rightarrow \min$$

бу ерда :

C - ҳар бир вариант бўйича жорий ҳаражатлар;

E_n - капитал қўйилмаларнинг норматив коэффиценти;

K - шу вариант бўйича капитал қўйилмалар.

Капитал қўйилмаларнинг солиштирилаётган вариантлари, аниқланаётган самарадорлик белгисидан ташқари барча белгилар (маҳсулот ҳажми, таркиби, сифати, тайёрлаш муддати) бўйича,

шунингдек ижтимоий таъсир, жумладан атроф-мухитни ҳимоя қилиш бўйича солиштирма жиҳатга (солиштириш имкониятларига) эга бўлиши керак.

4.4 Инвестицияларни иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари

Оммавий ишлаб чиқаришни тезлаштириш ҳамда уни самарадорлигини ошириш капитал қўйилмаларнинг оқилона ва тежамли тақсимлашни, қурилиш давомийлигини қисқартириш, амалга киритиладиган асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини тезда ўзлаштиришни талаб қилади. Капитал қурилиш миқёсларини ўсиши билан, бунга ажратиладиган моддий ресурс ва пул маблағларини тежамли фойдаланиш вазифасининг аҳамиятини оширади.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини оширишнинг аниқ йўллари кўп қиррали бўлиб, кўп жиҳатдан уни амалга ошириш мақсадлари, ҳажми, жойи ва вақтига боғлиқдир. Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириши ҳамда маҳсулот таннархини камайиши билан ифодланади. Янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш миллий ҳамда жаҳон тажрибалари асосида ташкил этилиши, ҳамда нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш, балки ишчилар меҳнатини энгилаштириш, унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва таннархини пасайтиришга йўналтирилиши лозим.

Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини оширишдаги биринчи даражали омил - вақт бўлиб, объектлар қанчалик тез ишга тушса шунчалик тез ва кўп маҳсулот ишлаб чиқарилади ва (халқ) аҳоли ихтиёжи қондирилади ёки аксинча, қурилиш муддатининг ўзайиши капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини пасайтиради. Мисол учун, қурилиш муддатининг 10% га ўзайиши қурилиш монтаж ишларини таннархини 1-2% га оширади. Қурилиш муддатини ҳаддан ташқари ўзайтириш, битказилмаган, чала қурилишлар ҳажмини кенгайтиради, асосий фондларни жорий этиш режаларини бажарилмаслигига олиб келади.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги қурилишнинг ташкил этилишига, қурилиш ташкилотларининг фаолиятига боғлиқдир. Қурилиш ишлари қанчалик оқилона самарали ташкил этилса, шунчалик кўп янги корхоналар, уйлар, мактаблар, касалхоналар ва бошқа объектларни қуриш мумкин.

Капитал қўйилмаларнинг самарали йўналтиришни режалаштириш қуйидагиларга алоҳида эътибор беришни талаб қилади:

- асосий (яъни муҳим) ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш;
- мамлакат ҳудудида иқтисодий асосланган ишлаб чиқаришни ташкил этиш, табиий ресурслардан тулароқ фойдаланиш, иқтисодий ҳудудларни ривожлантириш, корхоналарни ихтисослаштириш ва кооперацияни ташкиллаштириш;
- моддий ва меҳнат ресурсларини оқилона йўналтириш, чунки бу воситаларни амалга тезроқ киритишга имкон яратади.

Лойиҳалаштиришда қурилаётган корхоналарнинг асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларини, техник даражасини аниқлаш, самарали лойиҳавий қарорлар, қурилишни амалга оширишнинг оқилона ва самарали йўллари белгиланади.

Шуни айтиш лозимки, замонавий лойиҳалаш амалиётида наъмунавий (оммавий) лойиҳалар билан бир қаторда, вақтни ва материалларни тежашга йўналтирилган индивидуал лойиҳаларни яратиш ҳам ривожланиб бормоқда. Технологик тизимни қайта қурилишга тез мослашадиган янги бино ва иншоотлар қурилишни лойиҳалаштириш амалда кўпаймоқда. Саноат корхоналарида меҳнат шароитларини яхшилаш мақсадида иссиқлик, энергия ва шовқинга қарши характеристикаларга эга ускуналардан фойдаланиляпти.

Замонавий лойиҳаларда биноларга машина ёки ускуналар учун қути сифатида қарашяпти. Мохиятан улар капитал қўйилмалар ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга имкон берувчи оптимал меҳнат шароитларини ҳамда технологик жараёнларини йўлга қуйишни англатади.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини оширишнинг муҳим йўли - бу уларнинг технологик ва такрор ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштиришдир. Ваҳоланки, бу қўшимча воситаларни талаб қилмайди ва асосан лойиҳалаштириш ҳамда режалаштириш босқичларида амалга оширилади.

Маълумки, капитал қўйилмалар қурилиш-монтаж ишларини амалга ошириш, ускуналарни, инвентарларни сотиб олиш ва бошқа ишларга-лойиҳа кидирув, қурилиш майдонини тайёрлаш, қурилатган корхона учун кадрларни тайёрлаш ва х.к. ларга сарфланадиган харажатлардан келиб чиқади.

Фондларнинг актив қисмига ажратилган маблағнинг улуши қанчалик кўп бўлса, ишлаб чиқаришнинг ва капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Капитал қўйилмаларнинг умумий хажмидан ҳаракатдаги корхоналарни реконструкция қилиш, қайта техник қуроллантириш ва кенгайтиришга йўналтирилган маблағларнинг улушини ошириш орқали, қисқа муддатларда ва кам харажатлар билан иқтисодий самарага эришиш мумкин.

Қисқа хулосалар

Капитал қўйилмалар-бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифати, корхонани техник даражасини ошириш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш, иқтисодиётни замонавийлаштириш ва ишлаб чиқаришга замонавий меҳнат қуролларини тадбиқ этишда асосий манба ҳисобланади.

Капитал қўйилмаларнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш турлари мавжуд. Капитал қўйилмаларнинг ишлаб чиқариш турлари янги иш жойларини жорий қилиш, талаб кўп бўлган товарлар ишлаб чиқарилишини кўпайтириш ва бозорга олиб чиқишни таъминлайди.

Иккинчи тури эса ижтимоий-иқтисодий шароитларни яхшилаш, ноишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш, қишлоқ ва шаҳарларни ободонлаштиришда қўлланилади.

Инвестицияларнинг таркибий тузилмаси улар киритилган соҳа ёки тармоққа қараб фарқ қилади, ҳамда қўйилган объектга қараб «актив» ёки «пассив» характерга эга бўлади.

Капитал қўйилмалар самарадорлигини баҳолаш турли усуллар билан аниқланади, лекин умуман олганда улар нисбатан фойдалироқ (самарадор) инвестиция вариантларини баҳолашга, аниқлашга йўналтирилган бўлиши керак.

Замонавий бозор иқтисодиёти ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқаришнинг барча даражаларида инвесторларни ўз маблағларидан рационал ва самарали фойдаланишга имкониятларини кидиришга йўналтиради.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Инвестициялар самарадорлиги. Капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси. Инвестициянинг технологик тузилмаси. Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси. Тармоқлараро тузилма. Худудий тузилма. Капитал қўйилмаларни иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган асосий тамойиллар. Умумий иқтисодий самарадорлик. Қиёсий (солиштирма) иқтисодий самарадорлик. Келтирилган харажатлар. Капитал қўйилмаларнинг самарали йўналтириш.

Муҳокама ва назорат учун саволлар

1. «Инвестиция» ва «Капитал қўйилмалар» тушунчаларини фарқлаб беринг.
2. Капитал қўйилмаларнинг қандай молиявий манбалари мавжуд ва уларнинг фарқи нимада?
3. Сиз капитал қўйилмалар самарадорлигини аниқлашнинг қандай йўллари биласиз?
4. Инвестицияларга нисбатан самарали вариантни танлаш учун қандай услубдан фойдаланиш керак?
5. Қурилиш «лаги» нимани ифодалайди?
6. Инвестициялар тузилмасини яхшилашнинг натижалари нимада кўринади?
7. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг энг замонавий методларидан қайсиларини биласиз?
8. Капитал қўйилмалар самарадорлигини оширишнинг қандай йўллари биласиз?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланиши 2005 йил 1-чорак асосий яқунлари тўғрисида» // Халқ сўзи, 6 май, №87.
2. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ / №8, Самарали иқтисодий сиёсат маркази, Иқтисодий ислохотлар Лойиҳаси USAID, Т.: март 2005.
3. Ишмухамедов А.Э., Қосимов М.С., Жумаев З.А., Жумаев Қ.Х. Лойиҳа таҳлили. Ўқув қўлланма. . –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
5. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие–Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
6. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. - М.: Финансы и статистика, 2003
7. Крўлов Э.И., Власова В.М., Жураева И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. Учебное пособие – 2-е издание. – М.: Фин. и статистика, 2003.
8. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов и их отбору для финансирования. Издание официальное - М.: ОАО «НПО», издательство «Экономика», 2000
9. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
10. Коэнухар В.М. Практикум по оценке инвестиций. Учеб. пособ. М.: - Изд. Торговая корпорация Дашков и К., 2005
11. Семёнов А.Л. Инвестиционный анализ и оценка эффективности проектов. Ч.1. Учебно методическое пособие. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002
12. Котаюпов В.Ю. Инвестиционный потенциал хозяйственной деятельности: макроэкономический и финансово-кредитный аспекты. Учебное пособие. - М.: МГИМО-Университет, 2004
13. Ендовский Д.Л. и др. Практикум по инвестиционному анализу. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2003
14. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
15. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>

5-МАВЗУ. ҚУРИЛИШНИ БОШҚАРИШНИ ЗАМОНАВИЙ ТИЗИМИ

(машғулот давомида диапроектор орқали слайдлар намойишидан фойдаланилади)*

Режа:

- 5.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида
- 5.2. Курилишда бошқаришнинг мақсади, вазифалари ва хусусиятлари.
- 5.3. Курилишни бошқаришнинг замонавий тизими ва органлари.
- 5.4. Пудрат ташкилотлари ва фирмалари - курилишни бошқаришдаги асосий бўғинлар

5.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида

Жамият пайдо бўлгандан буён ва цивилизациялашган даражага ўтгандан бери иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт тизимига, шу жумладан материалларни ва бошқа буюмларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлашга таянган ҳолда ривожланган. Одамлар жамоасидан фарқли ўлароқ табиат ҳам, техника ҳам, онгли жараённи бошқариш бўйича ҳеч қандай иш олиб боролмайди.

Демак бошқарув – бу чуқур таҳлилни, ишланмаларни ва маълум мақсадларни тўғри қўйишга қаратилган, макон ва замонда тўхтовсиз амалга ошириладиган мақсадга йўналтирилган жараёндир. Лекин бошқарув бирор нарса ёки биров томонидан бошқарилсагина вужудга келади. Бу аснода бошқариш ҳақидаги фан, бошқарув субъекти ва объекти тушунчасини киритади.

Бошқарув субъекти - бу жисмоний ёки юридик шахс бўлиб, ҳукумат органлари томонидан ва амалдаги қонунчилик бўйича берилган ваколатлар бўйича таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлади.

Бошқарув объекти – бу бошқарув субъектининг таъсир ўтказиш (бошқарув таъсири) объекти бўлиб, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик тизимлари бошқарув объекти бўла олади.

Кўриб турганингиздек, иккала ҳолатда ҳам бошқарув ҳақида, бир гуруҳ инсонларни бошқарув ваколатларига эга бўлган бошқа бир гуруҳ инсонлар томонидан бошқариш тўғрисида, гап борапти. Айнан инсонлар, уларнинг ишлаб чиқариш хўжалик ва бошқа жараёнлар билан боғлиқ бўлган ҳаракатлари бошқарувнинг предмети ҳисобланади, яъни замонавий менежментнинг асосидир. Менежмент, бошқарув субъекти ва объектисиз, ҳам фан сифатида, ҳам хўжалик амалиётида ўзининг мазмуни ва моҳиятини йўқотади.

* Расм ва чизмалар слайдлари 3-иловада келтирилган

Етарлича катта «армия» одамлар ишлайдиган курилиш соҳаси ҳам, албатта, бу фикр мулоҳазалардан мустасно эмас. Айниқса курилишда бошқа соҳаларга нисбатан бошқарув субъекти ва объекти яққолроқ гавдаланади: мастерлар ёки бригадирлар ишчиларни бошқаради, прораб ёки катта прораблар бригадирларни бошқаради, участка бошлиқлари прорабларни бошқаради ва ҳ.к. Яъни курилиш бошқаруви ҳам бутун ижтимоий ишлаб чиқаришда амал қиладиган барча қонун ва қоидаларга бўйсунди. Шунинг учун курилиш бошқаруви ижтимоий ишлаб чиқариш бошқарувининг таркибий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Бошқариш жараёни, қайси даражада бўлмасин даврий ва бир вақтнинг ўзида узлуксиз ҳисобланади. Узлуксизлик бир вақтнинг ўзида ва кетма-кет амалга ошириладиган кўплаб циклларни бажаришда вужудга келади. Бошқариш цикли мақсадларни ишлаб чиқишдан бошланади ва уларга эришиш билан якунланади. Бундай циклнинг асосий босқичлари қуйидагилар ҳисобланади:

- мақсадларни режалаштириш;
- қабул қилинган қарорларни ёки мақсадли функцияларни тартибга солиш;
- эришилган натижаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш;
- янги бошқарув қарорларини танлаб олиш ва белгилаб олиш.

Бу ҳамма цикллар учун асосий бўлиб бошқариш таъсири ҳисобланади. Айнан таъсир қилиш - бошқарувнинг асосидир. Таъсир қилиш, яъни бошқарув таъсирини ўтказиш самарали бўлиши учун қуйидаги асосий шартларга риоя қилиш лозим:

1. Бошқарувчи ёки бошқарилувчи тизимлар сингари бошқарув объекти ва субъекти ўзаро бир-бирига сабаб-оқибат муносабатлари орқали боғлиқ бўлиши керак.

2. Бошқараётган тизимда бошқариш мақсади аниқ бўлиш керак. Бошқараётган тизим бошқариш объектининг ҳолати ҳақидаги ахборотларни - фаолият натижалари, муҳитнинг ўзгариши кабиларни ўзлаштириш имкониятига эга бўлиши керак.

3. Бошқариш объекти бошқариш таъсирларни қабул қила олиш, ўзлаштириш ва қўйилган вазифани мазмунига мос равишда бажара олиш қобилиятига эга бўлиш керак.

Бу шартларни риоя қилиш имкониятларини кўпроқ бошқарувчанлик таъминлайди, яъни бошқариш тизимининг ишончилиги. Бошқариш объекти қанча мураккаб бўлса, бошқариш органининг қобилияти шунча юқори бўлиши керак. Агар боғлиқлик бузилса бошқарувчанлик ҳам пасаяди, ишлаб чиқариш тизими бошқарилмайдиган ёки заиф бошқариш бўлиб қолади, натижада ишлаб чиқаришнинг фойдаси ҳам камаяди.

Бошқарувчанликни нормалаш мумкин. Бошқариш нормасида, одатда, бошқариш самарадорлигини таъминлаш шarti билан битта раҳбар ёки бошқарув органига бўйсунадиган ишловчилар ёки бўлинмалар сони белгиланади.

Бу қонуниятлардан бир қатор оқибатлар келиб чиқади булар қуйидагилар:

1. Оддий бошқарув органлари ёрдамида мураккаб объектларни бошқариш мумкин эмас.

2. Бошқарув самарадорлиги бошқариш аппарати ходимлари миқдорига боғлиқ бўлар экан, бошқарув хизматининг оптимал миқдорига эришиш лозим.

3. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ташкилий тузилмасида бошқарув даражаларининг рационал табақалашувига эришиш керак.

Курилиш бошқа моддий ишлаб чиқариш соҳалар каби динамик (ўзгарувчан) ва очиқ тизим бўлиб, ташқи муҳит билан, яъни ҳар хил соҳадаги корхоналар ва ташкилотлар билан якуний курилиш товарлари яратилишида тўғридан-тўғри ёки билвосита алоқага киришувчи тизимдир. Ўзгарувчанлик курилишда бир пайтнинг ўзида функционал ва ривожланиш жараёнларининг боришида намоён бўлади. Бу эса ўз навбатида бир қатор қонуниятларга риоя этишни талаб қиладди. Булар қаторига қуйидагиларни киритса бўлади:

а) бошқарувнинг объективлиги яъни бошқарув таъсири инсонларнинг иродаси ва тафаккурдан қатъий назар намоён бўлади.

б) бошқарувнинг зарурийлиги - сабаб-оқибат муносабатларининг вужудга келиши. Бунда бир ходисанинг ўзгариши бошқа бир ходисанинг ўзгаришини келтириб чиқариши мумкин ёки келтириб чиқаради.

в) Бошқариш жараёнида бошқариш таъсирининг вазифаси.

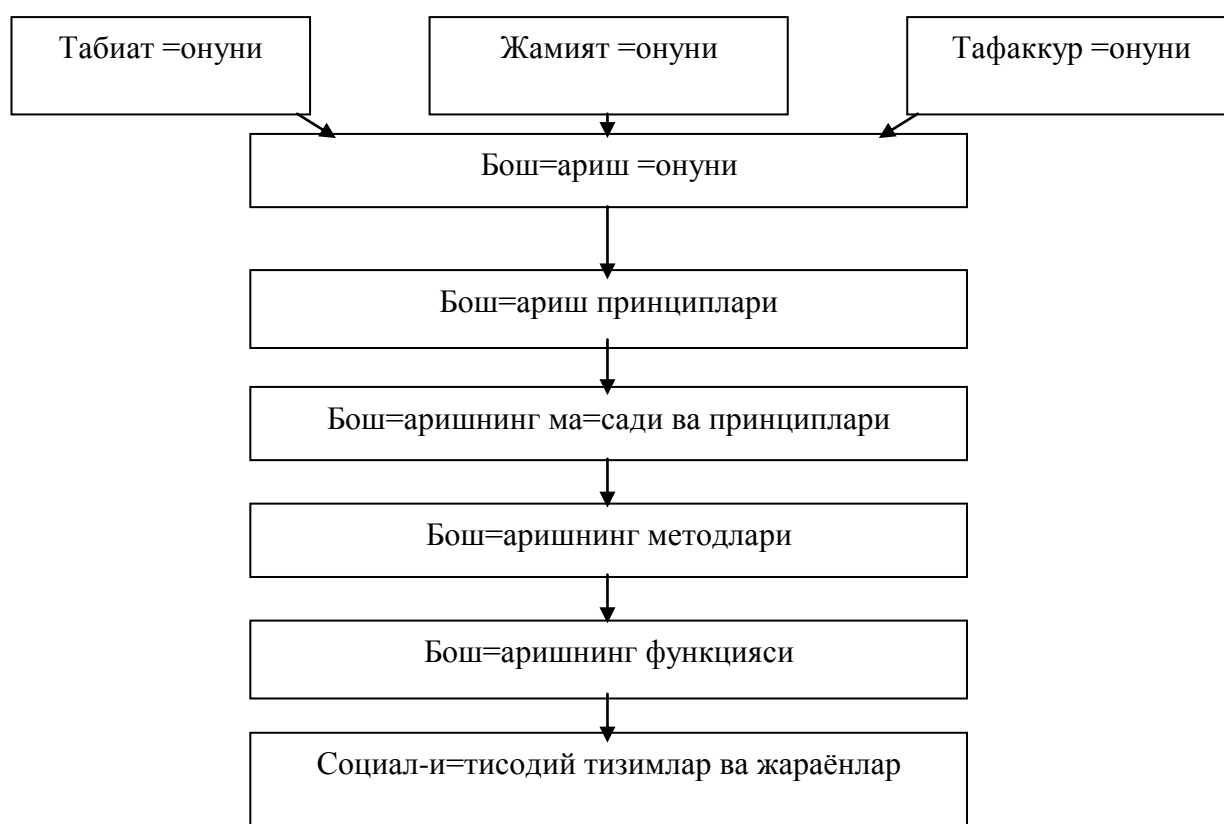
г) Бошқариш қонуни, табиат, жамият ва онг ривожланиш қонуни билан мослиги буни қуйидаги схема орқали кўриш мумкин.

Бошқаришнинг объектив зарурлиги мавқе теорияси каби хўжалик амалиётида ҳам албатта белгиланган қонуниятларни, шартларни, субъект билан объект, бошқаришнинг ўзаро нисбатларини рамкалар билан чегаралаб қўйиш мумкин эмас.

Бошқариш фан каби кўп аспектиларни ўз ичига олади:

- Ташкилот бошқармаси ва иш бошқармаси.
- Технология бошқармаси яъни информацион таъминлаш бошқармаси ва қарорларнинг қабул қилиниши.
- Кадрлар бошқармаси методлари ва бошқариш усули.
- Ишлаб чиқарилаётган товар сифати бошқармаси.
- Лойиҳа тизим бошқармаси ва ҳ.к.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бу жиҳатлар ҳар бир соҳа бўйича ўзгаришга учраши ёки ечим усулларига эга бўлиши мумкин. Ва бу томондан қурилишни бошқариш ундаги бошқаришнинг мақсад функциялари умумжамият ишлаб чиқаришини бошқаришдагилари билан бир хил бўлсада, бошқа соҳалардан ўзининг ихтисослашиши ва биринчи навбатда ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятларидан келиб чиқиб сезиларли даражада фарқ қилади. Охириги қуйидаги схема тарзида кўриш мумкин*.

5.2. Қурилишда бошқаришнинг мақсади, вазифалари ва хусусиятлари

Олдин айтиб ўтилганидек, қурилиш – бу динамик система. Бу системанинг фаолият кўрсатиши ва ривожланиши ҳам ички имкониятлар ва ресурсларга, ҳам ташқи муҳитга боғлиқ. Амалиётда ташқи муҳит ва авваламбор қурилиш ташкилотлари буюртмачилар маблағларига боғлиқлиги тизим сифатида бошқариш самарадорлигига жиддий таъсир қилади. Бу эса ўз навбатида, кўпинча қурилишда бошқаришнинг мақсад функцияларига жиддий таъсир кўрсатади ва кўп ҳолларда бошқаришнинг олдиндан берилган параметрларига маълум ўзгартиришлар киритишни талаб қилади. Лекин бу билан

* Ушбу схемани матннинг электрон версияси ор=али слайд шаклида диапроектор ор=али намойиш этиш мумкин. 3-илова

мақсад функциялари ўзгармайди. Табиийки, мақсад ва вазифаларсиз бошқариш бўлмайди. Бошқариш, доим фан хусусиятларига эга бўлади.

Бундан келиб чиқиб, бошқаришнинг мақсади деганда, нафақат қурилиш балки, бутун жамоа амалиётида, эришилиши зарур бўлган қандайдир идеал, олдиндан берилган натижани тушуниш керак. Қурилишда – бу объектни эксплуатацияга бериш, уни буюртмачи (инвестор)га топшириш ва кўзланган фойдани олиш. Бу мақсад эса биз хоҳлаганимиздек осон, тез ва муаммоларсиз ҳал бўлмайди.

Гап шундаки, бу мақсаддан ташқари ишчиларга иш ҳақи, қурилиш материаллари ва қурилмалар ҳаражатларини, солиқларни тўлаш, қурилишнинг юқори сифатини таъминлаш ва бошқа шу каби масалалар ҳам ҳал қилинади. Шунинг учун қурилишда бошқариш кўп мақсадли хусусиятга эга бўлади.

Ҳар бир мақсадга маълум талаблар қўйилади, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Мақсаднинг илмий ва амалий асосланганлиги;

Мақсаднинг аниқланганлиги, ифодаланганлиги ва йўналтирилганлиги;

Амалга ошириш имкониятлари ва шароитларини ҳисобга олиниши, яъни қўйилган мақсаднинг амалга оширилганлик даражаси.

Амалиётда қўйилган мақсад уни бажариш усуллари сифатида намоён бўладиган масалалар билан аниқлаштирилади. Шунинг учун бошқарув ечимларини аниқлашда мақсад ва масалалар ёнма-ён келади, бир бирини тўлдиради. Ўз моҳиятига кўра эса масала (масалалар) – бу ечилиши керак бўлган масалалар, шунингдек бу ечим учун зарур бўлган шароитлар тўпламидир.

Қурилишда бошқаришнинг асосий масалалари қуйидагилар:

илмий-техник прогрессини тезлаштириш ва ишлаб чиқаришга маҳаллий ва хорижий қурилиш амалиётининг замонавий ютуқларини тадбиқ қилиш;

машина техникаси ва замонавий технологияларни кенг қўллаш ва шу асосда қурилишда қўл меҳнати ҳиссасини қисқартириш;

қурилаётган биноларнинг индустриал даражасини, улар сифатини ошириш ва қурилиш муддатларини қисқартириш;

ресурслар тежамкорлигини таъминлаш ва ҳар қандай йўқотиш ва ноишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш;

капитал қурилишнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш.

Бошқаришнинг мақсад ва масалаларидан унинг вазифаларини фарқлаш керак. Бошқариш вазифалари бошқариш механизмининг тақсимланиши жараёнидаги бошқариш фаолияти турларидан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, бошқариш, тизим сифатида, фақат бошқариш вазифалари бажарилган ҳолдагина муваффақиятли амал қилади.

Илмий таснифлашга мувофиқ қурилишдаги бошқариш вазифаларига қуйидагилар киради:

Режалаштириш қурилиш ишлаб чиқаришини ривожлантириш мақсади ва масалалари тизимини аниқлаб олиш;

Прогнозлаштириш - қурилиш амалий фаолияти ва ривожланишининг эҳтимолий мақсадларини аниқлаш;

Тартиблаш - қурилиш саноати корхоналари ва ташкилотлари фаолиятидаги четланишларни йўқотиш жараёни;

Ташкиллаштириш – бошқарувчи ва бошқарилувчи тизим элементларини асослаш ва танлаб олиш, шунингдек улар орасида мутаносибликни ўрнатиш;

Назорат – фаолиятнинг жорий кўрсаткичлари ва ўрганилган масала ва дастурларнинг мос келиш даражасини аниқлаш;

Ҳисоб ва таҳлил – маълумотларни йиғиш, сақлаш ва қайта ишлаш, шунингдек, хулосалар чиқариш ва ишлаб чиқариш тизими фаолиятини баҳолаш.

Ижобий ютуқларни қўллаб-қувватлаш.

Юқоридаги умумий вазифалардан ташқари қурилишда ишлаб чиқариш цикллари, қурилиш жараёнлари, йўналганлиги – фаолият кўрсатиш ва перспектив ривожланишга қаратилган, алоқалар – ички ва ташқи ва бошқа қурилишни бошқаришнинг махсус функциялари умумийларини тўлдиради ва ривожлантиради.

5.3. Қурилишни бошқариш замонавий тизими ва органлари

Тизим – бу бир бутунликни ташкил қиладиги ўзаро боғлиқ бўлган элементларнинг тартибланган комплекси. Бунда тизим унинг элементларида бўлмаган хусусиятларга эга бўлади. Маълумки,

қурилиш бу таркибида доимий ўзгаришлар ва бир жойдан бошқа жойга ўтишлар бўлиб турадиган динамик ишлаб чиқариш тизимидир. Қурилишнинг дастурий масалаларини ечиш билан боғлиқликда борувчи бу ўзгаришларни ҳисобга олиш ва уларга тўғри муносабат билдириш ўзида бошқариш жараёнининг ташкилий мазмунини ифодалайди.

Бошқа тармоқларда бўлганидек қурилишда ҳам бошқариш тизими ишлаб чиқаришнинг нормал бориши ва ривожланиши учун зарур бўлган барча вазифаларни тўлиғича амалга оширган ҳолдагина тизим бўла олади. Бунинг учун у ёки бу вазифаларни бажариш юклатиладиган бўлимлар ва маъсул шахсларга маълум ваколат ва масъулиятлар берилиши керак. Баъзи бир вазифаларни унитиш ёки тўлиқ амалга оширмаслик, айниқса, масъулиятсизлик бошқаришнинг тизим сифатида самарадорлигининг камайишига олиб келади. Тизим бошқариш объектига самарали таъсир кўрсата олиши учун етарли бошқариш имкониятларига эга бўлиши керак. Шу билан бирга содир бўладиган ўзгаришларга ўз вақтида муносабат кўрсатишни таъминловчи бошқарув тизими мослашувчанлигини таъминлаш зарур.

Бошқариш тизими ва вазифаларини муваффақиятли бажариши учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши керак.

барча вазифаларни тўлиқ, қамраб олиш ва уларнинг босқичлар, бўлимлар ва вазифалар бўйича оптимал тақсимланиши.

бошқаришнинг ҳар бир босқичида ҳар бир бўлим ва маъсул шахсга уларга юклатилган вазифаларни бажариш учун керакли бўлган ваколатларни ажратиш.

вазифа ёки масъулиятли бурчларни бажаришни таъминлаш учун қатъий жавобгарликни ўрнатиш;

бошқарувчанликни таъминлаш.

яккабошлик ва буйруқ беришнинг аҳамияти принципларига риоя қилиш.

бошқарув ҳаражатларидаги мутаносиблик, мослашувчанлик, тежамкорлик ва ўз-ўзини ташкил этиш.

Келтирилган талаблар ичида энг асосийси-бу бошқарув тизими тежамкорлиги ва фаолиятчанлигидир. Бу ҳозирги хўжаликнинг бозор шароитларида ишлаб чиқаришни ходимларнинг минимал миқдори ва бошқарувнинг минимал сарф-ҳаражатларида самарали бошқаришда намоён бўлади. Бунда бошқарув ходимлари ва ҳаражатларини хаддан ташқари ошириб юбориш ҳам, камайтириб юбориш ҳам нотўғри бўлади.

Бошқарув тизимида унинг ташкилий асослари, яъни бир-бирига бўйсиниш ва алоқадорлик вертикаллари ва горизонталлигини яхши тушуниб олиш керак. Олдинги буйруқ-режали иқтисодиёт шароитларида бошқарув тизими иттифоқ, иттифоқ-республика ва республика министрликлари ва идоралари орқали амалга оширилди. «СССР Давлат қурилиш»и қурилиш соҳасида ягона илмий-техник ва иқтисодий сиёсатни амалга оширувчи бош орган эди.

СССРнинг тарқалиб кетиши ва республикалар, жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам ўз давлат мустақиллигига эришиши ва айни вақтда марказлаштирилган режали иқтисодиётдан хўжалик юритишнинг бозор тизимига ўтиши халқ хўжалигидаги иқтисодий муносабатлар ва бошқарув тизимини тубдан ўзгартириб юборди. Бу борада «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони (06.05.2003 й., № Пф-3240), «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларини (12.09.2003 й. № 395) айтиб ўтиш зарур.

Бу ҳужжатларга асосланган равишда «Ўзбекистон республикаси давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори (02.12.2003 й. № 538), ва «Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси тўғрисида НИЗОМ» (Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 4-илова) қабул қилинди.

Қурилишнинг халқ хўжалиги тармоғи сифатида ривожланиш концепцияси давлатдан архитектура ва қурилиш қўмитасига («Давархитект-қурилиш»), қурилишни бошқаришни эса асосан бир-икки бўғинли асосда олиб бориш кўзда тутилган. Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги шароитларда қурилишни бошқариш миқдорларга «калитни бериш» яъни объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуриш шартлари асосида объектлар қурувчи қурилиш ташкилотлари - қурилиш бошқармалари ва трестлари бўлиб бормоқда.

«Ўзбекистон республикаси давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига кўра қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасининг муҳим вазифалари ҳисобланади:

- шаҳарсозлик ва шаҳарсозлик фаолияти соҳасида давлат сиёсатини ўтказиш, лойиҳалаштириш ва қурилиш-монтаж ишлари сифати, шаҳар ва қишлоқ аҳоли яшаш пунктларини режалаштириш ва қуришда шаҳарсозликка оид қонун ҳужжатлари, шаҳарсозлик нормалари, қоидалари ва стандартларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

- капитал қурилишда ислохотларнинг боришини мувофиқлаштириш ва унинг мониторингини олиб бориш, танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказишнинг белгиланган тартибига риоя этилишини назорат қилиш, шартнома муносабатларининг ролини ошириш, қурилишда нархларни шакллантириш тизимини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

- лойиҳалаштириш ва пудрат ишлари, қурилиш материаллари бозорларида рақобат муҳитини шакллантириш, қурилишнинг бозор инфратузилмасини янада ривожлантиришга кўмаклашиш;

- капитал қурилишда иқтисодий ислохотларнинг боришини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

- танлов савдолари натижаларига кўра тузилган шартномалар мажбуриятлари бажарилишининг мониторингини олиб бориш, объектларни қуриш сифати ва муддатларини назорат қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасининг ташкилий тузилмаси ҳамда ходимларининг чекланган умумий сони 96 нафар, шу жумладан бошқарув ходимларининг сони 85 нафар бўлган марказий аппарати тузилмаси (5.1 ва 5.2-расмлар), ҳудудий архитектура ва қурилиш бош бошқармасининг намунавий тузилмаси (5.3-расм) ушбу қарорда белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси раисига ходимларнинг чекланган сони доирасида раиснинг уч нафар, шу жумладан бир нафар биринчи ўринбосари ҳамда 9 кишидан иборат хайъат тузиш ҳамда ходимларнинг чекланган сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фонди доирасида қўмита марказий аппаратининг тасдиқланган тузилмасига ўзгартириш киритиш ҳуқуқи берилган.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги ҳамда Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасининг мазкур қўмита таркибида:

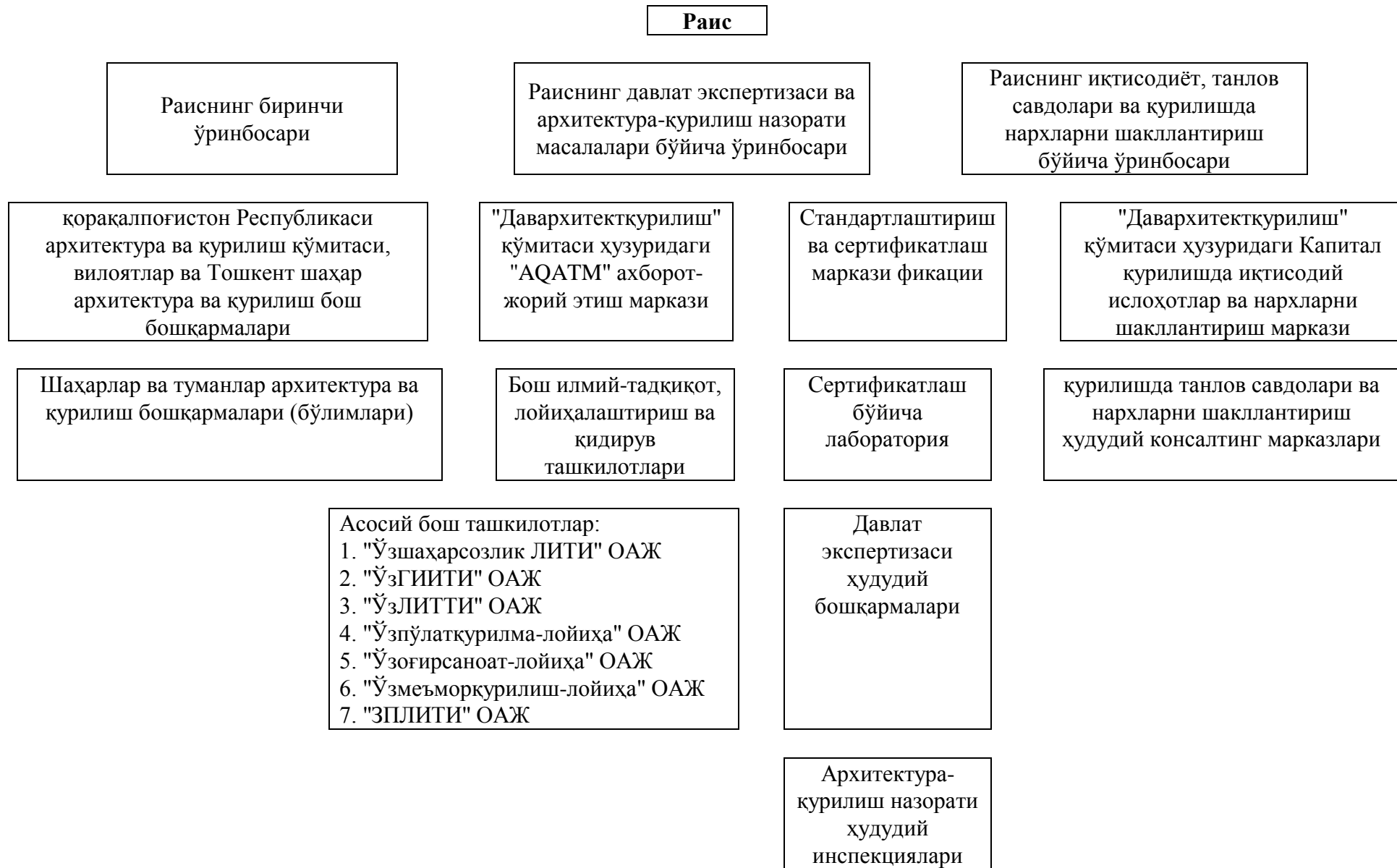
Иқтисодиёт ва қурилишни ташкил этиш, янги технологиялар илмий-тадқиқот институти негизида Капитал қурилишда иқтисодий ислохотлар ва нархларни шакллантириш марказини ташкил этиш;

Пудрат савдоларини (тендерларни) ташкил этиш республика бошқармаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси Давлат идорадан ташқари экспертиза бош бошқармасининг капитал қурилишда нархларни шакллантириш минтақавий марказлари негизида қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказлари ташкил этиш;

Давлат архитектура-қурилиш назорати бош бошқармасининг Стандартлаштириш ва сертификатлаш бошқармаси негизида хўжалик ҳисобидаги қурилишда стандартлаштириш ва сертификатлаш республика марказини ташкил этиш топширилади.

Давлат экспертизаси ҳудудий бошқармалари, давлат архитектура-қурилиш назорати инспекциялари, қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказларининг намунавий тузилмалари шунингдек улар тўғрисидаги намунавий низомлар маъқулланган (5.4, 5.5, 5.6-расмлар).

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси

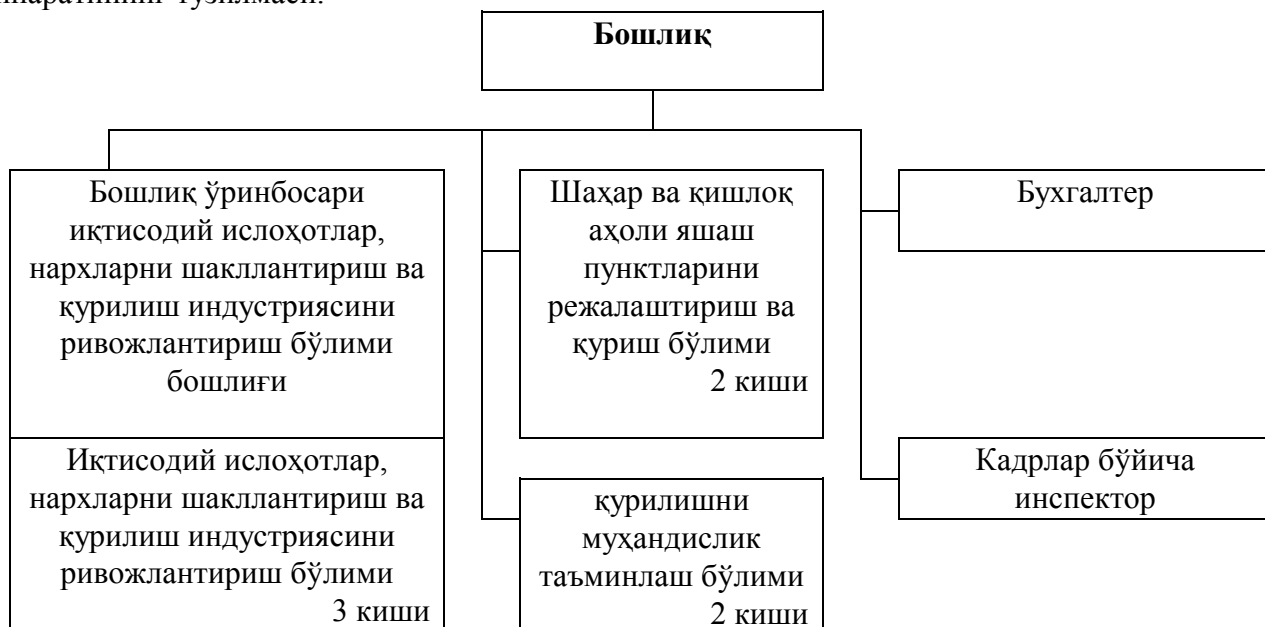

5.1-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасининг ташкилий тузилмаси.

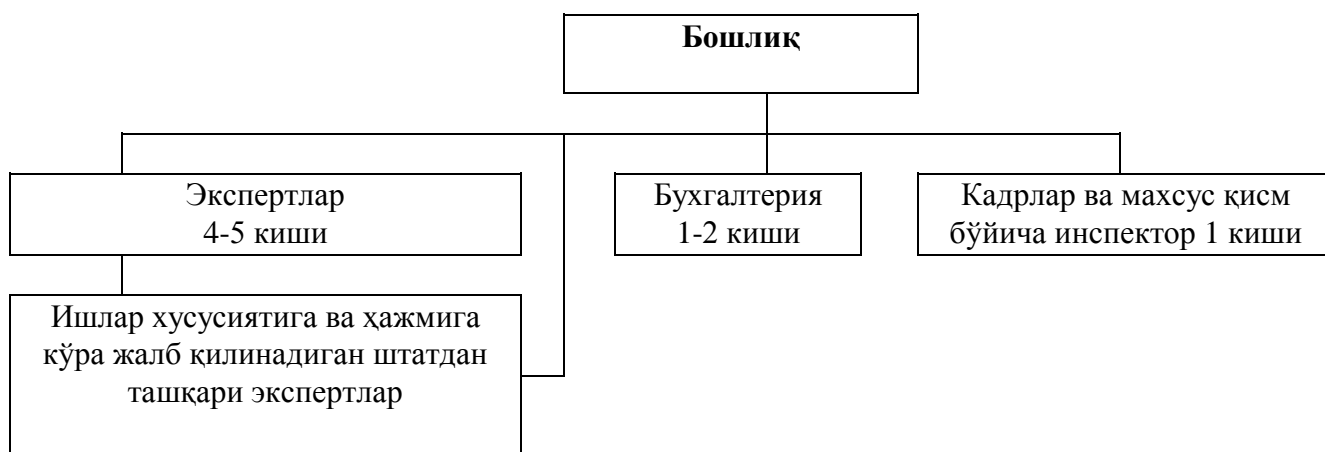

5.2-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси марказий аппаратининг тузилмаси.

5.3-расм. Ҳудудий архитектура ва қурилиш бош бошқармасининг намунавий тузилмаси.

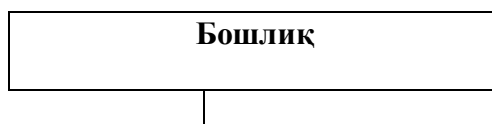
Ходимларнинг чекланган умумий сони 12 киши, шу жумладан бошқарув ходимлари - 11 киши.

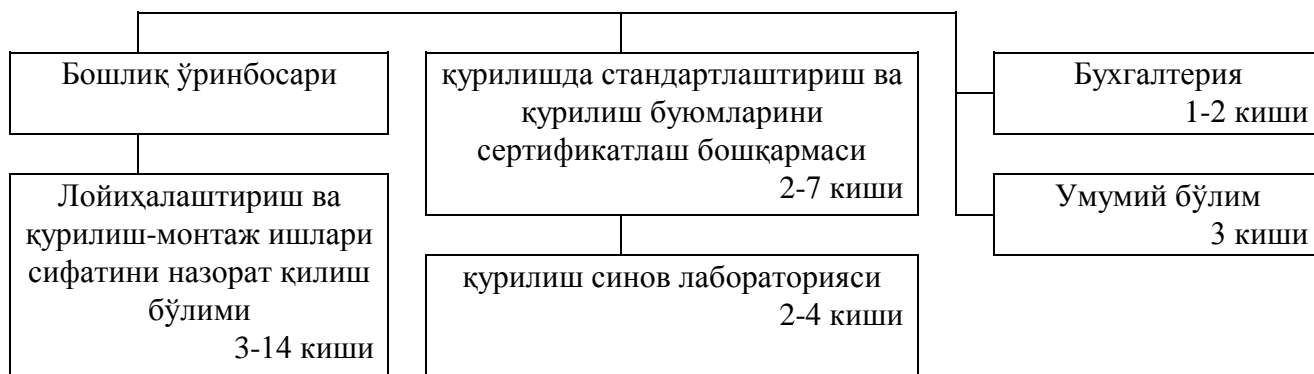

5.4-расм. Давлат экспертизаси ҳудудий бошқармасининг намунавий тузилмаси

Ходимларнинг чекланган умумий сони 8-9 киши, шу жумладан бошқарув ходимлари 3-4 киши.

Бундан ташқари, экспертлар 4-5 киши.

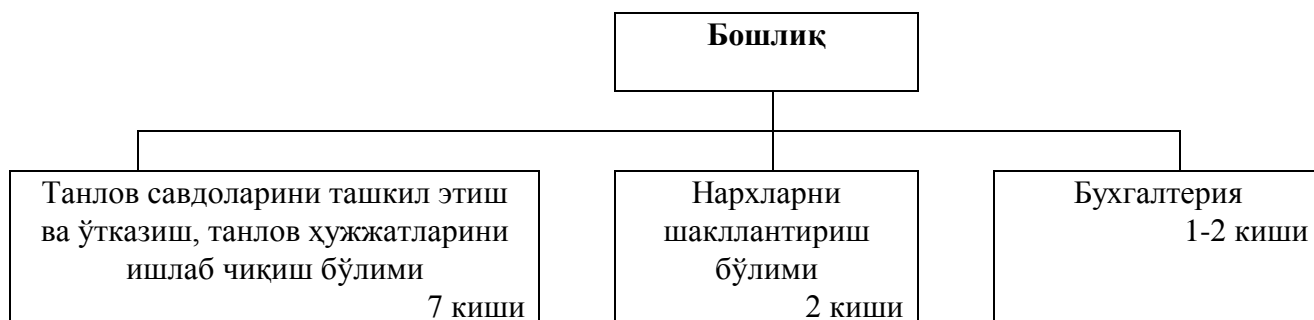

5.5-расм. Давлат архитектура-қурилиш назорати ҳудудий инспекциясининг намунавий тузилмаси.

Ходимларнинг чекланган умумий сони 12-29 киши, шу жумладан бошқарув ходимлари 11-28 киши.

Бундан ташқари, қурилиш синов лабораторияси ходимлари 2-4 киши.

5.6-расм. Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказининг намунавий тузилмаси

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини жорий молиялаштириш давлат бюджети маблағлари ва бюджетдан ташқари манбалар, шу жумладан давлат экспертизаси ҳудудий бошқармалари, давлат архитектура-қурилиш назорати инспекциялари ҳамда қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказлари даромадларидан 10 фоиз ажратмалар ҳисобига амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси билан биргаликда қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг марказларини юкланган вазифаларни бажариш, шу жумладан нархларни шакллантириш масалалари бўйича керакли материаллар ва ахборотлар тақдим этиш учун зарур шарт-шароитлар билан таъминлаб борадилар.

Ушбу Қарорда инвестиция лойиҳаларининг ҳужжатларини ишлаб чиқиш, экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисидаги Низом тасдиқланган.

Ходимларнинг чекланган умумий сони 13 киши, шу жумладан бошқарув ходимлари 12 киши.

5.4. Пудрат ташкилотлари ва фирмалари - қурилишни бошқаришдаги асосий бўғинлар

Ҳозирги шароитда қурилишни бошқариш тахминан қуйидаги схема бўйича боради: қурилиш бошқармаси - қурилиш трести - қурилиш бирлашмаси ёки вазирлик. Ҳозирги қурилиш вазирликлари ва идоралари бошқариш саҳнасидан чиқиб кечаётган бир даврда, қурилиш саноатининг асосий бўғинлари бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг «Қорхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ фаолият юритувчи қурилиш трестлари ва фирмалари бўлиб бормоқда.

Умумий пудратчилар ҳисобланувчи трестлар ёки фирмаларга қурилишнинг барча иштирокчилари фаолиятини шунингдек мижозлар ва давлат билан мажбурий тўловлар ёки бошқа, иқтисодий ва ташкилий масалалар бўйича муносабатларни координациялаш каби

мажбурият юклатилади. Ҳозирги пайтда фаолияти Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки кўмитаси томонидан 2 декабр 1998 йилда тасдиқланган «Хусусий қурилиш фирмалари ҳақидаги қарор» бўйича тартибга солиниши керак бўлган хусусий қурилиш фирмаларини ташкил этиш ҳақидаги масала долзарб бўлиб турибди.

Юқорида айтилган қарор бўйича қурилиш фирмаси юридик шахс мақомидаги мустақил фаолият олиб боришга ва Ўзбекистон Республикаси ва унинг ташқарисида ишчилар сонидан қатъий назар ўз ташкилотчиларини (шўъба ташкилотларини) яратиш ва қурилиш комплексининг барча турдаги ишларини бажариш ҳуқуқига эга субъект ҳисобланади.

Фирма, табиийки, тижорат ташкилоти ҳисобланади ва ҳўжалик шерикчилиги ёки жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи ёки Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кўрсатилган бошқа шаклда тузилиши мумкин. У ўз номидан контракт тузиши, мулкӣ ва номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши, мажбуриятлар олиши, судларда даъвогар ёки жавобгар бўлиши мумкин. Фирма ўз балансига эга бўлади, молиявий ва валюта томондан ўзини тўлик қоплаш асосида фаолият кўрсатади.

Қурилиш фирмасининг асосий вазифалари қуйидагилардир:

- қурилиш хизматлари бозори маркетингни ўрганиш;
- бизнес-режани тайёрлаш ва қурилиш талабларини кондириш учун ресурс етказиб берувчилар билан келишувлар тузиш;
- режа ва ҳисоб ҳужжатларини олиб бориш ва ишчилар меҳнатини рағбатлантириш;
- бутун қурилиш маҳсулоти бўйича ва қилинадиган ишларда юқори сифат ва рақобатбардошликни таъминлаш;
- фойда олиш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини таъминлаш.

Фирма ўз фаолиятини мустақил равишда режалаштиради ва ривожланиш истиқболларини белгилайди, зарурий фондлар-меҳнат ривожланиш, суғурта ва бошқа ўз ҳоҳишига биноан ташкил қилади.

Қурилиш фирмаси мулки шаклланишининг манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- асосчиларнинг пул ва материал кўшилмалари;
- маҳсулот, иш ва хизматлар, шунингдек Уставда кўрсатилган бошқа иш турларини сотишдан олинган даромадлар;
- банклар кредитлари ва бошқа заём маблағлари;
- амалдаги қонунчилик томонидан таъқиқланмаган бошқа манбалар.

Фирма молиявий ресурсларининг шаклланиш манбаси бўлиб фойда, амортизацион чегирмалар, қимматли қоғозларни сотишдан келадиган фойда ва асосчиларнинг таъқиқланмаган бошқа тушумлари ҳисобланади.

Қисқа хулосалар

Бошқариш – вақт ва маконда узлуксиз амалга оширилувчи ва аниқ мақсадларга эришишга қаратилган мақсадли жараён.

Бошқа соҳаларда бўлганидек қурилишда ҳам бошқариш турли-хил вазифаларни бажарувчи субъект ва объект бўлишини кўзда тутати.

Қурилишнинг ўзига хосликлари бошқариш тизимига маълум таъсир кўрсатади ва уни халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларидан ажратиб туради.

Бозор иқтисодиёти ва қурилиш комплексини монополиядан чиқариш қурилишни бошқаришнинг олдинги тизимини сезиларли даражада ўзгартиради, қурилиш вазирликлари ва идораларининг йўқотилишига ва қурилишни бошқаришда бирламчи қурилиш бўғинлари вазифаларининг кучайишига олиб келди.

Бошқариш мослашувчан, кўчувчан, тезкор бўлиши ва қурилиш ишлаб чиқаришнинг энг яхши миқдорий ва сифат кўрсаткичларига эришишга хизмат қилиши керак.

Ишлаб чиқаришни рационал бошқаришда катта ролни жамоа қурилиш ташкилотлари ва корхоналарининг бошқариш усул ва услублари ўйнайди.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Бошқарув. Бошқарув субъекти. Бошқарув объекти. Бошқариш жараёни. Бошқариш цикли. Бошқариш таъсири. Бошқарувчанликни нормалаш. Очиқ тизим. Ташқи муҳит.

Қурилишда бошқаришнинг асосий масалалари. Қурилишдаги бошқариш вазифалари. Тизим. Бошқариш тизими. «Давархитектқурилиш». Ташкилий тузилма. Хусусий қурилиш фирмалари. Қурилиш фирмаси мулки. Фирма молиявий ресурслари.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Ўзбекистон республикаси давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 02.12.2003 й. № 538
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси тўғрисида НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 4-илова
3. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
4. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. «Основы менеджмента». – М.: «Дело», 2000г.
5. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
6. И.В. Казанский. Опыт организации и управления строительными фирмами США. М., Стройиздат, 1995
7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
8. Махмудов Э.Х. Экономика предприятия: учеб. пособ. –Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004. –207 с.
9. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
10. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
11. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>
12. <http://eup.kulichki.ru/Catalog/20-5.htm>

6-МАВЗУ. ҚУРИЛИШДА ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Режа:

- 6.1 Иқтисодиёт ва жамиятда илмий-техника тараққиёти ривожланиш дастаги сифатида. Қурилишда илмий-техника тараққиёти ва унинг жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига таъсири.
- 6.2 Илмий-техника тараққиётининг қурилишдаги моҳияти, аҳамияти ва асосий йўналишлари.
- 6.3. Қурилишда илмий техник-тараққиётини башоратлаш ва режалаштириш.
- 6.4 Илмий техник-тараққиётининг қурилишдаги самарадорлигини иқтисодий баҳолаш ва унинг кўрсаткичлари.

6.1 Иқтисодиёт ва жамиятда илмий-техника тараққиёти ривожланиш дастаги сифатида. Қурилишда илмий-техника тараққиёти ва унинг жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига таъсири

Мамлакат Президенти И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXIасрга интилмоқда” китобида муҳим замонавий жихатлар қаторида иқтисодиётда оммавий ривожланишнинг тузилмавий тубдан ўзгарилишини аниқлаб бердики, улар тармоқ ва корхоналарни техник қайта қуроллантириш ва модернизация қилишга йўналтирилган бўлиб, бой табиий ва моддий-хом ашё потенциалидан самарали фойдаланиш, экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни шакллантиришни кўрсатиб беради.

Бу ўз навбатида иқтисодий ривожланиш масалаларини ҳал қилиш каби, кўп жихатдан илмий техника тараққиёти (И.Т.Т.) соҳасида бутун бир тизимни шакллантириш ва унинг аҳамиятини кучайтириб, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида илмий ютуқлардан фойдаланишга боғлиқ. Тарихан исботланганки, фан ва техника ютуқларидан фойдаланмайдиган эски технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш усуллари

қўлайдиган жамият, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ва инсонларнинг моддий фаровон ҳаётини юксалтиришга эришишга даъво қилолмайди. Шунинг учун ҳам илмий техник тараққиёт иқтисодий ривожланишнинг ва аҳоли турмуш даражаси сифатини оширишнинг ўзига хос бир “дастак”ги бўлиб ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки илгариги марказлаштирилган маъмурий буйруқбозлик бошқаруви тизими қайсидир маънода ишлаб чиқариш кучлари ривожланишини секинлаштиради ва илмий техника тараққиёти аҳамиятини камайтиради, лекин бу илмий техник ташаббуснинг мавжуд бўлмаганидан эмас, балки хўжалик механизмининг ҳар қандай янгиликларга нисбатан мойиллигининг жуда пастлигидандир.

Бугунги кунда иқтисодиёт бозор муносабатларига ўтаётган бир пайтда ушбу тенденция аста секинлик билан ривожланиш босқичига ўтмоқда, Ташаббус эркинлиги ва ижодкорлик давлатнинг мақсадга йўналтирилган илмий-техник ва инвестицион сиёсатлари билан бир қаторда ишлаб чиқариш ва илмий муассасаларнинг кенг миқёсдаги мустақиллиги халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги илмий техник тараққиётнинг ўсиш суръатлари тезлашишига асос бўлади.

Унинг умумий иқтисодиётдаги асосий йўналишлари қуйидагилар:

- ижтимоий шунингдек илмий техника тараққиёти ривожланишининг самарали қонуниятларига асосланган ягона илмий техник сиёсатни ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;
- давлатнинг илмий техник потенциалини иқтисодиёт, вақт ва турмуш талабларига мос равишда тубдан ислоҳ қилиш;
- ишлаб чиқаришнинг техник салоҳияти, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг сифати ва рақобатбардошлигини ошириш, мутлоқ ва нисбатан арзонлаштирилган янги техника билан таъминлаш;
- янги ғоя, фикр ва илмий техник боғланишлар шаклланиши асосида ётувчи инсон омилини ҳар томонлама фаоллаштиришга қаратилган таълим дастурларини чуқур ислоҳ қилиш;
- илмий техник тараққиётнинг давлат томонидан бошқарилишини ташкилотлар ва илмий муассасалар ҳамкорлигида олиб бориш.

Илмий техник тараққиётнинг бошланғич ишлаб чиқариш босқичи бўлиб, турли илмий тадқиқот муассасаларида юзага келадиган ишлаб чиқариладиган ғоя, фикр ва лойиҳалар ҳисобланади. Яратиладиган техника-технология ва бошқа янгиликларни эксперимент ва синовдан ўтказиш, ишлаб чиқариш тармоқлари зиммасига тушади.

Бироқ ўз маҳсулотини илмий техника ютуқлар асосида яратаётган ва ишлаб чиқараётган ҳар қандай ташкилот юқори ишлаб чиқариш техникасига эга бўлиши, яъни замонавий ташкилот бўлиши керак. Айнан шу маънода қурилиш тармоғи илмий техник тараққиётнинг суръат ва миқёсларига техник жиҳатдан янги асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватини ишга тушириш йўли билан катта таъсир ўтказади. Бошқача қилиб айтганда илмий техника тараққиёти халқ хўжалигида бевосита капитал қурилиш натижалари билан боғлиқ. Фан ва техниканинг замонавий ютуқлари асосида ташкилот ва бошқа объектларни лойиҳалаштиришнинг асосий омилларидан бири ва капитал қурилиш самарадорлигини оширишнинг негизи бўлиб ҳисобланади.

6.2 Илмий техника тараққиётининг қурилишдаги моҳияти, аҳамияти ва асосий йўналишлари

Қурилишда илмий техника тараққиёти-бу замонавий илмий техник ютуқлар ва ишлаб чиқариш воситалари, технологик жараёнлар меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш усуллари асосида ишлаб чиқаришни узлуксиз такомиллаштириш жараёнидир. Ушбу жараён меҳнат унумдорлигини, маҳсулот сифатининг оширилишини ва максимал фойдага эришишни таъминлайди. Илмий техник тараққиёт ўзининг ривожланишида иккита ўзаро боғлиқ шаклларда: эволюцион ва революцион шаклларда намоён бўлади. Илмий техник тараққиётнинг эволюцион шакли вазифаси анъанавий технология, жихозлар, материал ва конструкцияларни узлуксиз ва доимий равишда мукаммаллаштиришдан иборат. Бундай жараён анча муддатгача давом этиши мумкин ва ўзининг биринчи босқичларида етарли миқдорда иқтисодий ва ижтимоий натижаларга эришилишини таъминлайди.

Илмий техник тараққиётнинг революцион шакли — бу принципал янги, аввал қўлланилмаган меҳнат воситалари ва технологияни яратишдир. Баъзан, илмий техник тараққиётнинг ушбу шаклини илмий техник революция деб ҳам аталади. Афсуски илмий техник тараққиётнинг ушбу шакли эволюцион илмий техник тараққиётга нисбатан охириги йилларда кам сезиларли даражададир.

Илмий техник тараққиёт натижасида меҳнат шароитларини яхшиланиши ва унинг меъёрида сақланиши, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, қўл меҳнати ҳиссани қисқартириш, алоҳида ҳолатларда қўл меҳнатидан умуман фойдаланмаслик, қурилишни давомийлигини қисқартиришларга эришилади. Илмий техник-тараққиёт асосида ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш ва унумдорлигини ошириш имконияти яратилади.

Илмий техник-тараққиётнинг қурилишдаги асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- қурилиш ишлаб чиқаришини саноатлаштириш;
- қурилишда янги материаллар ва конструкцияларни яратиш ҳамда қўллаш;
- қурилиш монтаж ишларини механизациялаш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш;
- прогрессив технология ва етакчи усулларни қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил қилишда қўллаш.

Саноатлаштириш - бу кўпгина ишлаб чиқариш жараёнларини қурилиш майдончаларида завод муҳитига кўчириш демакдир. Қурилиш ишлаб чиқаришини саноатлаштиришга типик мисол бўлиб, ўз вақтида ташкил қилинган ва ҳозир ҳам амал қилаётган уй-қурилиш комбинатлари, темир-бетон маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи заводлар қурилиш конструкцияларини ишлаб чиқарадиган комбинатлар ҳисобланади.

Қурилишнинг саноатлаштириш кўрсаткичлари бўлиб бажарадиган қурилиш монтаж ишлари ёки объект қийматининг умумий ҳажмидаги конструкция ва деталлар қийматининг нисбати бўйича аниқланадиган қурилиш объектларининг жамланганлик даражаси ҳисобланади.

Саноатлаштириш қурилишни фаол ишлаб чиқаришга кетадиган меҳнат сарфини камайтириш ва қурилиш муддатини қисқартириш имконини беради. У шунингдек қурилиш ишлаб чиқаришида техниканинг тутган аҳамиятини кўтаришга ва уни нисбатан монтаж жараёнига айлантиришга хизмат қилади. Саноатлаштириш уй-жой қурилиши соҳасида кенг ривожланган.

Янги материал ва конструкцияларни яратиш ва қўллаш - бу қурилишдаги илмий техник-тараққиётнинг муҳим йўналишидир. Ҳозирги қурилаётган кўпгина объект ва қурилмалар аввалгиларидан нафақат архитектуравий-режали жиҳатдан, балки ишлатиладиган материал ва конструкциялар билан ҳам фарқ қилади. Улар қаторига пластмасса буюмлари, полиэтилен ёғочлари, сувга чидамли фанералар, шишали пластика, керамик буюмлар, иссиқликни изоляция қилувчи акустик ва бошқа материалларни киритиш мумкин. Алоҳида қурилиш-монтаж ишларида замонавий синтетика материаллари, сантехника ва электротехника ишларида тайёр материалларни йиғиш ва эксплуатация қилишда қулай бўлган материаллар кенг қўлланилади. Алюминийдан қилинган конструкциялар ва қурилиш буюмлари яхши кўриниш ва мустаҳкамликка эга бўлади.

Бироқ замонавий қурилиш материаллари ва жихозларини яратиш жараёни илмий ишлаб чиқариш изланишларини кучайтириш ва аҳамиятини оширишни талаб қилади. Бунга эришиш учун фан, техника ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ривожланиш ўзаро бир нуктада кесишиши керак. Қурилишга ривожланган давлатлар тажрибасидан кенг фойдаланиш зарур.

Иш ва ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш - бу қурилишда техник тараққиётнинг муҳим йўналишидир. Уни амалиётга тадбиқ этиш ишлаб чиқариш жараёнида машина механизмлар аҳамиятини кучайтириш йўли билан амалга оширилади ва бунинг натижасида янги машина ва механизмларни жорий, этиш мавжуд машина паркларини модернизациялаш, шунингдек қурилиш ва таъмирлаш ишларини яхшилаш мумкин бўлади.

Илмий техник-тараққиётнинг ушбу йўналишини асосий баҳоловчи кўрсаткичлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Иш механизацияси коэффиценти – қурилиш механизмлар билан бажариладиган иш ҳажмининг умумий бажарилган иш ҳажмига нисбати;
- меҳнатнинг механик қуролланганлик коэффиценти - қурилиш машиналари билан бажарилган иш ҳажмининг умумий бажарилган иш ҳажмига нисбати;
- ишнинг энергетик қуролланганлик коэффиценти — қурилишда ишлатиладиган машина ва механизмлар двигателларининг умумий қувватининг йиллик қурилиш монтаж ишлари ҳажмига нисбати. Ушбу кўрсаткич кВт’да ўлчанади.

Қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил қилишнинг ривожланган технология ва усулларини амалиётга тадбиқ этиш қурилишини саноатлаштириш жараёни билан чамбарчас боғлиқ. Бу давлатимизнинг шунингдек чет эл тажрибасидаги ютуқларга асосланган бўлади. Унинг асосий мақсади нафақат капитал қурилиш самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилаш ва кўтариш, балки қурилиш ишлаб чиқаришини саноатга асосланган даражасини ошириш, меҳнат бир хиллигини бартараф этиш ҳамдир.

Илмий техник-тараққиётнинг қурилишдаги ушбу йўналишининг тахминий акс эттирилиши қуйидагича бўлиши мумкин:

- қурилиш узлуксизлигини ривожлантириш;
- объект ва қурилмаларнинг атрофдагилардан чегаралаш;
- катта ўлчам ва габаритдаги металоқонструкция, ферма ва қоплаш жихозларининг дастлабки йиғилиши;
- бригада тартибини ривожлантириш;
- қурилишнинг алоҳида участкаларида ишни ташкил этишнинг вахта усулидан фойдаланиш;
- пайванд-чилангарликнинг замонавий усулларида фойдаланиш;
- илғор технологияни жорий этиш, объект ва қурилмаларни қуришни “ғилдиракдан”дан монтаж қилиш усули ёрдамида ташкил этиш.

Илмий технологияни амалиётга тадбиқ этиш қурилиш ишлаб чиқаришини янги поғонада (ишни ташкил этишнинг индустриал усуллари талабларига мос равишда) кўтариш имкониятини яратиб беради. Бошқача қилиб айтганда технологик янгиликлар - маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган меҳнат сарфини камайтириш ва қурилиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асоси бўлиб ҳисобланади.

6.3. Қурилишда илмий техник-тараққиётни башоратлаш ва режалаштириш

Миллий иқтисодиёт, тармоқ иқтисодиёти ва ишлаб чиқариш бўғинларидаги иқтисодиёт бўлишига қарамасдан, эришилган натижаларни баҳоламасдан ва келгусидаги истиқболларни белгилаб олмасдан ўз-ўзидан бошқарилиши мумкин эмас. Уларни барчаси ИТТни башоратлашни ва хусусан режалаштиришни қурилишни бошқаришнинг муҳим масалаларини самарали ҳал қилишда ўз аксини топади.

Башоратлаш - давлат иқтисодиётининг ҳолати ёки унинг алоҳида тармоқлари, йўналишлари ва соҳалари ҳақида илмий тасдиқланган ҳолда олдиндан айтиб бериш, шунингдек иқтисодиётнинг у ёки бу ҳолатига эришишнинг муқобил йўллари, усуллари ва муддатлари тўғрисида мушоҳада юритиш демакдир.

Бошқарув жараёни сифатида башоратлаш иқтисодиёт ривожланишининг истиқболларини баҳолаш ва унинг ҳолатини таҳлил қилиш билан боғлиқ. Унинг кўп тарқалган шаклларида башоратлашнинг режалаштириш билан бевосита ўзаро алоқадорлигини таъминловчи дастур, масалани қўйиш усул ва услублар бўлиб ҳисобланади.

Илмий техник тараққиётни режалаштириш - бу қурилишда фан ва техника ривожланиши билан боғлиқ бўлган жорий масалаларни ҳал қилишга қаратилган башоратлашнинг таркибий бир қисмидир. У илмий техник ривожланишнинг давлат дастурлари, шунингдек қурилиш материаллари саноатида бевосита фаолият юритадиган ташкилот ва корхоналар томонидан олиб бориладиган ташкилий-техник тадбирлар билан белгиладиган масалалар асосида амал оширилади.

Режалаштириш жараёнида қурилиш ишлаб чиқаришининг техник даражаси ва иқтисодий самарадорлигини ошириш, қурилишни ташкил этишнинг энг яхши лойиҳа намуналари, техник такомиллаштириш, илмий тадқиқот ва лойиҳалаштириш институтлари, улардаги олимлар ва рационализаторлар томонидан ишлаб чиқилган техник инновациялар, илғор қурилиш ташкилотларининг тажрибалари ўз аксини топмоғи лозим.

Қурилиш соҳасидаги ташкилот ва корхонаарнинг техник ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Самарали қурилиш конструкциялиридан ва янги қурилиш материалларидан фойдаланиш;
2. Қурилиш-монтаж жараёнларини механизациялаш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштиришни ривожлантиришнинг кейинги босқичига ўтиш;
3. Қурилиш ишлаб чиқаришининг етакчи технологиясини амалиётга тадбиқ этиш;
4. Кўргазмали қурилишни ташкил этиш.

Бозор иқтисодиёти шароитида ташкилотлар ва корхоналарга барча соҳаларда ҳуқуқ ва эркинликлар берилиб, собиқ итифоқ даврида бўлганидек юқоридан кўрсатмалар берилмай, балки техник ривожланиш корхона ва ташкилотларнинг ўз ташаббускорлигидан келиб чиқади. Бу масала қурилиш ташкилотининг бош муҳандиси раҳбарлиги остида ҳал қилинади ва керак бўлганда бунга корхонанинг иқтисодий инструментлари жалб қилинади. Даставвал режа ва дастурнинг асосий йўналишларини белгиловчи тадбирлар рўйхати тузилади, ушбу рўйхатда тадбирларнинг қисқача таснифи ва уларнинг қайси объектларда амалга оширилиши кўрсатилади. Режага киритиладиган ҳар бир тадбир зарур техник иқтисодий ҳисоб китоблар натижасида тасдиқланади, малакали ишчилардан ташкил топган ташаббускор гуруҳ ташкил этилади. Бу ишлаб чиқариш резервларидан максимал даражада фойдаланишни таъминловчи режаларни систематик равишда такомиллаштириш ва уларга зарур тузатишлар киритиш имкониятини беради.

Янги техника ва ташкилий хўжалик тадбирлари режаларини бажариш жараёнида, қурилиш соҳасидаги янги кашфиётлар, рационализаторлик таклифлари, шунингдек замонавий фан ва техникадаги ютуқлар ҳисобга олиниши керак.

Илмий техник-тараққиётни режалаштиришда шунингдек ҳисобга олиш муҳимки турли ғоя, фикр ва янгиликлар пайдо бўлиши мумкин, уларни амалиётга қўллаш эса қурилиш саноатидаги корхона ва ташкилотларнинг ўз кучлари билан амалга оширилади, булар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Институтлар — бирламчи тадқиқотларга ихтисослашган ва фаннинг маълум бир соҳасидаги ривожланиш учун жавобгар ташкилот;

Илмий тадқиқот институтлари — иккиламчи тадқиқий ишларга ихтисослашган ва маълум бир тармоқни ишлаб чиқариш ёки илмий техник даражасига жавобгар бўлган ташкилот;

Лойиҳалаш, конструкторлик, технологик ташкилотлар, технологик иқтисодий тадқиқот институтлари — конструкторлик технологик лойиҳалаш ёки ташкилий ишлаб чиқаришга ихтисослашган маҳсулот самарадорлиги, технологияси ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва лойиҳаларга жавобгар ҳисобланувчи тармоқли ташкилотлар. Бу ерга у ёки бу институтларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар кирмайди.

Монтаж, ишга тушириш ва таъмирлаш билан боғлиқ бўлган жараёнларни бошқариш билан шуғулланувчи ташкилий техник институтлар, асосий ишланмаларни яратишга қаратилган махсус лабораториялар, уларни синаш ишлари билан шуғулланувчи ташкилотларга қуйидагилар киради: янгиликларни тарқатиш билан шуғулланувчи илмий-техник ва бошқа институтлар.

Ушбу ташкилотларни шунингдек бўйсундирилганлиги, фаолият миқёслари (тармоқли, тармоқлараро, тармоқлар ости, ҳудудий), ихтисослик бошқалар бўйича туркумлаш мумкин.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида асосий муаммо фаннинг мувафақиятли фаолият юритиши учун шароит яратиш, уни бир меъёда сақлаш, илмий-техник тадқиқотлар самарадорлигини ошириш ва илмий техник-тараққиётнинг асосий йўналишларидаги ресурслар жамланмасини таъминлаш бўлиб ҳисобланади. Айнан шу мақсадда академик ва ихтисослашган илмий тадқиқот муассасаларининг эркинликларини ошириш, илмий тадқиқотларни танлов-шартномали тамойил бўйича ташкил этилишига, шунингдек уларни илмий техник дастурлар асосида молиялаштириш тизимига ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунда фаолият

юритиш объекти бўлиб танлов лойиҳаси ҳисобланади, субъекти бўлиб эса уни илгари сурган олимлар гуруҳи ёки илмий тадқиқот институтлари ҳисобланади. Айни чоғда ташкилот ёки корханалар ва илмий тадқиқот институтлари ўртасида ўзаро алоқаларни ўрнатиш лозим, бу биринчидан ихтиро қилинган «велосипед»ни қайта ихтиро қилишнинг олдини олади, иккинчидан эса фан ва техника ривожланишига қаратилган илмий техник-тараққиётнинг самарадорлигини ошириш имконини беради.

6.4 Илмий техник-тараққиётнинг қурилишдаги самарадорлигини иқтисодий баҳолаш ва унинг кўрсаткичлари

Илмий техник-тараққиёт борасидаги иқтисодий самарадорлик ва иш маҳсулдорлигини баҳолаш фан ва техника ривожланишига, ташкилий- техник ва хўжалик тадбирларини олиб боришга ўз ҳиссасини қўшади. Бунда тармоқ даражасида асосан қуйидагилар муҳим саналади:

- лойиҳаларнинг янгилиги ва истиқболлиги;
- ишлаб чиқаришнинг техник даражаси ва техник иқтисодий кўрсаткичларини оширишда қўшилган амалий улуши;
- иш сифатини туширмаган ҳолда ўз муддатида бажариш;
- илмий техник лойиҳаларни амалга оширишдан олинadиган иқтисодий самарадорлик;
- янгиликларнинг мазкур соҳада мавжуд ўзимизнинг ва чет эл ютуқларидан фарқи.

Самарадорликни баҳолаш фан ва техника ривожланишининг режаларини тасдиқлашда, шунингдек қурилиш ташкилотларининг аниқ ташкилий техник тадбирларини кўрсатиб беришда катта рол ўйнайди.

Қурилишда илмий техник-тараққиётнинг самарадорлигини баҳолашнинг энг кўзга кўринган соҳалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Ишлаб чиқариш ресурсларини тежалишини таъминловчи янги технологик жараёнларни қўллаш, ишлаб чиқаришни механизациялаш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш усуллари.

Бу ерда самарадорликни баҳолаш қуйидаги формула асосида баҳоланади:

$$\mathcal{E} = A ((C_1 + E_n K_1) - (C_2 + E_n K_2))$$

бунда: A - янги техникадан фойдаланган ҳолда ҳисобот йилида бажарилган иш ҳажми;

C_1, C_2 - таққосланadиган вариантлар бўйича ишнинг таннарихи;

K_1, K_2 - худди шу вариантлар бўйича капитал қўйилмалар;

E_n - капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигининг норматив коэффициенти.

2. Бутун хизмат даврида вақт омилини ҳисобга олган ҳолда эксплуатация қилиш ҳаражатларини тежаб қолиш орқали баҳоланadиган янги машина ва конструкцияларни қўллаш.

Янги қурилиш техникасининг самарадорлиги юқорида кўрсатилган формула бўйича баҳоланади. Бунда янги ва олдин эксплуатация қилинган техниканинг қиймати ҳисобга олинади. Янги ва олдиндан эксплуатация қилинган конструкциянинг узок муддатлигини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$K_s = (P_1 + E_n) / (P_2 - E_n)$$

Бунда: P_1, P_2 — таққосланadиган вариантлар бўйича қурилиш конструкцияларининг бир йил хизмат қилишга мўлжалланган қийматининг улуши.

3. Илмий техник-тараққиёт ютуқларидан фойдаланиш эвазига қурилишни давом этиш муддатини қисқартириш. Бунда иқтисодий самарадорлик қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\mathcal{E}_y = H (1 - T_2/T_1)$$

Бунда: H — қурилишни давомийлик муддатининг вариантлари бўйича шартли-доимий ҳаражатлар;

T_1 ва T_2 - таққосланаётган вариантлар бўйича қурилишнинг давомийлик муддати.

Шартли-доимий ҳаражатлар миқдори ўртача «материалларга ҳаражатлар» моддаси бўйича бир фоиз этиб қабул қилиниши мумкин ёки «машина ва механизмларни эксплуатация қилиш ҳаражатлари» моддаси бўйича 15 %, «давр (устама) ҳаражатлари» моддаси бўйича 50% этиб белгиланиши мумкин.

4. Хажмий-режавий ва конструкторлик ечимларини такомиллаштириш. У куйидаги формула бўйича аниқланиши мумкин:

$$\Xi = (C_1 - C_2) = E_{nc} (K_1 - K_2) + E_n (\Phi_1 - \Phi_2)$$

бунда: C_1 ва C_2 - йиллик ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг (ишлаб чиқариш объектлари) таннари ёки эксплуатацион ҳаражатлар (ноишлаб чиқариш объектлари);

E_{nc} ва E_n — қурилиш объектнинг қурилиш самарадорлигининг норматив коэффициентлари;

K_1 ва K_2 — такқосланадиган объектлар учун капитал қўйилмалар;

Φ_1, Φ_2 — такқосланадиган объектларни жиҳозлашда қурилиш ташкилотларининг ишлаб чиқариш фондлари.

Илмий-техник тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ҳар қандай даражада ҳам ягона асосий мақсад бўлиб ҳисобланади. Илмий техник-тараққиёт, фан, ишлаб чиқариш иқтисодий ўсиш омили сифатида жамоанинг меҳнат унумдорлигини оширган ҳолда унинг иқтисодий омили сифатида ҳам роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам фан ва техниканинг иқтисодий самарадорлиги бир вақтда маълум муддат давомида илмий техник ютуқларни амалиётга тадбиқ этиш натижасида жамият томонидан эришиладиган меҳнатнинг умумий ҳаражатларини камайтиришга эришишни акс эттиради. Энг асосийси илмий техник-тараққиёт ишлаб чиқариш интенсивлигини ва яратилаётган маҳсулот сифатини ошириш имконини яратиб беради.

Қисқача хулосалар

Илмий техник-тараққиёт — бу жамият ишлаб чиқариш кучлари даражасини кўрсатиб берувчи кўрсаткич бўлиб, тармоқларни замонавий ишлаб чиқариш қуроллари билан қуролланганлигини ва меҳнат предметларини ҳамда фаннинг самарадорлигини аниқлаб беради.

Илмий техник-тараққиёт натижаси бўлиб алоҳида тармоқлар, ишлаб чиқариш ва корхоналарнинг хусусан ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва мамлакатнинг бутун иқтисодий потенциали ҳисобланади.

Илмий техник-тараққиёт ҳар бир тармоқда, шунингдек қурилишда ҳам механизация ва автоматлашритишнинг аҳамиятини оширишни, қўл меҳнатидан фойдаланишни ва ишлаб чиқаришнинг камчиликларини қисқартиришни, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг рақобатдошлиги ва сифат даражасининг оширилишини таъминлайди.

Илмий техник-тараққиёт асосида хўжалик юритувчи субъектларнинг инновацион интилишлари, фаннинг ишлаб чиқариш билан алоқадорлигининг кучайиши, ишчилар малакасини ошириши ва инновацион интилишларнинг инвестицион қўллаб қувватланиши ётади. Қурилиш ҳар қандай бошқа тармоқ каби муваффақиятли ривожланади, фан техника ютуқлари асосида юқори самарадорликка эришишни таъминлаб беради, шунингдек ўз навбатида иқтисодиётнинг бошқа тармоқ ва соҳаларидаги илмий техник-тараққиётга сезаларли таъсир ўтказади.

Қурилишда илмий техник-тараққиётнинг самарадорлигининг таъминлаш унинг нафақат муҳим йўналишларини белгилаб беради, балки уларга киритилган янги техниканинг самарадорлигини баҳолаш имкониятини ҳам яратиб беради.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Илмий техник тараққиёт. Фан ва техника ютуқлари. Ташаббус. Асосий йўналишлар. Техника-технология. Эволюцион ва революцион шакллар. Илмий техник-тараққиётнинг қурилишдаги асосий йўналишлари. Саноатлаштириш. Янги материал ва конструкцияларни яратиш ва қўллаш. Тайёр материалларини йиғиш. Ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш. Баҳоловчи кўрсаткичлар. Башоратлаш. Илмий техник тараққиётни режалаштириш. Техник ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари. Янги кашфиётлар. Рационализаторлик таклифлари. Илмий тадқиқот институтлари. Лойиҳалаш, конструкторлик, технологик ташкилотлар, технологик иқтисодий тадқиқот институтлари. Илмий техник-тараққиётнинг самарадорлиги.

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
2. Юлдашева Ш.М. Экономика научно-технического прогресса. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
3. Крулов Э.И., Власова В.М., Жураева И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. Учебное пособие – 2-е издание. – М.: Фин. и статистика, 2003.
4. Вахрин П.И. Инвестиции: Практический задачи и конкретные ситуации. Учеб. пос. –М.: «Дашков и К», 2003.
5. Ендовицкий Д.А. Инвестиционный анализ в реальном секторе экономики: Учеб.пос.под ред. проф.Л.Т.Гиляровской. – М.: Финан и статис, 2003.
6. Абрамов С.И. Организация инвестиционно-строительной деятельности - М.: Центр экономики и маркетинга, 1999
7. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
8. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
9. http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
10. <http://www.shop4.ru/goods25054835.htm>

7-МАВЗУ. ҚУРИЛИШ ИНДУСТРИЯСИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА РЕСУРС САЛОҲИЯТИ ҲАМДА УНДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Режа:

- 7.1.Ишлаб чиқариш салоҳияти ва ресурслари, уларнинг мазмуни, ўзига хос хусусиятлари ҳамда уларни қурилишдаги хўжалик субъектлари фаолиятидаги аҳамияти.
- 7.2.Асосий фондлар - қурилишнинг ишлаб чиқариш ва ресурс асоси сифатида. Асосий фондларнинг қурилиш ташкилотларининг ишлаб чиқариш қувватига боғлиқлиги.
- 7.3.Қурилишнинг айланма фондлари ва айланма маблағлари, уларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари.
- 7.4.Меҳнат ресурслари ва қурилишнинг кадрлар салоҳияти.

7.1. Ишлаб чиқариш салоҳияти ва ресурслари, уларнинг азмуни, ўзига хос хусусиятлари ҳамда қурилишдаги хўжалик субъектлари фаолиятидаги аҳамияти

Маълумки, ҳар қандай тармоқдаги ишлаб чиқариш жараёни учта асосий элемент: меҳнат қуролилари, меҳнат предметлари ва бевосита меҳнатнинг ўзидан, яъни инсон фаолиятдан ташкил топади. Бу элементлар биргаликда ишлаб чиқаришнинг ресурс асосини ташкил қилади ва кўп жиҳатдан муайян бир хўжалик субъектининг - корхонанинг, қурилиш ташкилотининг ёки бутун тармоқнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини белгилаб беради. Мазкур элементларсиз ишлаб чиқариш жараёни мутлақо мавжуд бўла олмайди.

Ресурслар тушунчаси - бу пул маблағлари, қимматбаҳо буюмлар, қонунлар, жорий ва келгусидаги имкониятлар, даромадлар ва уларнинг манбаларидир. Ресурслар табиий, моддий, иқтисодий, молиявий ресурслар, меҳнат ресурслари ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Корхоналар, тармоқлар ва бутун мамлакатнинг ресурс имкониятлари қанчалик кенг ва катта бўлса, иқтисодиёт ва унинг ривожланиш истиқболлари ҳам шунчалик барқарор бўлади.

Ишлаб чиқариш салоҳияти - бу корхона, ташкилот ва бутун тармоқнинг берилган ресурслар асосида у ёки бу ҳажмдаги маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти ёки қобилиятидир. Шунинг учун ҳам, ишлаб чиқариш салоҳиятини ишлаб чиқаришнинг ресурс имкониятларига таққосланади.

Ишлаб чиқариш салоҳиятининг ресурслар билан таъминланганлик даражасига ўзаро боғлиқлигини ишлаб чиқариш шароитлари ҳамда у ёки бу маҳсулотга бўлган эҳтиёжларни (истеъмолчилар талабини) ҳисобга олган ҳолда тасвирлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш салоҳиятини хўжалик субъектининг ишлаб чиқариш омиллари мажмуаси деб кўрсатиш мумкин. Бу омиллар шу субъектнинг халқ хўжалиги ва аҳолининг

маълум даврдаги эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда турли моддий неъматлар яратиш ёки хизматлар кўрсатиш имкониятларини белгилаб беради.

Ишлаб чиқариш салоҳиятининг ривожланишини ўрганишда унинг фақат миқдорий баҳолаш мумкин бўлган материал-моддий омилларини эмас, балки унинг сифат омилларини (меҳнатни ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шарт-шароитлари, меҳнат мотивацияси, хўжалик механизми ва бошқаларни) ҳам таҳлил қилиш лозим. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш салоҳиятининг таркибини аниқлаш ҳам муҳим бўлиб, унда ишлаб чиқариш ресурсларининг рўйхати ва нисбати, ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат ва ресурсларнинг ўзвий уйғунлиги юз берадиган ишлаб чиқариш шароитлари акс эттирилиши лозим.

Ишлаб чиқариш салоҳияти ва ресурслар ўзаро боғлиқ категориялар сифатида ривожланиш ва самарадорликка таъсир кўрсатибгина қолмай, балки ўз навбатида ички ва ташқи омилларга, аввало фан-техника тараққиётига, бошқарув тизими ва ахборот базасига боғлиқдир. Гап шундаки, фан-техника тараққиёти ва бошқарув тизими ахборот ёрдамида янада замонавий меҳнат қуроллари ва предметларининг яратилишига, ишлаб чиқаришга сафарбар қилинадиган ресурсларнинг сифатини оширишга имкон туғдиради. Агар ишлаб чиқаришнинг материал-моддий омиллари ишлаб чиқариш ва техник салоҳиятнинг танаси бўлса, фан-техника тараққиёти, бошқарув ва ахборот унинг жонидир. Мазкур омиллар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни қуйидагича тасвирлаш мумкин:

“ФТТ - ишлаб чиқариш ресурслари” алоқаси ФТТ ютуқларининг ишлаб чиқариш ресурслари сифатида намоён бўлиши жараёнини акс эттиради, яъни ФТТ натижасида хом ашё ва материалларнинг янги турлари яратилади. ФТТ, ахборот, бошқарув ва ишлаб чиқариш шароитлари ўртасидаги алоқалар ахборот ва бошқарувнинг ўзига хос ишлаб чиқариш омиллари сифатида ишлаб чиқариш шароитларининг ФТТ даражасини ҳисобга олган ҳолдаги аҳолини белгилайди. Умуман олганда, ишлаб чиқариш ресурслари маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнига мўлжалланган бўлиб, ўз навбатида бошқарув тизими ва ахборотга ҳамда фан-техника тараққиётига боғлиқ бўлиб, корхоналар, тармоқлар ва бутун халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш салоҳиятига бевосита таъсир кўрсатади. Қурилиш индустриясининг корхона ва ташкилотлари мана шу алоқалар ва ўзаро боғлиқликлар шароитида фаолият кўрсатади.

7.2. Асосий фондлар - қурилишнинг ишлаб чиқариш ва ресурс асоси сифатида. Асосий фондларнинг қурилиш ташкилотлари ишлаб чиқариш қувватига боғлиқлиги

Асосий фондлар - ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳасида (асосий ишлаб чиқариш фондлари), ҳам ноишлаб чиқариш соҳасида (ноишлаб чиқариш асосий фондлари) банд бўлган материал-моддий қийматлар мажмуасидир. Қурилиш халқ хўжалиги тармоқлари учун турли корхоналар, бино ва иншоотларни қуриш давомида мамлакат учун асосий фондларни бунёд этишда иштирок этади, бироқ у ўз навбатида улардан меҳнат ва ишлаб чиқариш қуроллари сифатида фойдаланади. Шунинг учун қурилиш маҳсулоти сифатида ва зарурий ишлаб чиқариш қуроллари сифатидаги асосий фондларни бир-биридан ажратиш лозим.

Асосий ишлаб чиқариш фондларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш бино ва иншоотлари;
- ишчи машина ва асбоб-ускуналари;
- машина ва асбоб-ускуналар;
- транспорт воситалари;
- асбоб-ускуналар ва ишлаб чиқариш жиҳозлари.

Ноишлаб чиқариш асосий фондларга қуйидагилар киради:

- уй-жойлар;
- коммунал хўжалик объектлари;
- маданий-маиший объектлар;
- соғлиқни сақлаш ва маориф объектлари.

Бу ерда гап бугун халқ хўжалиги балансида эмас, балки қурилиш балансида турган ноишлаб чиқариш асосий фондлари ҳақида бормоқда. Агар бундай тафовут бўлмаса, қурилишнинг ноишлаб чиқариш асосий фондлари билан жиҳозланганлиги сунъий равишда ўсиб кетиши мумкин.

Асосий фондлар натура ва пул шаклида (қиймат ифодасида) баҳоланади. Бухгалтерия ҳисобида асосий фондлар одатда корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликларнинг асосий фондлари сифатида кўрсатилади, ваҳоланки бу уларнинг элементлар бўйича, яъни бино ва иншоотлар, ишчи ва қувват машиналарида, транспорт воситаларида ва ҳоказоларда қанча маблағ борлиги бўйича ҳисобга олинишига тўсқинлик қилмайди.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасига ва меҳнат предметларига кўрсатадиган таъсирига қараб икки қисмга бўлинади: актив - ишчи ва қувват машиналари, асбоб-ускуналари, транспорт воситалари, асбоблар ва жиҳозлар; пассив - бино ва иншоотлар, яъни ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатувчи ёрдамчи жараёнлар билан банд бўлган иморатлар ва объектлар (идоралар, омборхоналар, лабораториялар, бошқарув аппарати жойлашган бинолар).

Асосий фондларни кўпайтиришни таҳлил қилиш, баҳолаш ва стратегиясини белгилаб олишда уларнинг тузилмаси - асосий фондларнинг айрим гуруҳларининг уларнинг жами қийматидаги улуши - катта аҳамият касб этади. Машина ва асбоб-ускуналарнинг, транспорт воситаларининг жами асосий фондлар қийматидаги улуши қанчалик катта бўлса, (қолган шартлар тенг бўлганда) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам, фонд қайтими кўрсаткичи ҳам шу қадар юқори бўлади. Шунинг учун асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмасини яхшилашга ишлаб чиқариш ва фонд қайтимини оширишнинг муҳим шарти деб қаралади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибини қуйидагича яхшилаш мумкин:

- машина паркини техниканинг янги турлари билан тўлдириш йўли билан;
- ишлаб турган машина ва асбоб-ускуналарни модернизациялаш билан;
- ортиқча ва кам фойдаланиладиган асбоб-ускуналарни тугатиш билан;
- асосий фондларнинг айрим гуруҳлари ўртасида оқилона нисбатларни таъминлаш билан.

Маълумки, асосий фондлар эксплуатация жараёнида мунтазам равишда эскириб, ишдан чиқиб боради. Шу сабабдан асосий фондларга нисбатан жисмоний ва маънавий эскириш тушунчаларини киритамиз.

Жисмоний эскириш - асосий фондларнинг эксплуатация жараёнида ёки бекор туриш натижасида ўзининг дастлабки характеристикаларини аста-секин йўқотишидир. Бу нотекис кечувчи жараён бўлганлиги туфайли, асосий фондлар тўлиқ ёки қисман эскиришга ажратилади. Биринчи ҳолда эскирган асосий фондлар тугатилади ва янгисига алмаштирилади, иккинчи ҳолда эса таъмирлаш йўли билан тикланади.

Маънавий эскириш - машина ва асбоб-ускуналар қийматининг уларни ишлаб чиқаришга сарфланадиган ижтимоий зарурий ҳаражатларнинг камайиши таъсирида камайиб бориши (маънавий эскиришнинг биринчи шакли) ёки улар қийматининг янги, илғор ва самарали машина ва асбоб-ускуналар яратилиши натижасида камайишидир (маънавий эскиришнинг иккинчи шакли).

Асосий фондларнинг эскиришини тиклаш корхона ва ташкилотларнинг махсус маблағлари асосида - амортизация ажратмалари ҳисобига амалга оширилади. Уларнинг суммаси асосий фондларнинг қийматига, уларнинг хизмат муддатига, таъмирлаш ва модернизациялаш ҳаражатларига боғлиқдир. Бу маблағлар одатда корхонанинг амортизация фондида тўпланиб боради ва фақатгина асосий фондларни тиклаш ва таъмирлаш мақсадларида фойдаланилади.

Йиллик амортизация суммасининг асосий фондлар қийматига нисбати фоизларда ифодаланганда амортизация меъёри деб аталади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_{ам} = \frac{\Phi_1 - \Phi_n}{T_a * \Phi_1}$$

бу ерда:

Φ_1 - асосий фондларнинг дастлабки қиймати;

Φ_n - асосий фондларнинг тугатиш қиймати;

T_a - асосий фондларнинг амортизация муддати ёки хизмат муддати, йил.

Дастлабки қиймат - асосий фондларни сотиб олиш пайтидаги ҳаражатлар суммаси (етказиб бериш, ўрнатиш ёки монтаж ҳаражатлари билан бирга).

Тиклаш қиймати - асосий фондларнинг бугунги кундаги инфляция, қайта баҳолаш ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган қиймати.

Қолдиқ қиймат - бу асосий фондларнинг дастлабки ёки тиклаш қиймати билан эскириш суммаси ўртасидаги фарқдир.

Асосий фондларни тўлиқ тиклаш учун амортизация ажратмалари суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$A = N_{\text{амор}} \times \Phi,$$

бу ерда: Φ - асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари қурилиш индустриясидаги корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш қувватига бевосита таъсир кўрсатади. Қурилиш ташкилотларининг фонд билан жиҳозланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, уларнинг ишлаб чиқариш қуввати ҳам шу қадар юқори бўлади. Ишлаб чиқариш қуввати - берилган машина ва асбоб-ускуналар, технологиялар ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услубида (ишчилар сони ва ажратилган вақтни ҳисобга олган ҳолда) маҳсулот ишлаб чиқаришнинг (қурилиш-монтаж ишларини амалга оширишнинг) максимал ҳажми. Буни ҳисобга олган ҳолда қурилиш корхонасининг йиллик, чораклик ва ойлик ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш қувватини ва умуман асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни ҳисоблашда бир қатор кўрсаткичлар қўлланилади. Уларни қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин:

экстенсив кўрсаткичлар - асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг вақт бўйича кўрсаткичлари;

интенсив кўрсаткичлар - асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг унумдорлик (қувват) кўрсаткичлари;

интеграл кўрсаткичлар - экстенсив ва интенсив омилларнинг жами таъсирини, яъни экстенсив ва интенсив кўрсаткичларнинг ҳосиласини ҳисобга олувчи кўрсаткичлар.

Мазкур кўрсаткичлар асосан асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг натурал кўрсаткичлари ҳисобланади ва қуйидаги категорияларни ўз ичига олади:

- асбоб-ускуналар ва машиналарнинг бандлик коэффициенти;
- алмашинув коэффициенти;
- асбоб-ускуналарнинг унумдорлиги.

Улар билан бир қаторда амалиётда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг қиймат кўрсаткичлари ҳам кенг қўлланилмоқда. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Фонд қайтими - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати бирлигига тўғри келадиган миқдори;

Фонд сиғими - фонд қайтими кўрсаткичига тескари кўрсаткич;

Фондларнинг рентабеллиги - асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати бирлигига тўғри келадиган фойда миқдори.

Асосий ишлаб чиқариш фондларини баҳолаш ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишда меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг фонд билан қуролланганлиги ҳамда унинг яна бир тури - меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг механик қуролланганлиги каби кўрсаткичларни ҳам эътиборга олиш лозим.

Қурилиш ташкилотлари асосий ишлаб чиқариш фондларини янгилаб боришни давлат томонидан қўллаб қувватлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Давлат солиқ қўмитаси ва Архитектура ва қурилиш давлат қўмитасининг 2003 йил 14 октябрдаги қарорига кўра «Пудратчи қурилиш ташкилотлари учун қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарини сотиб олишга йўналтириладиган маблағларга солиқ солиш базасини камайтириш қисмида даромад (фойда) солиғи бўйича имтиёзларни қўллаш тартиби тўғрисида НИЗОМ» қабул қилинди.

Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сонли "Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган ва пудратчи қурилиш ташкилотлари учун қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олишга йўналтириладиган маблағлар суммасига солиқ солинадиган базани камайтириш даромад (фойда) солиғи бўйича имтиёзларни қўллаш тартибини белгилайди. Унда қуйидагилар кўзда тутилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сонли "Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорига мувофиқ пудратчи қурилиш ташкилотларини қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олишга йўналтириладиган маблағлари 2006 йилнинг 1 январигача даромад (фойда) солиғини ҳисоблашда солиқ солинадиган базадан чиқариб ташланади.

2. Пудратчи қурилиш ташкилотлари томонидан қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олишга йўналтириладиган маблағлари бухгалтерия ҳисоби маълумотлари бўйича аниқланади ва қуйидагиларда ҳисобга олинади:

а) монтаж талаб этиладиган қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналари келиб тушганда - ўрнатишга асбоб-ускуналар ҳисоби счётида, "Ўрнатишга қурилиш асбоб-ускуналари" ҳисобидан ажратилган ҳолда;

б) монтаж талаб этилмайдиган қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналари келиб тушганда - капитал қўйилмалар ҳисоби счётида "қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш" ҳисобидан ажратилган ҳолда.

3. Пудратчи қурилиш ташкилотлари томонидан қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олишга йўналтирилган маблағлари суммаси ҳақ тўланган ва пул тушган санадан қатъи назар ҳисобот даврида даромад (фойда) солиғини ҳисоблашда солиқ солинадиган базадан чиқариб ташланади.

4. Солиқ солинадиган базани камайтириш бўйича имтиёзларни қўллашда тегишли ҳисобот даври учун даромад (фойда) солиғини ҳисоблаш бўйича ҳисоб-китобларга қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарни сотиб олишга йўналтирилган маблағлар суммаси кўрсатилган маълумотнома илова қилиниши шарт.

5. Корхоналар солиқ солиш базасини камайтириш бўйича берилган имтиёзларни ҳисобга олган ҳолда даромад (фойда) солиғини тўғри ҳисоблаш учун жавобгардирлар.

6. Даромад (фойда) солиғини ҳисоблаш ва ўз вақтида тўлаш юзасидан назорат Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат солиқ хизмати тўғрисида"ги қонуни ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши ва бошқа ижобий ўзгаришлар шароитларида, баъзан корхонанинг асосий фондлари, жумладан, ишчи машиналар ва ускуналар, ишлаб чиқариш бинолари, қурилмалар ва ҳоказолар етмай қолади. Бундай ҳоллар рўй берганда корхона шартнома асосида ўзига керакли бўлган асосий фондларни ёллайди ва улар ижарага олинган ҳисобланади. Ижарага берувчи ва ижарага олувчи ўртасида юзага келувчи мулк муносабатлари **лизинг** деб аталади (ингл. Lease - ижара).

«Капитал қурилишда ижара ва лизинг хизматлари тизимини жорий этиш тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори (23.10.2003 й. № 462) қабул қилинган бўлиб, унда капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш йўлида ижара ва лизинг хизматларини ривожлантиришга қаратилган тадбирлар кўзда тутилган:

1. Вазирлар Маҳкамасининг қурилиш, қурилиш материаллари саноати, уй-жой-коммунал хўжалиги ва транспорт комплекси, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, "Асака" банки, "Пахта-банк", "Ўзсаноатқурилишбанк", "Ўзуйжойжамғармабанк", "Ўзбекистон темир йўллари" давлат-акциядорлик компанияси, "Ўзбекнефтгаз" миллий холдинг компанияси, "Ўзбекэнерго" давлат-акциядорлик компаниясининг устав жамғармаси 1 млрд сўм бўлган, улушлар 7.1-жадвалга мувофиқ тақсимланадиган очик акциядорлик жамияти шаклидаги "қурилиш-лизинг" лизинг компаниясини ташкил этиш.

2. "Қурилиш-лизинг" лизинг компаниясига:

ўз молиявий манбалари ҳисобига, шунингдек мамлакатимиз банклари ва хорижий банклар кредитларини жалб қилиш йўли билан замонавий қурилиш техникаси, кичик механизация ва махсус транспорт воситалари харид қилиш;

қурилиш техникасини, транспорт ва кичик механизация воситаларини мулкчиликнинг барча шаклларидаги пудрат қурилиш ташкилотларига, биринчи навбатда, кичик ва хусусий бизнес субъектларига шартнома асосида лизингга ва ижарага бериш юкланади.

3. "Қурилиш-лизинг" лизинг компанияси ходимларининг чекланган умумий сони 34 нафар, шу жумладан бошқарув ходимлари 19 нафар бўлган бошқарув тузилмаси белгиланган. (7.1-расм)

"Қурилиш-лизинг" лизинг компанияси устав жамғармасининг таркиби

7.1 жадвал

Муассислар номи	Устав жамғармасидаги улуш	
	фоиз	млн сўм
"Ўзмиллийбанк"	15	150,0
"Ўзуйжойжамғармабанк"	15	150,0
"Ўзсаноатқурилишбанк"	15	150,0
"Асака" банки	15	150,0
"Пахта-банк"	15	150,0
"Ўзбекистон темир йўллари" компанияси	15	150,0
"Ўзбекнефтгаз" миллий холдинг компанияси	5	50,0
"Ўзбекэнерго" давлат-акциядорлик компанияси	5	50,0
Жами:	100	1000,0

"Қурилиш-лизинг" лизинг компаниясини бошқариш тузилмаси

7.1-расм. "Қурилиш-лизинг" лизинг компаниясини бошқариш тузилмаси
Компания ходимларининг чекланган умумий сони - 34 киши,
Шу жумладан бошқарув ходимлари сони - 19 киши.

4. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, Молия вазирлиги:

Вазирлар Маҳкамасининг "2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида" 2003 йил 17 апрелдаги 185-сон қарорига мувофиқ пудрат қурилиш ташкилотларининг давлат активларини биржа ва биржадан ташқари бозорларда сотишдан тушадиган маблағларни;

иқтисодий ночор пудрат қурилиш ташкилотларининг бюджет олдидаги қарзларини қоплаш ҳисобига уларнинг мол-мулкани қарз суммаси доирасида сотишдан тушадиган маблағларни қайтариш асосида "қурилиш-лизинг" лизинг компаниясига 5 йил муддатга берилади, ушбу маблағлар компаниянинг махсус ҳисоб рақамига ўтказилади.

Ушбу маблағлардан фақат кейинчалик уларни пудрат қурилиш ташкилотларига лизинг ва ижарага бериш учун қурилиш техникаси, кичик механизация ва транспорт воситалари харид қилиш учун фойдаланилиши мумкин.

5. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари қўмитаси Давлат мулки қўмитаси ва Давлат солиқ қўмитаси билан биргаликда тугатилаётган иқтисодий ночор қурилиш ташкилотларининг қурилиш техникаси, транспорт воситалари ва кичик механизация воситаларини уларнинг бюджет олдидаги қарзларини қоплаш ҳисобига "қурилиш-лизинг" лизинг компаниясига берилади.

Тугатилаётган иқтисодий ночор пудрат қурилиш ташкилотларининг уларнинг бюджет олдидаги қарзларини қоплаш ҳисобига "қурилиш-лизинг" лизинг компаниясига бериладиган асосий воситалари даромад солиғи ва мол-мулк солиғи бўйича солиққа тортиш объекти ҳисобланмайди.

6. "Қурилиш-лизинг" лизинг компанияси:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига, кейинчалик уларни лизингга ва ижарага бериш учун олиб келинаётган қурилиш техникаси, эҳтиёт қисмлар, қурилиш транспорт воситалари ва кичик механизация воситалари учун божхона божлари ва қўшилган қиймат солиғидан 5 йил муддатга озод этилади;

қурилиш техникаси ва кичик механизация воситаларини лизингга ва ижарага беришдан олинган даромадлар бўйича 2007 йил 31 декабргача даромад (фойда) солиғидан озод қилинади, солиққа тортишдан бўшайдиган маблағлар замонавий қурилиш асбоб-ускуналари ва техника харид қилишга мақсадли йўналтирилади.

7.3. Қурилишнинг айланма фондлари ва айланма маблағлари, уларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Қурилиш ташкилотлари бошқа тармоқлардаги корхоналар каби, муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун фақат асосий эмас, балки айланма воситалар ҳам керак бўлиб, улар айланма фондлар ва муомала фондларига авансланган пул маблағларидан иборат. Кўпинча, бу ҳар доим ҳам тўғри бўлмаса-да, айланма воситалар айланма фондларнинг пуллик ифодаси деб аталади.

Айланма фондлар - бир ишлаб чиқариш циклида тўлиқ фойдаланиладиган айланма воситаларнинг бир қисми бўлиб, шу циклдан сўнг ўзининг дастлабки натурал-моддий шаклини йўқотиб, ўз қийматларини тўлалигича ҳосил бўлаётган маҳсулотга ўтказилади.

Муомала фонди - бу корхона ёки ташкилотнинг пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоблардаги маблағлардир. Демак, корхонанинг айланма воситалари - унинг айланма ва муомала фондлари йиғиндисидир.

Айланма фондлар энг муҳим икки элементдан ташкил топган: ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлган ишлаб чиқариш захиралари ва воситаларидан ташкил топган.

Ишлаб чиқариш захиралари - бу ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга мўлжалланган, аммо ҳали ишлаб чиқариш жараёнига жорий қилинмаган меҳнат предметларидир (хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, тайёр маҳсулотлар омборлари ёки полигонларидаги буюмлар ва конструкциялар, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар).

Ишлаб чиқариш жараёнидаги айланма фондлар - бу аввало тугалланмаган ишлаб чиқариш (қурилиш) ва келгуси давр ҳаражатларидир (вақтинчалик бино ва иншоотлар қуришга, асбоб-ускуналарни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш, синовлар ўтказиш ва ҳоказоларга сарфланадиган ҳаражатлар).

Бу ҳаражатларнинг ўзига хос хусусияти шуки, улар бир ҳисобот даврида бир марта амалга оширилади лекин маҳсулотнинг (хизматларнинг) таннархига эса бўлаклаб киритиб борилади, чунки улар фақат жорий эмас, балки келгусида даврлардаги ишлаб чиқариш билан ҳам боғлиқдир.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш захираларининг қийматини тўғри баҳолаш жуда муҳимдир. Амалиётдан маълум бўлишича, бу масалага корхона ва ташкилотлар томонидан нотўғри ёндашиш (улар ўз захираларини кўпайтиришга интиладилар) уларда керакли айланма воситаларнинг, шу жумладан айланма фондларнинг етишмаслигига, баъзан эса ҳатто мутлақо мавжуд бўлмаслигига олиб келади.

Захираларнинг уч хил тури: транспорт, жорий (омбор) ва суғурта (кафолат) захиралари мавжуд.

Транспорт захиралари - тўлов талабномаси тўланган кундан юкнинг корхона омборига келиб тушган кунигача бўлган давр.

Жорий захира - ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмига тенг бўлиши керак. Жорий захиранинг миқдори ўртача кунлик ҳаражатларга ва хом ашё, материаллар, конструкциялар ва ҳоказоларнинг қанчалик тез-тез етказиб бериб турилишига боғлиқ. Хом ашё ва материаллар ишлаб чиқаришга қанчалик тез-тез келиб турса, жорий захира миқдори ҳам шунчалик кам бўлиши керак. Табиийки, бунда ишлаб чиқариш дастури ўзгармас бўлади.

Суғурта захираси таъминотдаги ва транспорт фаолиятидаги ўзилишларнинг, етказиб бериш муддатлари бузилишининг олдини олиш учун зарур. Суғурта захирасининг қиймати жорий (омбордаги) захира учун белгиланган айланма воситалар меъёрининг 30-50 фоизи атрофида бўлиши мумкин.

Айланма воситалари шаклланиш манбаларига кўра **хусусий** ва **қарз** воситаларга бўлинади. Айланма воситаларнинг **хусусий манбалари** қаторига корхонанинг фойдасини, унинг низом капиталини, шунингдек, қўшимча ва захира капиталини киритиш мумкин бўлиб, улар айниқса корхонани бошқаришнинг акционерлик шакли шароитларида кўпроқ кўзатилиши мумкин.

Барқарор пасивлар, масалан, ишчи ва хизматчилар олдидаги иш ҳақи бўйича минимал кўчувчи қарздорлик, турли фондларга (бандлик, суғурта, нафақа ва бошқа фондлар) ажратмалар бўйича қарздорлик, солиқлар, йиғимлар ва бюджетга тўловлар бўйича ва бошқа қарзлар ҳам айланма воситаларнинг муҳим ички манбалари қаторига киради.

Қарз маблағлари - бу четдан, турли молиявий манбалардан жалб қилинадиган ва одатда қайтариш шарт билан маълум бир тўлов (фоиз ставкалари) эвазига олиннадиган маблағлардир. Маълум келишилган шартлар асосида жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан қарзга олинган маблағлар ҳам қарз маблағлар таркибига киради.

Бозор шароитларида биринчидан, айланма маблағлар етарлича бўлиши ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига боғлиқ бўлиши, иккинчидан имкон қадар самарали фойдаланилиши жуда муҳимдир. Ушбу иккинчи ҳолат учун амалиётда икки кўрсаткич - маблағларнинг айланувчанлик коэффициенти ва бир айланманинг ўртача муддати қўлланилади.

Айланувчанлик коэффиценти муайян вақт мобайнидаги айланма маблағлар миқдорини ёки берилган даврдаги айланма маблағларнинг ҳар 1 сўмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмини кўрсатади. У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$K_{\text{айл}} = \frac{Q}{OC}$$

бу ерда:

Q - сотилган маҳсулот ҳажми (буюртмачига топширилган ишлар ҳажми);

OC - айланма маблағларнинг ўртача қиймати.

Айланувчанлик коэффицентининг камайиши корхонанинг айланма воситалари айланишининг секинлашаётганлигидан далолат беради ва аксинча.

Бир айланманинг ўртача давомийлиги (D_{yp}) ҳисобот даври кунларининг айланувчанлик коэффиценти қийматига нисбати бўлиб, қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$D_{yp} = \frac{T_p}{K_{\text{айл}}}$$

бу ерда T_p – ҳисобот даври (360 кун, 180 кун, 90 кун).

Айланма воситаларнинг айланиш давомийлиги қанчалик кичик ёки сотилган маҳсулот ҳажми ўзгармас бўлгандаги айланишлар сони қанчалик кўп бўлса, айланма воситалар шунчалик камроқ миқдорда талаб қилинади ва аксинча, айланма воситалар қанчалик тез айланиб турса, улардан шунчалик самарали фойдаланилади. Айланма воситаларнинг айланишини жадаллаштириш самараси ресурсларнинг озод бўлиши, улардан фойдаланишнинг яхшиланиши туфайли уларга бўлган эҳтиёжнинг камайишида акс этади.

7.4. Меҳнат ресурслари ва қурилишнинг кадрлар салоҳияти

Меҳнат ресурслари - бу аҳолининг жисмонан ривожланган, ақлий қобилият ва билимларга эга, меҳнатга лаёқатли қисмидир. Одатда уларни аҳолининг иқтисодий фаол қисми деб аталади.

Меҳнатга лаёқатли аҳолининг катта қисми (моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганларнинг тахминан 8-10 фоизи) бугунги кунда қурилиш соҳасида ишламоқда. Айнан улар қурилишнинг асосий фондларини ҳам, айланма фондларини ҳам ҳаракатга келтирадилар, халқ хўжалиги ва аҳоли учун керакли объектларни вужудга келтирадилар.

Бозор ва бозор муносабатлари шароитлари меҳнат ресурсларини маҳорат билан бошқариш ва аввало, кадрларни макроиқтисодий миқёсда ҳам, унинг бирламчи бўғинлари - корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик субъектлар миқёсида ҳам кадрларни тўғри танлаб, тўғри жойлаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бугунги кундаги кадрлар ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини яхши тушуниш билан бирга, иқтисодиёт ва иқтисодий ривожланиш қонунларини, бизнес-стратегияларни, илмий менежмент асосларини, хўжалик юритишнинг ҳуқуқий масалаларини билишлари, ишлаб чиқаришда юзага келадиган вазифаларни тезкор еча олишлари керак.

Ислохотлардан аввалги даврда кадрлар билан ишлашнинг таҳлили унда қуйидагича салбий жиҳатлар бўлганлигини кўрсатмоқда:

- касбга йўналтиришнинг, кадрларни яъни ишчиларни ва раҳбарларни (менежерларни) танлаш ва жойлаштиришнинг расмийлиги;
- айрим ишловчиларнинг шахсий сифатларига, уларнинг меҳнат натижаларига ортиқча баҳо бериш ёки етарли баҳоламаслик;
- ишловчининг ўз иш лавозимига мос эмаслиги ёки ишга қабул қилишдаги протекционизм;
- меҳнат натижалари учун жавобгарликнинг сусайиши;
- ўз-ўзини танқид ва ўз-ўзидан норозиликни билмаслик;
- меҳнатга ҳақ тўлашда тенглаштириш, маҳорат ва ташаббускорликка, мустақилликка етарли эътибор бермаслик.

Бугунги кунда қурилишдаги кадрлар сиёсати бошқа тармоқлардаги билан деярли бир хил бўлиб, аввало бозор талаблари ва бозор муносабатларига, қарорлар қабул қилишда мустақилликка асослангандир. Бунда асосий эътибор инсон омилининг кучайтирилишига қаратилади, чунки иқтисодий тараққиётнинг тақдирини завод ва фабрикалар, машиналар, асбоб-ускуналар ёки ишлаб чиқариш заҳиралари эмас, балки аввало инсонлар, ишчилар ҳал қилади. Корхона ёки ташкилотнинг фаолиятини самарали ёки самарасиз қилувчилар ҳам айнан ишчилар, меҳнат жамоасидир.

Шу муносабат билан инсон омилининг қурилишнинг самарадорлигини оширишга таъсир кўрсатишидаги асосий жиҳат қуйидагилардан ташкил топган:

- кадрларни танлаш ва илгари суриш;
- кадрларни тайёрлаш ва уларни узлуксиз ўқитиш;
- кадрлар таркибининг барқарорлиги ва ихчамлиги;
- ишчилар меҳнатини моддий ва маънавий баҳолашни такомиллаштириш.

Бу вазифаларни ҳал қилишда қурилиш ташкилотлари (фирмалари) бошқа корхоналар каби кенг фаолият миқёсига эгадирлар. Аммо бу ердаги умумий қоида шундайки, ишлаб чиқаришга маълумоти ва касбий маҳорати билан ажралиб турадиган кишилар керак. Бугунги кунда, талаб ва таклиф кўпинча бир-бирига қарама-қарши турган, энди шаклланиб келаётган меҳнат бозорида айнан ана шундай кишиларга бўлган талаб кучлидир.

Қурилишда меҳнат ресурсларини бошқариш тизими ҳозирги кунда ўзаро боғлиқ бўлган уч блокни ўз ичига олади:

- 1) корхонанинг меҳнат ресурсларини шакллантириш;
- 2) корхонанинг меҳнат ресурсларини ривожлантириш;
- 3) ҳаётнинг меҳнат даврининг сифатини ошириш.

Қисқача хулосалар

Қурилиш ишлаб чиқаришининг ресурслар билан таъминланганлиги - капитал қурилишнинг жорий ва истиқболли дастуларини муваффақиятли амалга оширишнинг энг муҳим омилларидан биридир. Бозор шароитларида корхона ва ташкилотларнинг ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланишга бўлган муносабати миқдорий ва сифат жиҳатдан ўзгаради.

Ишлаб чиқариш фондлари (асосий ва айланма) ишлаб чиқаришнинг ресурс асосини характерлайди. Улар меҳнат ресурслари билан биргаликда ишлаб чиқаришнинг бир маромда давом этишини ҳамда сарфланган маблағларнинг самарадорлигини таъминлайди.

Ишлаб чиқариш фондлари ва кадрлар салоҳияти кўп жиҳатдан ҳар бир қурилиш ташкилотининг ва бутун тармоқнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини (қувватини) белгилаб беради.

Бозор шароитларида ресурс салоҳиятини шакллантириш ва ундан фойдаланиш аввало корхона ва ташкилотларнинг вазифасидир. Давлат хўжалик субъектларининг бу борадаги мустақиллигини рағбатлантиради, ҳолбуки уларни зарур ҳолларда қўллаб-қувватлаб ҳам туради.

Қурилишдаги муҳим вазифа - бу айланма воситаларнинг айланишини тезлаштириш ва меҳнат унумдорлигини оширишдир, бу эса ўз навбатида одамларнинг меҳнатга, ресурслардан тежамли фойдаланишга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ва бошқа шу кабиларга бўлган муносабатларига боғлиқдир.

Бозор ва бозор муносабатлари шароитларида ҳар бир корхона, ҳар бир қурилиш ташкилоти ўзининг ресурс сиёсатини ишлаб чиқиши лозим бўлиб, бу сиёсат бир томондан, ўзининг иқтисодий барқарорлигини таъминлашга, иккинчи томондан эса - ишлаб чиқаришнинг бир маромда боришини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Ресурслар тушунчаси. Ишлаб чиқариш салоҳияти. Асосий фондлар. Асосий ишлаб чиқариш фондлари. Ноишлаб чиқариш асосий фондлари. Маънавий эскириш. Жисмоний эскириш. Амортизация ажратмалари. Тиклаш қиймати. Қолдиқ қиймат. Ишлаб чиқариш қуввати. Экстенсив кўрсаткичлар. Интенсив кўрсаткичлар. Интеграл кўрсаткичлар. Фонд

қайтими. Фонд сиғими. Фондларнинг рентабеллиги. Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари. Лизинг. Капитал қурилишда ижара ва лизинг хизматлари тизимини жорий этиш. Айланма фондлар. Муомала фонди. Ишлаб чиқариш захиралари. Ишлаб чиқариш жараёнидаги айланма фондлар. Транспорт захиралари. Жорий захира. Суғурта захираси. Қарз маблағлари. Айланувчанлик коэффициенти. Бир айланманинг ўртача давомийлиги. Меҳнат ресурслари. Қурилишда меҳнат ресурсларини бошқариш тизими.

Муҳокама ва назорат учун саволлар

1. “Ишлаб чиқариш ресурслари” нима, уларнинг “ишлаб чиқариш захиралари”дан фарқи ёки ўхшаш томонлари нимада?
2. Бозор шароитларида ресурсларни тежаш қандай аҳамиятга эга ва у қурилиш иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатади?
3. Ишлаб чиқариш фондларининг иқтисодий моҳиятини очиб беринг ва улардан қурилишда фойдаланиш даражасини характерловчи кўрсаткичларга мисол келтиринг.
4. Кадрлар салоҳияти нима ва қурилишда қандай шаклланади?
5. Меҳнат унумдорлигини оширишнинг аҳамиятини ёритиб беринг, кўрсаткичларини айтиб беринг ва қурилишда уни ошириш йўллари кўрсатиб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Пудратчи қурилиш ташкилотлари учун қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарини сотиб олишга йўналтириладиган маблағларга солиқ солиш базасини камайтириш қисмида даромад (фойда) солиғи бўйича имтиёزلарни қўллаш тартиби тўғрисида НИЗОМ. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва Архитектура ва қурилиш давлат қўмитасининг 2003 йил 14 октябрдаги 117-сон, 2003-70-сонли ва 5-сонли қарори билан тасдиқланган.
2. «Капитал қурилишда ижара ва лизинг хизматлари тизимини жорий этиш тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори 23.10.2003 й. № 462.
3. «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сон қарорига илова
4. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
5. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес - планирование. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004
6. Бизнес – план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная практика и документация. Учеб. Пособие. 5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.М.Попова. - М.: Финансы и статистика, 2003
7. Коэнухар В.М. Практикум по оценке инвестиций. Учеб. пособ. М.: - Изд. Торговая корпорация Дашков и К., 2005
8. Пивоваров К.В. Бизнес-планирование. 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002. – 164 с.
9. Сухова Л.Ф., Чернова Н.А. Практикум по разработке бизнес-плана и финансовому анализу предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 160 с.: ил.
10. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
11. http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
12. <http://www.shop4.ru/goods25054835.htm>

8-МАВЗУ. ҚУРИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ АСОСЛАРИ

Режа:

8.1.Режалаштириш - қурилиш ишлаб чиқаришини бошқаришнинг муҳим бўғини сифатида. Қурилишда режалаштиришнинг асосий вазифалари, тамойиллари ва хусусиятлари

8.2. Капитал қурилишни режалаштиришнинг турлари, мазмуни ва йўналишлари

8.3. Қурилиш ишлаб чиқаришини ва қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантиришни режалаштириш

8.4. Пудратчи ташкилотлар миқёсида ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш

8.1. Режалаштириш - қурилиш ишлаб чиқаришини бошқаришнинг муҳим бўғини сифатида. Қурилишда режалаштиришнинг асосий вазифалари, тамойиллари ва хусусиятлари

Маълумки, мамлакатнинг халқ хўжалиги иқтисодиётнинг бирламчи ёки қуйи бўғини деб аталадиган юзлаб тармоқлар ва ўн минглаб турли корхона ва ташкилотларни ўз ичига олади. Ушбу бўғин ва тармоқлар ягона хўжалик организми каби аниқ ва ҳамжихатликда ишлаши учун улар ўртасида маълум бир нисбат ва ўзаро муносабатларни барпо этиш лозим. Бу вазифа амалиётда режалаштириш ёрдамида амалга оширилади.

Режалаштириш - бу мақсадларни шакллантириш, устивор йўналишларни ҳамда уларга эришиш воситалари ва усуллари аниқлаш жараёнидир. У муайян режаларда рўёбга чиқарилади. Шунинг учун режалаштириш натижаси, у ёки бу хатти-ҳаракатларнинг мотивацияланган модели деб ҳисоблаш қабул қилинган.

Режалар директив ва индикатив бўлади. Директив режаларда тасдиқланган кўрсаткичларнинг бажарилиши мажбурий бўлади. Индикатив режа эса ахборот, йўналиш характерига эга бўлади.

Қурилишни режалаштириш бутун халқ хўжалигининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш режимининг таркибий қисмидир. Капитал қурилишни режалаштириш асосида фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, амалдаги корхоналарни техник қайта жиҳозлаш, қайта таъмирлаш ва кенгайтириш, уй-жой қурилишини ривожлантириш билан боғлиқ асосий вазифалар ҳал қилинади. Одатда у амалдаги қонуний ҳужжатлар ва иқтисодий бошқарувнинг меъёрий қоидалари асосида, шунингдек, хўжалик юритишнинг у ёки бу босқичида қабул қилинадиган ҳукумат қарорлари асосида амалга оширилади.

Ҳозирги шароитларда қурилишни режалаштиришнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тармоқ ва бутун халқ хўжалиги ривожланишининг мутаносиблигини, юқори ва барқарор суръатларини ва шу асосда халқ турмуш фаровонлигининг узлуксиз ўсиб боришини таъминлаш;
- ижтимоий ишлаб чиқаришнинг устивор йўналишларини, ривожланиш тенденцияларини белгилаш, ишлаб чиқариш кучларини оқилона ривожлантириш ва жойлаштириш;
- амалдаги ишлаб чиқариш ва янги қурилишнинг бир бутунлигига эришиш, фойдаланилаётган ва фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш заҳираларини максимал сафарбар этиш;
- қурилишнинг суръатлари ва кўламини инвестиция имкониятлари билан боғлиқликда тезлаштириш, тугалланмаган қурилиш ҳажмларининг ортиқча ўсишига йўл қўймаслик;
- бир пайтда қуриладиган объектлар сонини, айниқса аҳамияти ва зарурати юқори бўлмаган объектлар сонини камайтириш учун восита ва ҳаракатларни сафарбар қилиш;
- капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини, меҳнат унумдорлигининг ўсишини таъминлаш, ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган ҳаражат ва зарарларни тугатиш;
- қурилиш ишлаб чиқаришини бошқаришнинг барча поғоналарида капитал қурилиш режасидаги барча бўлим ва кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш.

Бу ва бошқа вазифаларни одатда бир зумда ҳал қилиб бўлмайди ёки улар ўз-ўзидан бажарилиб қолмайди. Бундай вазифалар режалаштиришда хатолар, камчиликлар, волонтаризм ва бошқа салбий ҳолатлар йўл қўйилган ҳолларда ҳам бажарилмай қолади. Шунинг учун, қурилишни режалаштириш ва ривожлантириш вазифаларини белгилашда режаларни ишлаб чиқишнинг илмий асосланган усулларида келиб чиқиш муҳимдир. Бу усулларга қуйидагилар киради:

1) комплекс ёндашув, бунда қурилишнинг халқ хўжалигининг бир тизими сифатидаги фаолиятининг барча жабҳаларини (илмий, техник, ташкилий, бошқарув ва ҳоказо) ҳисобга олинади;

2) иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режалари билан ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларидаги режалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ўзвийлик;

3) капитал қурилиш режасининг ресурс имкониятлари билан ўзаро боғлиқлигини таъминловчи баланс усули;

4) капитал қурилишнинг соҳавий ва ҳудудий режаларининг ўзаро боғлиқлиги, бу усул нимани, ким томонидан, қаерда ва қайси маблағлар ҳисобига қуришни аниқлашга имкон беради.

Режалаштириш - бу қурилишнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш билан боғлиқ узлуксиз жараёнга эмас, балки инвестиция жараёни иштирокчиларининг маълум даражада ижодий, анчагина жиддий ва пухта ўйланган меҳнатидир. У қурилиш ишлаб чиқариши бошқарувининг юқори поғоналарида ҳам, кўйи ишлаб чиқариш бўғинлари миқёсида ҳам амалга оширилади. Режалаштириш ишлаб чиқаришга қанчалик яқин бўлса, турли иқтисодий ҳисоб-китоблар ва асослашларнинг диапазони ҳам шу қадар кенг бўлади.

Режалаштиришда, қурилиш соҳасида қабул қилинадиган қарорларнинг реаллиги, ҳаётийлигига эришиш жуда муҳимдир. Тажрибадан маълум бўлишича, бунга эришиш учун режалаштириш илмий асосланган ва хўжалик амалиётида синалган маълум бир тамойилларга асосланган бўлиши лозим.

Бугунги кунда қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштириш тамойилларига қўйидагиларни киритиш мумкин:

- хўжалик субъектларининг ташаббускорлиги ва мустақиллигига асосланган демократик централизм (марказлашув);
- ишлаб чиқилаётган режалар ва инвестиция мақсадларининг илмий асосланганлиги;
- режалаштиришнинг узлуксизлиги;
- режаларнинг муайян мақсадларга қаратилганлиги ва уларда ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг материал, моддий ҳамда қиймат жиҳатларининг акс эттирилиши;
- қабул қилинган режаларни амалга ошириш жараёнида таҳлил қилиш, баҳолаш ва мувофиқлаштириш;
- режалаштириш жараёнида замонавий компьютер ва ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш (режалаштириш жараёнини автоматлаштириш).

Маълумки, қурилиш бошқа тармоқлардан нафақат ўз маҳсулоти билан, балки бошқарув ва молиялаштириш тизими билан ҳам фарқ қилади. Ишларнинг пудрат асосида олиб борилиши қурилишни ва унинг ишлаб чиқариш бўғинларини буюртмачиларнинг маблағларига боғлиқ қилиб қўяди.

Қурилиш ишлаб чиқаришининг бундай ўзига хослиги уни режалаштириш жараёнида ҳам, қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳам акс этади. Шунинг учун қурилишда ишлаб чиқаришни режалаштириш халқ хўжалигининг бошқа тармоқларига қараганда бир поғона мураккаброқ бўлиб кўпроқ меҳнат талаб қилади. Аммо бу қурилиш ишлаб чиқаришини бошқаришдаги муҳим восита бўлган режалаштиришнинг заруратини ва аҳамиятини камайтирмайди. Аксинча, у режалаштиришни сифат жиҳатдан яна бир поғона юқорига олиб чиқади ва инвестиция жараёни иштирокчиларидан ҳар бир қарорни аввалдан пухта ўйлаб, асослаб қабул қилишни талаб қилади.

8.2. Капитал қурилишни режалаштиришнинг турлари, мазмуни ва йўналишлари

Режалаштириш мақсад ва вазифаларни аввалдан белгилаш жараёни сифатида жорий ёки истиқболли бўлиши мумкин. Агар жорий режалаштириш қурилиш ишлаб чиқаришининг долзарб, кундалик фаолиятда юзага келадиган вазифаларини ҳал қилишга қаратилган бўлса, истиқболли режалаштириш устивор йўналишларни прогнозлаш ва аниқлашга мўлжалланган бўлади.

Баъзи олим ва мутахассислар, айниқса бозор ва бозор муносабатларининг тарафдорлари режалаштириш билан бозор иқтисодиёти бир жойда мавжуд бўла олмайди, деб ҳисоблайдилар.

Ваҳоланки амалиётда, шу жумладан чет эл амалиётида режалаштиришнинг бозор иқтисодиёти шароитларида ҳам муҳим эканлиги тасдиқламоқда. Бу ерда биргина тафовут бор бўлиб, оқилона хўжалик юритиш воситаси бўлган режалаштиришни назорат рақамлари, лимитлар ва чеклашларга асосланган аввалги маъмурий-буйруқбозлик тузумидаги режалаштириш билан адаштириб юбормаслик керак. Шунинг учун режалаштириш - бу пухта ўйланган ҳисоб-китоб ва асослашларга асосланган қурилишни амалга ошириш ва олдиндан кўриш босқичидир.

Албатта, бозор шароитларида халқ хўжалигини ривожлантиришнинг аввалги бешйиллик режалари, 10-15 ва ундан кўп йиллик прогнозлари ҳозирда йўқ, аммо йиллик режа ва прогнозлар ўзининг аҳамиятини ва ўрнини йўқотмаган. Нафақат қурилиш, балки бошқа тармоқлар ҳам бугунги кунда йиллик ва индикатив режалар асосида фаолият кўрсатиб, ривожланмоқда. Уларсиз нафақат тармоқ, балки бутун миллий иқтисодиётнинг ривожланиш яқунларини таҳлил қилиш ва хулоса қилиш, шу жумладан прогнозлар қилиш мумкин бўлмайди.

Капитал қурилишни режалаштириш бугунги кунда қуйидаги ташкилий поғоналарда амалга оширилади:

- 1) миллий иқтисодиёт миқёсида (давлат режалари);
- 2) тармоқлар миқёсида, шу жумладан қурилиш соҳасида;
- 3) ҳудудлар (минтақалар) миқёсида;
- 4) хўжалик субъектлари миқёсида.

Бундан келиб чиққан ҳолда, капитал қўйилмалар қурилишни молиялаштириш манбаи сифатида ҳозирги пайтда марказлашган ва марказлашмаган капитал қўйилмаларга ажратилади ҳамда кўп жиҳатдан қурилиш дастурларини шакллантириш режаларини ва уларни амалга ошириш механизминини белгилаб беради.

Капитал қурилиш режаси халқ хўжалиги миқёсида қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- 1) капитал қўйилмалар режаси;
- 2) лойиҳа-қидирув ишлари ва лойиҳалаштириш ташкилотлари ишлари режаси;
- 3) қурилиш ишлаб чиқариши ва қурилиш ташкилотлари қувватларини ривожлантириш режаси.

Бу йўналишлар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, давлат миқёсида капитал қурилишнинг умумий тактика ва стратегиясини, қурилишнинг устивор йўналишлари ва рўйхатларини аниқлашга имкон беради. Уларда қурилишнинг номи, смета қиймати, лойиҳа қуввати ва муддатлари кўрсатилади. Титул рўйхатига киритилган объект албатта қурилиши шартдир.

Капитал қўйилмалар режаси капитал қурилиш режасининг етакчи бўлиmdir. У тармоқлар бўйича ҳам, ҳудудлар бўйича ҳам ишлаб чиқилади ва халқ хўжалигининг мутаносиб ва комплекс ривожланишини таъминлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Бу режа қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

- янги қурилишлар;
- амалдаги корхоналарда ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш;
- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини ишга тушириш;
- қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми;
- тугалланмаган қурилиш ҳажми.

Бу бўлимлар эса ўз навбатида ишга туширилаётган объект ва иншоотларнинг моҳиятига мос келувчи бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларни ўз ичига олади. Бу кўрсаткичлар асосида келгусида капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги ҳисоб-китоб қилинади. Айтиб ўтиш керакки, бу бўлимлар маҳаллий ҳукумат органлари томонидан кўриб чиқилиб, тасдиқланадиган ҳудудий (минтақавий) капитал қурилиш режаларида ҳам алоҳида ўрин тутади. Шу асосда у ёки бу минтақа (вилоят, шаҳар, туман) ўз қурилиш титул рўйхатларини шакллантиради. Бу рўйхатлар керакли лойиҳа-смета ҳужжатлари билан биринчи навбатда таъминланади.

Лойиҳа-тадқиқот ишларини режалаштириш - капитал қурилишни ривожлантиришнинг муҳим таркибий қисмидир. У лойиҳа-тадқиқот ташкилотларининг давлат топшириқлари ва турли инвесторларнинг буюртмалари асосида шаклланадиган тематик иш режалари асосида амалга оширилади. Лойиҳа-тадқиқот ишлари капитал қурилиш учун

ажратилган маблағлар ҳисобига, корхона ва ташкилотларнинг асосий фаолияти, бюджет ажратмалари ҳамда буюртмачи сифатидаги кооператив ва жамоат ташкилотларининг маблағлари ҳисобига молиялаштирилади.

Лойиҳа-тадқиқот ишларининг ҳамда лойиҳа ташкилотларининг моддий-техник базасини ривожлантириш режаси қуйидаги бўлимлардан иборатдир:

- 1) лойиҳалаштириш топшириғи;
- 2) тематик режалар;
- 3) лойиҳа-тадқиқот ишларининг қиймат ва натура ифодасидаги ҳажми;
- 4) лойиҳа ташкилотларининг моддий-техник базасини ривожлантириш

Лойиҳа-тадқиқот ишларини режалаштиришда лойиҳалаштириш муддатлари, лойиҳа-тадқиқот ишларини ҳисоб-китоб қилиш ва уларни тасдиқлаш тартиби муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда қурилиш меъёрлари ва қоидалари (ҚМК), аввало бино ва иншоотларни лойиҳалаш муддатларининг меъёрлари муҳим роль ўйнайди.

Лойиҳа-тадқиқот ишларини режалаштириш қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- лойиҳаларда илғор технологик ечимлардан фойдаланиш;
- замонавий машина ва асбоб-ускуналарни, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялаш воситаларини ўрнатиш имкониятининг ҳисобга олинганлиги;
- ҳажмий-режали ва конструктив ечимларнинг энг яхши вариантлари;
- объектларни замонавий қурилиш материаллари, конструкциялари ва буюмлари асосидан қуриш;
- лойиҳалаштириш ва қурилишнинг хорижий тажрибаси ютуқларининг ҳисобга олинганлиги.

Лойиҳаларда ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш бино ва иншоотлар, корхоналар ва бошқа халқ хўжалиги объектларини қуриш ва фойдаланишда максимал самара бериши лозим.

Қурилиш ишлаб чиқариши ва қурилиш-монтаж ташкилотлари қувватини ривожлантириш режаси - умуммиллий капитал қурилиш режасининг муҳим қисмидир. Ушбу режани шакллантириш ва амалга ошириш нуқтаи назаридан уни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчиси қурилиш ишлаб чиқариши режаси. Унга тармоқлар ва ҳудудлар бўйича қурилиш-монтаж ишларининг жами ҳажми киради. Иккинчидан, қурилиш-монтаж ташкилотлари қувватини ривожлантириш, бу бозор муносабатлари шароитида қурилиш-монтаж ташкилотларининг асосий вазифаси бўлиб, унда мавжуд имкониятларга асосланиш лозим.

Бу режа уч бўлимдан ташкил топган:

- 1) ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини ишга тушириш;
- 2) пудрат асосидаги қурилиш-монтаж ишлари ҳажми;
- 3) қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантириш.

Агар ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини ишга тушириш асосан натурал ўлчов бирликларида амалга ошириш режалаштирилаётган бўлса, у ҳолда қурилиш-монтаж ишлари ҳажми пуллик ифодада режалаштирилади. Буларнинг ҳар иккови ҳам пудратчи қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантириш режаларига бевосита таъсир қилади. Қурилиш ишлаб чиқаришининг режаси тегишли ишлаб чиқариш қувватлари билан таъминланган бўлса, уни асосли ва реал деб ҳисоблаш мумкин. Бу қоидадан салгина четлашиш ҳам режалаштирилаётган қурилиш дастурларининг барбод бўлишидан ёки уларнинг реал эмаслигидан далолат беради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қурилиш ишлаб чиқариши режаси директив характерга эга бўлмайди ва аввалгидек режалаштириш органлари томонидан тасдиқланмайди. У қурилиш тармоғининг аҳволи ва имкониятларининг концентрацияланган кўрсаткичи сифатида намоён бўлади. Унга асосланган ҳолда қурилиш индустриясининг ишлаб чиқариш қувватларига бўлган қўшимча эҳтиёжлари аниқланади.

8.3. Қурилиш ишлаб чиқаришини ва қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантиришни режалаштириш

Қурилиш-монтаж ташкилотлари - бу қурилиш бошқармалари, трестлар, монтаж бошқармалари ва трестлари, кўчма ва шу жумладан ихтисослашган кўчма механизациялашган колонналар, ишлов бериш бошқармалари ва трестлари, йўл-қурилиш бошқармалари, кўприк қуриш отрядлари - яъни қурилиш индустриясининг ишлаб чиқариш бўғинлари бўлиб, улар ҳам деярли саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларидаги корхоналар бажарган ишлаб чиқариш функцияларини бажарадилар. Бошқача қилиб айтганда, қурилиш-монтаж ташкилотлари ҳам қурилиш тармоғининг ишлаб чиқариш бўғинлари каби, кўп жиҳатдан қурилиш ишлаб чиқаришининг жорий ва истиқболли дастурларининг режалаштирилиши ва амалга оширилишини белгилаб беради.

Қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг асосий вазибалари капитал қурилиш режасида кўзда тутилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларни ишга тушириш топшириқларининг бажарилишини таъминлаш, қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ҳамда қурилишнинг ишлаб чиқариш-техник базасини ўз вақтида ва керакли миқдорда ривожлантириш, шунингдек, қурилиш ишлаб чиқаришининг самарадорлигини оширишдан иборатдир.

Қурилиш ишлаб чиқариши режаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини ишга тушириш;
- 2) қурилиш-монтаж ишлари ҳажми;
- 3) қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантириш.

Бу режа энди аввалги пайтлардагидек “юқоридан” тасдиқланган буйруқ эмас. У кўпроқ аккумулятив характерга эга бўлиб, қурилиш ишлаб чиқаришининг ҳудудлар, йирик ишлаб чиқариш мажмуалари ва миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича соҳавий дастурини акс эттиради. Бошқача қилиб айтганда, бу режада бутун республика миқёсида навбатдаги (режадаги) даврда қурилиш фаолиятининг бутун “панорамаси” ўз аксини топади.

Қурилиш ишлаб чиқариш режасида ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларни ишга тушириш кўрсаткичлари қурилиш рўйхатлари асосида қабул қилинади. Агар ишлаб чиқариш қувватлари ва объектлари қурилиш рўйхатларида кўзда тутилмаган бўлса, у ҳолда бу кўрсаткичлар қурилишларнинг таркибидаги рўйхатлар ёки имзоланган шартномалар (контрактлар) бўйича қабул қилинади.

Маълумки, ҳар қандай режа тегишли қувватлар ва ресурслар билан таъминланган тақдирдагина ҳаётий бўла олади. Шунинг учун **қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантириш** қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг таркибий қисми ҳисобланади. Айниқса қурилиш фаолияти ҳажми ортиши кўзда тутилаётган пайтларда у ўта муҳим аҳамият касб этади. Қурилиш-монтаж ташкилотларининг қувватларини ривожлантиришни режалаштириш қурилиш-монтаж ишлари дастурини ишлаб чиқариш ресурслари ва имкониятлари билан мувозанатлашга имкон беради, яъни қурилиш ишлаб чиқаришининг салбий ва ижобий томонларини аниқлашга ва тегишли чоралар кўришга имкон беради.

Ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантиришни режалаштириш икки хил усулда амалга оширилади:

- 1) кенг кўламли - тармоқ ва халқ хўжалиги миқёсида;
- 2) аниқлаштирилган (батафсил) - пудратчи ташкилотлар миқёсида.

Агар биринчи ҳолда режалаштириш ишлаб чиқариш қувватларига бўлган умумий эҳтиёжни ҳамда уларни қоплаш манбаларини аниқлашга қаратилган бўлса, иккинчи ҳолда қуйидагилар ҳисобланади:

- амалдаги ва режадаги (лойиҳадаги) қувват;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси, унинг келгуси даврдаги қурилиш дастури билан солиштириш;
- ишлаб чиқариш қувватларига ва уларни қоплаш манбаларига бўлган қўшимча эҳтиёж;
- қувватларни ошириш ва улардан фойдаланишни яхшилашга қаратилган чоратadbирлар.

8.4. Пудратчи ташкилотлар миқёсида ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш

Аввал айтиб ўтилганидек, пудрат ташкилотлари - қурилиш тармоғининг асосий ишлаб чиқариш бўғинларидир. Бугунги бозор шароитларида, қурилиш монополиядан чиқарилиб, қурилиш вазирликлари тугатилиб, қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштириш ва бошқариш соҳасида қурилиш ташкилотларига кенг ҳуқуқлар ва имкониятлар берилган. Бугунги кунда “юқоридан” тасдиқлаб бериладиган кўрсатмалар, буйруқлар рўйхати энди йўқ, аммо бу юқори ёки бошқа бошқарув органлари томонидан назорат қилинадиган ва айрим ҳолларда талаб қилинадиган кўрсаткичлар мутлақо йўқ дегани эмас.

Бугунги кундаги амалиётда пудрат ташкилотларининг фаолиятида режалаштиришнинг икки хил тури мавжуд:

- 1) техник-иқтисодий ёки йиллик режалаштириш;
- 2) оператив-ишлаб чиқариш ёки жорий режалаштириш.

Режалаштиришнинг биринчи тури ташкилотнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг йиллик режаси, яъни авваллари қурилишнинг молиявий режаси, яъни “стройфинплан” деб аталган режани ишлаб чиқишдан иборат. Унда пудрат ташкилотларининг ишлаб чиқариш фаолиятидаги энг муҳим кўрсаткичлар акс эттирилади. қуйида улар санаб ўтилган:

- ишга туширилган қувватлар ва объектлар натурал ўлчов бирликларида;
- корхоналарни бошпудрат бўйича ва ўз кучлари билан бажараётган қурилиш-монтаж ишлари ҳажми, пуллик ўлчовда;
- иш ҳақи фонди;
- ишлаб чиқариш ҳаражатлари;
- фойда суммаси;
- бюджетга тўловлар ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар;
- ишчиларнинг сони ва бошқалар.

Оператив-ишлаб чиқаришни режалаштиришда, йиллик режадаги вазифаларни нисбатан қисқароқ иш муддатлари учун аниқлаштирилади. У қурилиш ишлаб чиқаришининг маромини йўлга қўяди, салбий нуқталарни ўз вақтида аниқлаб, уларни бартараф қилиш чораларини кўради.

Оператив-ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг яна бир муҳим хусусияти унинг қурилиш участкалари бошлиқлари, прораблар, қурилиш ишлаб чиқариши мастерлари ёки бригадирлари билан ишлашга қаратилганлигидир. Оператив режалардаги вазифаларга кўра ойлик, ўн кунлик ва кунлик ишларнинг жадваллари ишлаб чиқилади. Улар қурилиш майдончаларида ишларни бир маромда ташкил қилиш учун ўзига хос ориентир бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва бошқаришнинг хорижий тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, қурилиш ташкилотлари саноат ва бошқа корхоналарнинг тажрибасига кўра тобора **бизнес-режалаштиришдан** кўпроқ фойдаланмоқдалар. Бизнес-режалаштириш хўжалик фаолиятини бозор талаблари ва керакли ресурслар ва фойда олиш имкониятларига мос равишда олиб боришга имкон беради. Бизнес-режа қурилиш ташкилотларининг (фирмаларининг) ишлаб чиқариш фаолиятини тадбиркорлик фаолияти билан уйғунлаштиришга имкон беради. Шунинг учун уни қурилиш корхонасининг яқин ва узоқ истиқболдаги ривожланиш стратегиясини белгилаб берувчи муҳим ҳужжат сифатида қабул қилиш керак.

Бизнес-режани ишлаб чиқиш қуйидагиларга асосланади:

- ташкилотнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини атрофлича таҳлил қилиш, унинг кучли ва заиф жиҳатларини ва хатарларини аниқлаш;
- муайян иқтисодий вазифаларни амалга оширишда фойдаланиладиган молиявий, техник-иқтисодий ва ташкилий механизмларни ўрганиш;
- таннарх ва фойдани таҳлил қилиш, барча турдаги ҳаражатларни, солиқларни ва ишлаб чиқаришни ривожлантирувчи бошқа омилларни ҳисобга олиш;

- бозордаги вазиятларни баҳолаш, потенциал инвесторларни (буюртмачиларни) танлаш, қурилиш ташкилотининг фаолиятини барқарорлаштирувчи асосли ва узоқ муддатли битимлар тузиш.

Бизнес-режанинг таркиби ва унинг тафсилот даражаси ишлаб чиқариш ҳажмларига, қурилатган объектларнинг характериға, қурилиш ташкилотининг қуввати ва бошқа кўрсаткичларига боғлиқдир. Бизнес-режанинг асосланганлиги унинг қанчалик реал ва ҳаётийлигини белгилаб беради.

Бизнес-режанинг умумий кўриниши куйидаги бўлимладан иборат:

- ташкилотнинг имкониятлари (резюме);
- товарларнинг (иш ва хизматларнинг) турлари;
- сотиш бозори;
- рақобат;
- маркетинг режаси;
- ишлаб чиқариш режаси;
- ташкилий режа;
- ташкилот фаолиятининг ҳуқуқий таъминоти;
- таваккалчилик (хатарлар)ни баҳолаш ва суғурта;
- молиявий режа;
- молиялаштириш стратегияси.

Бизнес-режанинг аҳамияти шундан иборатки, у қурилиш ташкилотининг, айниқса реал рақобат шароитларидаги барқарорлигини аниқлашга имкон беради, келгуси ривожланиш йўналишини белгилайди ва айна пайтда ташқи инвесторлардан молиявий ёрдам олишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Бизнес-режа ички ва ташқи фойдаланиш учун тузилиши мумкин. Аммо кўпинча у бўлғуси ҳомийлар, инвесторлар учун, улар билан инвестициялар ва кредитлар, лицензия шартномалари тўғрисида битим тузиш учун, яъни мазкур қурилиш корхонаси (ташкilotи, фирмаси) учун бегона бўлган жисмоний ва ҳуқуқий шахслар учун ишлаб чиқилади.

Бизнес-режани ишлаб чиқишдан аввал корхонанинг ривожланиш стратегиясини аниқлаш юзасидан катта ишларни амалга ошириш лозим. Бизнес-режани ишлаб чиқишда куйидаги талаблар қўйилади:

- корхонадаги вазиятнинг ҳаққоний, реал баҳоланганлиги;
- ишлаб чиқилаётган чора-тадбирларнинг аниқ йўналганлиги;
- бизнес-режанинг ўз вақтида ишлаб чиқилганлиги;
- селективлик (ахборотнинг танлаб олиниши);
- ахборотнинг очиқлиги, етарлилиги, лўнда ва содда баён қилиниши, икки хил маънода тушуниш имкониятининг йўқлиги.

Айтиб ўтилган талаблардан ташқари, бизнес-режа куйидаги талабларга ҳам жавоб бериши лозим:

- аниқлик ва мантиқий изчиллик;
- далилларнинг ишончлилиги, муайянлиги ва лўндалиги;
- барча моддаларнинг асосланганли ва уларнинг реклама учун жозибаторлиги.

Бизнес-режани фақат тадбиркорлик соҳасидаги янги фаолият турларини асослаш учун эмас, балки куйидаги ҳоллар учун ҳам тузиш мумкин:

- янгиликларни жорий қилиш;
- корхонанинг янги ва мавжуд маҳсулот билан янги бозорга чиқиши;
- инвесторларни жалб қилиш;
- валюта ёки пул кредити олиш;
- молиявий фаолият режаларини тузиш;
- ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш.

Бир сўз билан айтганда, бизнес-режа - бу чўққиға кўтарилмоқчи бўлган альпинистлар учун йўналишлар кўрсатилган ўзига хос ҳарита бўлиб, уларнинг машқларини кадрлар тайёрлаш тизимига, уларнинг асбоб-анжомлари ва кийим-бошларини эса ишлаб чиқариш фондларига ўхшатиш мумкин. Чўққининг забт этилиши альпинистларнинг ўзига ва экспедиция учун қулай

бўлган ва гўёки тадбиркорликдаги таваккалчиликнинг модели бўлган об-ҳаво шароитларига боғлиқдир.

Бизнес-режани тузишда корхона раҳбарининг шахсан иштирок этиши жуда муҳимдир. Хорижий тажрибадан маълум бўлишича, барча банклар, инвестиция фирмалари ва уларга тенглаштирилган органлар бизнес-режа бошдан-оёқ четдан таклиф қилинган маслаҳатчи томонидан тайёрланиб, раҳбар томонидан фақат имзоланганлиги маълум бўлиб қолса, маблағ ажратиш сўралган аризаларни кўриб чиқишдан бош тортар эканлар.

Аммо бу маслаҳатчиларнинг хизматларидан мутлақо фойдаланиш керак дегани эмас, аксинча экспертларни жалб қилиш жуда яхши натижа беради. Гап бу ерда бизнес-режани тузишда корхона (фирма) раҳбарининг, яъни янги бизнес фаолиятини ташкил қилувчи ёки ўз корхонасини ривожлантиришни истаётган кишининг шахсан иштирок этиши жуда муҳимлиги ҳақида бормокда.

Қисқа хулосалар

Бозор иқтисодиёти, баъзи мутахассислар, айниқса бозор тарафдорлари ўйлаганидек, хўжалик юритишдаги қурилиш ишлаб чиқаришини самарали инвестициялаш ва ташкил қилишда ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган аввалдан ўйлаб қўйилган қарорларнинг заруриятини инкор қилмайди, балки аксинча, кучайтиради.

Режалаштириш - капитал қўйилмалар ва қурилишни прогнозлашнинг таркибий қисмидир. Қурилиш индустриясининг қуйи поғонасидаги корхоналар ва ташкилотлар миқёсида у оптимал ривожланиш режаларини ишлаб чиқишда ўз аксини топади.

Бозор иқтисодиёти шароитида режалаштиришга нисбатан аввалги буйруқбозлик ёндашуви йўқ, унда амалдаги қонунчиликда тасдиқланган меъёрлардан ташқари аввалдан тасдиқланадиган назорат рақамлари, лимитлар ва қатъий меъёрлар бўлмайди, бу эса ишлаб чиқиладиган қурилиш дастурларининг илмий асосланганлигини ва реаллигини тақозо қилади.

Қурилишни ва қурилиш ташкилотларини ривожлантириш режаларини техник-иқтисодий асослаш зарурлиги миқдорий ва сифат, натура ва қиймат, ҳажмий ва солиштирама кўрсаткичлар тизими мавжуд бўлишини тақозо этади.

Қурилиш ташкилотини (фирмасини) иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш режаси бир неча бўлимларни ўз ичига олади. Уларнинг ичида марказий ва энг муҳими ишлаб чиқариш дастури ёки асосий фондлар ёки ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш режаси бўлиб, қиймат ва натурал ифодада ишлаб чиқилади.

Янги инвестицион қўйилмалар, “ноу-хау”, қурилишнинг янги турларини ўзлаштириш кўпинча мақсади ёки пировард функциялари билан фарқ қилувчи бизнес-режалар ёки бизнес-лойиҳаларни ишлаб чиқишни талаб қилади.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Режалаштириш. Директив ва индикатив режалар. Режаларни ишлаб чиқишнинг илмий асосланган усуллари. Қурилиш ишлаб чиқаришини режалаштириш тамойиллари. Режалаштиришнинг ташкилий поғоналари. Капитал қўйилмалар режаси. Лойиҳа-тадқиқот ишларини режалаштириш. Қурилиш меъёрлари ва қоидалари (ҚМК). Қурилиш ишлаб чиқариши ва қурилиш-монтаж ташкилотлари қувватини ривожлантириш режаси. Қурилиш ишлаб чиқариши режаси. Техник-иқтисодий ёки йиллик режалаштириш. Оператив-ишлаб чиқариш ёки жорий режалаштириш. Бизнес-режалаштириш. Бизнес-режани ишлаб чиқишдаги талаблар.

Муҳокама ва назорат учун саволлар

1. Қурилишда режалаштиришнинг мазмуни, турлари ва вазифаларини баён қилиб беринг.
2. Бозор шароитларида режалаштириш ва прогнозлаш функциялари қандай ўзгаради?
3. Қурилиш ташкилотини (фирмасини) ривожлантириш режасининг қандай бўлимлари ва кўрсаткичларини биласиз?
4. Қурилиш корхонасининг фаолияти ва ривожлантириш режасининг асосланганлиги нимадан иборат?
5. Бизнес-режани ишлаб чиқишнинг мазмуни ва тартибини тушунтириб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 2-илова.
2. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Ўзбекистана, 2004.
3. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес - планирование. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Ўзбекистана, 2004
4. Бизнес – план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная практика и документация. Учеб. Пособие. 5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.М.Попова. - М.: Финансы и статистика, 2003
5. Коэнуҳар В.М. Практикум по оценке инвестиций. Учеб. пособ. М.: - Изд. Торговая корпорация Дашков и К., 2005
6. Семёнов А.Л. Инвестиционный анализ и оценка эффективности проектов. Ч.1. Учебно методическое пособие. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002
7. Пивоваров К.В. Бизнес-планирование. 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002. – 164 с.
8. Сухова Л.Ф., Чернова Н.А. Практикум по разработке бизнес-плана и финансовому анализу предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 160 с.: ил.
9. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
10. http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
11. <http://www.shop4.ru/goods25054835.htm>

9 - МАВЗУ. ҚУРИЛИШДА БАҲОНИНГ БЕЛГИЛАНИШИ, ДАРОМАД ВА РЕНТАБЕЛЛИК

Режа:

- 9.1. Қурилишда баҳо белгилаш механизми ва унинг хусусиятлари.
- 9.2. Қурилишнинг смета бўйича қиймати (нархи)ни белгилашнинг таркиби, тузилиши ва услублари.
- 9.3 Қурилишда фойда ва уни ҳисоблаш усуллари.
- 9.4 Рентабеллик ва уни қурилишда ошириш йўллари.

9.1 Қурилишда баҳо белгилаш механизми ва унинг хусусиятлари

Қурилишда баҳо белгилаш сиёсати умумда давлат баҳолаш сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади. Нарх ёрдамида давлат ва хўжалик субъектлари, шу жумладан корхоналар ва қурилиш саноати ташкилотлари жамиятнинг зарурий сарф–ҳаражатларини режалаштириш ва бошқаришни амалга оширади, керакли ишлаб чиқариш мутаносибликларига риоя қилади, маҳсулот ҳаражатлари ва олинган натижаларни баҳолайди. Бошқача қилиб айтганда, нарх ёрдамида иқтисодий категория сифатида талаб ва таклиф ўртасидаги мувофиқлик таминланади, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг истикболли дастурлари белгиланади.

Нархнинг асосий вазифаси - маҳсулот қийматини миқдорий ифодаланишидир. У ялпи ва товар қурилиш маҳсулоти, меҳнат унумдорлиги, рентабеллик, капитал маблағлар ҳажми, иш ҳақи фонди ва бошқаларни белгилаш учун фойдаланилади.

Бозор муносабатлари шароитида нарх ҳеч ким томонидан бошқарилмайди, баъзи одамларга бошқарилувчи – режалаштирилган иқтисод шароитида ҳаракат қилувчи «баҳолаш» органи, Давнарх қўмитасини ташкил қилиш зарурияти ҳақида тез-тез кумшани туғдиради деган тассурот пайдо бўлади. Лекин аслини олганда вазият сал бошқачароқ. Давлат мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ Ўзбекистон ҳукумати нарх-навони эркинлаштириш сиёсатини тайинлади ва қуйидаги чораларни биринчи галдаги деб назарга олди:

Баҳо белгилаш усулининг кейинчалик яхшиланиши ва нарх-наво аҳамиятини бозор регулятори сифатида мустахкамлаш.

Улгуржи ва чакана нархларни босқичма-босқич эркинлаштириш курсининг изчил ўтказилиши, эркин (келишилган) нарх бўйича сотилувчи маҳсулотлар (товарлар) доирасининг кенгайиши.

Ҳаётий муҳим озиқ-овқатлар, биринчи навбатда ун ва нон нарҳини тор доирада давлат томонидан тартибга солишнинг вақтинчалик сақланиши.

Сотиб олиш нархларининг дунё нархлари даражасигача етказиш билан уларни изчил ошиши.

Антимонопол тадбирлар ўтказиш, юқори монопол тузилмаларни нисбатан кичиклаштириш ҳисобига нархларнинг сунъий оширилиб юборилишига йўл қўймаслик бўйича чораларни амалга ошириш, рақобат муҳитини шакллантириш учун шароитлар яратиш.

Кўрниниб турибдики, баҳо белгилаш механизми нотабиий жараён ёки ўзини ўзи ташкил қилувчи муҳитдир. Нархлар пул муносабатларининг бутун тизими каби иқтисоднинг ҳам макро, ҳам микро даражасидек хўжаликнинг бошқаришнинг муҳим қуроли бўлган, бўлиб қолади.

Мамлакат Президенти И.Каримовнинг «Уй-жой қурилишни ривожлантиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида мувофиқ, маълумки, аҳоли ва корхоналар маблағи, деворбоп материаллар ва бошқа маҳсулотлар ажратиш ҳисобига амалга оширилувчи имтиёзли нархлар бўйича бажарилади.

Лекин қурилиш маҳсулоти қурилишда баҳони белгилашга жиддий таъсир кўрсатувчи бошқа соҳа материалларидан анча фарқ қилади. Уларга жумладан, капитал сифими, индивидуаллик, титул ва титулмас объектлар қуришга бир йўла сарфланадиган харажатлар, уларнинг турлари, вазифалари, қурилишнинг узоқ муддатли маҳаллий ҳамда табиий шароитларга боғлиқлиги ва бошқаларни киритиш мукин. Бу хусусиятлар сарф-харажатлардаги барпо этилаётган объектлар ёки уларнинг қисмларининг нархдаги фарқини белгилайди. Шунинг учун ҳар бир объектнинг нарҳи, лойиха смета билан белгиланади. Смета бўйича белгиланган нарх – бу қурилиш маҳсулоти нарҳидир. Ҳар қандай маҳсулот, жумладан қурилиш маҳсулотининг нарҳи, истемолчилар (харидорлар) учун улар оқилона режалаштирилган ёки нормалланувчи даромадни ҳисобга олиш билан жамиятнинг зарурий сарф-харажатларига асосланган арзон ва мақбўл ҳисобланади. Агар нархлар бу қоидаларга тўғри келмаса ва ўз моҳиятидан жамиятнинг зарурий сарф-харажатларидан ошиб кетса, уларни харидорларни қизиқишлари ва имкониятларини чеклаб қўйувчи «нарҳи осмонда» ёки ҳаёлий деб номланади.

Қурилишда баҳони белгилаш тизимини яхшилаш учун биринчи навбатда қуйдагилар зарур:

илмий-техника ютуқларига ва ресурсларни тежаш усулларига асосланган, албатта қурилиш сифатига зарар етказмайдиган замонавий лойиҳалар ишлаб чиқиш;

қурилиш қийматини смета бўйича тўғри белгилаш;

Униси ҳам, буниси ҳам, булардан ташқари, кўп жиҳатдан ишчиларга, уларнинг малакаси, билим даражаси, лойиҳалаштириш ва қурилиш ишлаб чиқариш соҳасидаги тажриба ҳамда маҳоратга боғлиқ.

9.2. Қурилишнинг смета бўйича қиймати (нарҳи)ни белгилаш таркиби, тузилиши ва услублари

Қурилишнинг смета бўйича қиймати – бу лойиҳаларда асос солинган қарорларга мос ҳолда ўша ёки бошқа объектлар ва иншоотларни кўпайтириш учун зарур пул маблағлар миқдоридир. У сметага оид ҳужжатларни ишлаб чиқариш пайтида инвестор (буюртмачи) топшириғи ёки вазифаси бўйича лойиҳа ташкилоти томонидан белгиланади. Охириги янги қурилиш билан ҳам, амалдаги корхоналар, бинолар ва иншоотларни кенгайтириш ёки қайта қуриш билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Қурилишнинг смета бўйича қийматини белгилаш зарурияти қоида бўйича, асосан икки ҳолатда пайдо бўлади:

лойиҳа-сметага оид харажатлар билан ишлаш пайтида, яъни белгиланган ҳужжатларнинг таркибий ва асосий қисми сифатида;

лойиҳанинг техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқиш вақтида (ТИА).

Умуман смета бўйича қиймат капитал маблағларни аниқлаш, қурилиш учун маблағ ажратишни топиш, қурилиш маҳсулотларига (келишилган) нархни шакллантириш, бажарилган қурилиш - монтаж ишларига ҳисоб – китобларни амалга ошириш учун асос ҳисобланади. Смета бўйича қийматлардан келиб чиққан ҳолда қурилган корхоналар, бинолар ва иншоотлар бўйича асосий жамғармалар жорий қилинган биланс қиймати белгиланади.

Қурилишнинг смета бўйича қийматини белгилаш учун асос бўлиб қўйдагилар хизмат қилади.

- лойиҳага тушунтириш хати;
- лойиҳанинг ўзи ва иш ҳужжатлари, шу жумладан қурилиш-монтаж ишлари кўлами, чизмалари ва ведомости;
- жиҳозларни таснифлаш;
- ишларни бажариш лойиҳалари (ИБЛ) ва қурилишни ташкил қилиш лойиҳалари (ҚТЛ);
- амалдаги смета норматив база;

Ҳисобга олиш ва режалаштириш амалиётидаги қурилишнинг смета бўйича қиймати қуйидаги асосий элементлар бўйича аниқланади.

- қурилиш ишлари;
- жиҳозлар ва монтаж бўйича ишлар (монтаж ишлари);
- машина ва жиҳозларни учун ҳаражатлар
- бошқа ҳаражатлар (лойиҳа - қидирув ва бошқалар);

Пудрат ташкилотлари фаолиятида элементларнинг биринчи икки гуруҳи одатда битта моддага - қурилиш-монтаж ишларига бирикади, улар ўз навбатида қуйдаги қисмлардан ташкил топади: бевосита ҳаражатлар (БХ), устама ҳаражатлар (УХ) ва режали жамғармалар ёки сметада фойда ($P_{ж}$). Қурилиш маҳсулоти бирлигини аниқлаш ёки қурилиш-монтаж ишларининг ягона смета бўйича қиймати қуйдаги кўринишда бўлиши мумкин.

$$K_{кми} = БХ + УХ + P_{ж}$$

Бевосита ҳаражатлар ўз ичига қуйдагиларни олади: хом-ашё, маҳсулот ва конструкциялар қиймати, ишчиларнинг иш ҳақи, машина ва механизмлардан фойдаланиш ҳаражатлари. Уларнинг ҳар бир кўриниши, смета нормалари ва нархлари бўйича ишларнинг кўламини ташкил қилишда бевосита ҳисоб-китоб билан аниқланади.

Устама ҳаражатлар – ишлаб чиқаришнинг умумий шартларини, унинг бошқариш ва хизмат кўрсатиш ташкилотларини ташкил этиш билан боғлиқ ҳаражатларнинг йиғиндисидир. Уларнинг таркибига қуйдагилар киради:

- маъмурий-хўжалик ҳаражатлари;
- қурилиш объектига хизмат кўрсатиш ҳаражатлари;
- қурилиш майдонларидаги ишларни ташкил этиш ҳаражатлари;
- қолган устама ҳаражатлар (мол-мулкни суғурта қилиш, банк кредитлари бўйича тўловлар, реклама бўйича ҳаражатлар ва бошқалар).

Устама ҳаражатларнинг қиймати бевосита ҳаражатларнинг смета бўйича нархига махсус нормалар билан %ларда белгиланади.

Режали жамғармалар (сметадаги фойда)- бу пул маблағлари йиғиндиси бўлиб, иш таннархига тегишли бўлмаган ва қурилиш маҳсулоти қиймати (нархи)нинг норматив (кафолатли) қисми ҳисобланувчи қурилиш ташкилотларининг алоҳида (умумий) ҳаражатларини қоплаш учун зарурдир. Унинг қиймати бевосита ва устама ҳаражатларнинг йиғиндисидан %ларда ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилган сарф-ҳаражатларнинг ҳисоб-китоби қуйдаги формулалар билан амалга оширилади:

$$B_x = K_{кми} - УХ + P_{ж};$$

$$УХ = ((K_{кми} - P_{ж})УХ) / (100 + УХ);$$

$$P_{ж} = (K_{кми} - УХ) / 100;$$

Қурилиш маҳсулотларига эркин нархларни шакллантириш шароитида режали жамғармалар нормаси қурилиш машина ва механизмларига хизмат кўрсатувчи ишчи-

курувчилар ҳамда ишчилар меҳнатига тўлов учун маблағнинг аниқ қийматига 50% ёки қурилиш-монтаж ишларининг смета бўйича таннархига 12% ўлчамда белгиланиши мумкин.

$$C_T = K_{\text{қми}} - (K_{\text{қми}} * P_{\text{ж}}) / (100 + P_{\text{ж}})$$

Кқми - қурилиш–монтаж ишларининг (қурилишнинг) смета бўйича қиймати.

Рж – режали жамғармалар нормаси, %.

Смета бўйича таннарх – бу сметага оид норма ва нархлар бўйича қурилиш-монтаж ишларини бажаришга кетган ҳаражатлардир. У қурилиш-монтаж ишларини смета бўйича қийматидан режали маблағлар қийматига қараганда камроқ, яъни

$$P_T \leq K_{\text{қми}} - P_T,$$

Рт – режадаги маблағларнинг тўлиқ қиймати.

Режадаги таннарх – бу қурилиш монтаж ишларини бажариш учун режалаштирилган сарф-ҳаражатлардир. Режадаги таннарх смета бўйича таннархдан режадаги камайиш қийматича камроқ бўлади. У техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар билан амалга оширилади ва меҳнат унумдорлигини ўсиши ва қурилиш маҳсулотини яратишнинг рационал усулларини ташкил этиш ҳисобига қурилиш-монтаж ишларини амалга оширишга кетиши мумкин бўлган ҳаражатларни белгилайди. Ишларнинг режадаги таннархи куйидаги формула билан аниқланади.

$$P_T \leq K_{\text{қми}} - P_{\text{ж}} - 3 \text{ К Д}$$

Кқми – ишнинг смета бўйича қиймати;

Рж – режадаги маблағлар;

3 – таннархнинг режалаштирилган камайиши;

Д – сметадан ташқари ишлар учун тўловлар;

Ҳақиқий таннарх – бу қурилиш-монтаж ташкилотлари томонидан қурилиш-монтаж ишларини амалга ошириш учун кетган ҳақиқий ҳаражатлар йиғиндисидир. Ҳақиқий ҳаражатлар иложи борича камроқ бўлиши учун қурилиш маҳсулотининг сифатига зарар етказмасдан пудратчи ташкилотлар ресурслардан самарали фойдаланишни кўриб чиқувчи ташкилий-техник чора-гадбирларни ишлаб чиқишлари, жонли меҳнат ва таҳникадан унумли фойдаланиш, бекор туриб қолишлар ва талофатларга йўл қўймасликлари керак.

Ҳақиқий таннархни шакллантириш учун қоида бўйича қурилиш корхонаси бухгалтерияси томонидан бажарилган ишларни тўғри ҳисоб-китоб қилиш катта аҳамиятга эга. Бу ҳисоб-китоб одатда қурилиш тугагунча ўсиб боровчи услуб билан ҳар бир объект бўйича олиб борилади. Бу ерда қурилиш ташкилоти ҳамда буюртмачи ёки унинг вакили томонидан имзоланган бажарилган ишларни қабул қилиш ишлари муқаррар фойда келтириши мумкин. Бажарилган ишлар ҳисоботини амалга ошириш вақтида мутлоқ ноҳўя ошириб ёзишлар бўлиб, қурилиш қиймати ва таннархини сунъий ўстириш жавобгарликка тортилади.

9.3 Қурилишда фойда ва уни ҳисоблаш усуллари

Фойда – бу қурилиш корхонаси ишчиларининг қўшимча меҳнати билан топилган соф даромад ёки даромад ва маҳсулот (иш,хизмат)нинг тўла таннархи ўртасидаги фарқдир. У корхона молиявий ва ишлаб чиқариш бирқарорлигини муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Фойда ҳисобига корхоналар ривожланади, ишчиларни моддий рағбатлантириш жамғармалари ташкил этилади, умуман хўжалик субъектлари ва давлат эҳтиёжлари кондирилади. Ундан ташқари фойда олиш корхона рақобатбардошлигини муҳим шarti ҳам ҳисобланади.

Инвестицион жараённинг турли босқичларида фойданинг куйидаги турлари аниқланади:

Смета фойдаси – бино, иншоот ва бошқа объектлар лойиҳасида белгиланган фойда;

Режадаги фойда – муайян шартлар учун қурилиш ташкилотлари ҳисобига олинган фойда;

Ҳақиқий фойда – ишлаб чиқариш фаолияти натижасида олинган фойда;

Сметата фойдасини бошқача қилиб, қурилиш ташкилотининг режадаги жамғармалари, яъни қурилиш лойиҳасида бириктирилган, уни давлат томонидан кафолатланган даромад деб номланади. У қурилиш машиналари ва механизмларига хизмат кўрсатувчи курувчи ва ишчилар иш ҳақи қийматининг 50%и ёки лойиҳа-смета ҳужжатларида белгиланган қурилиш-монтаж ишлари таннархининг 12%и ҳисобида белгиланган.

Нарх-навони эркинлаштириш шароитида режадаги жамғармалар (сметага оид фойда) даражаси буюртмачи розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

Смета фойдаси кафолатли даромад сифатида қурилиш ташкилотига солиқни, банк кредитлари бўйича фоизларни тўлашга, уй-жой-коммунал хўжалик объектларини сақлашга, ишловчиларни рағбатлантиришни амалга оширига ёрдам беради.

Режадаги фойда остида қурилиш ташкилоти бизнес режасини (ишлаб чиқариш – иқтисодий режасини) ишлаб чиқиш жараёнида белгиланган фойда тушунилади. Қурилиш ташкилоти имзолаган пудрат шартномалари асосида ўз фойдасини мустақил режалаштиради.

Аълоҳида объектлар бўйича режадаги фойда (P_a) қуйидаги формула бўйича: смета фойдаси ёки режали жамғармалар ($P_{ж}$), иш таннархини камайтириш орқали эришилган режали самара ($\mathcal{E}_p$) ва буюртмачидан олинган компенсация (K_6) йиғиндиси сифатида ҳисобланади.

$$P_a = P_{ж} + \mathcal{E}_p + K_6$$

Қурилиш ташкилотининг ўз кучлари билан бажарилган ишларни буюртмачига топширишдан келиб чиқадиган режадаги фойда (Φ_p) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади.

$$\Phi_p = \Phi_{pp} + I_{pt} + \Phi_{px}$$

Φ_{pp} – тугалланмаган қурилишдаги амалга оширилмаган фойда;

I_{pt} – режалаштирилган даврдаги ўз кучлари билан бажарилган иш таннархини пасайтиришдан тежаш;

Φ_{px} – режалаштирилган давр охиридаги тугалланмаган қурилишда амалга оширилмаган фойда;

Умуман қурилиш ташкилоти бўйича режадаги фойда қўшимча ишлаб чиқариш ва ёрдамчи хўжалик хизматлари кўрсатиш, буюртмачига бажарилган ишлар ва объектларни топширишдан олинган фойда йиғиндиси сифатида ҳисобланади.

Ҳақиқий фойда – бу белгиланган даврда қурилиш ташкилоти ишлаб чиқариш фаолиятини молиявий натижасидир. У қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\Phi_x = N_k - K_{КС} - T_c$$

Бу ерда:

N_k – келишилган нарх;

$K_{КС}$ - қўшилган қиймат солиғи;

T_c – бажарилган ишларнинг соф таннархи;

Баланс фойдаси қурилиш ташкилоти фаолиятининг ҳамма турлари натижасида олинган фойдани ўз ичига олади. У қуйидаги формула билан аниқланади.

$$\Phi_6 = \Phi_x + \Phi_m + \Phi_d - C_d$$

Φ_x – ҳақиқий фойда;

Φ_m – мол – мулк (акциялар) сотишдан келган фойда;

Φ_d – ёрдамчи ва қўшимча маҳсулотларни сотишдан келадиган фойда;

C_d – сотишдан ташқари даромадлар;

ёки: $\Phi_6 \text{ к } K_{ск} - T_c - X_6$

$K_{ск}$ - қурилишнинг смета бўйича қиймати;

T_c - қурилиш ишларининг соф таннархи;

X_6 – сметада кўрсатилмаган буюртмачилар ҳақлари ва имтиёзлари.

Ялпи фойда – бу баланслаштирилган (Φ_6) ва ҳисоб-китоб қилинган (Φ_x) фойда йиғиндисидир. У қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\Phi_y = \Phi_6 + \Phi_x$$

Ҳисоб-китоб қилинган фойда (Φ_x), маҳсулот (иш, хизмат)ларни паст бозор нархларида сотилиши, молиявий моддий ресурсларнинг бепул олинishi, маҳсулот, иш, хизматларни айирбошлаш вақтида ҳисоблаш йўли билан аниқланади. Бу ерда корхона томонидан банк кредити учун фоизлар бўйича тўланадиган маблағ ҳам бўлиши мумкин.

Солиққа тортиладиган фойда ҳам худди ялпи фойда каби ҳисобланади, лекин фарқи шундаки, бу ерда бюджетга солиқлар ва бошқа тўловлар назарда тутилади. Солиққа тортиладиган фойда қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\Phi_{ст} = \Phi_y - M - I - K_{К} - K_{Д} - Ж_3$$

$\Phi_{я}$ – ташкилотнинг ялпи фойдаси;

M – мол-мулкка солиқ;

I – ижара ҳақи (агар бу назарда тутилса);

KK - қимматбоҳо қоғозлар бўйича даромад;

KD - кўшимча даромад (ўз хиссаси билан қатнашиш);

J_3 - ташкилотнинг захира жамғармаси;

Соф фойда солиқларни (C) тўлангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган фойда ҳисобланади:

$$\Phi_c = \Phi_{ст} - C$$

Соф фойда бозор шароитида молиявий барқарорлик ва ишга лаёқатлилиги бўйича қурилиш ташкилотининг ҳақиқий кучларини акс эттиради. Айнан соф фойда ишлаб чиқаришни юксалтириш, ишловчиларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолатини яхшилаш учун асосий шарт ҳисобланади.

9.4 Қурилишда рентабеллик ва уни ошириш йўллари

Рентабеллик қурилиш ташкилоти фаолиятининг самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткич ҳисобланади. Агар қурилиш ташкилоти, қолаверса ҳар қандай корхона ҳам ўз ишлаб чиқариш фаолиятидан фойда олса, уни даромадли ҳисоблаш мумкин. Лекин фойда билан қиёсланганда рентабеллик - бу фоизларда ҳисобланувчи нисбий кўрсаткичдир. Қанчалик маҳсулот ва ишлаб чиқаришга сарф-ҳаражат кам бўлса, шунча кўп фойда, маҳсулотнинг рентабеллик даражаси юқори бўлади.

Қурилиш маҳсулотини режалаштириш ва ҳисоблаш амалиётида рентабелликнинг қуйидаги кўрсаткичлари ҳисобланади:

- смета бўйича рентабеллик даражаси;
- режадаги рентабеллик даражаси;
- ҳақиқий рентабеллик даражаси;

Смета бўйича рентабеллик даражаси смета фойдаси ёки режали жамғармаларни ($P_{ж}$), қурилишнинг (объект, қурилиш-монтаж ишлари, хизматлари) смета қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$P_1 = P_{ж} / C * 100\%$$

Режадаги рентабеллик даражаси қурилиш ташкилотларининг фаолияти натижалари бўйича истикболни белгилаш (прогнозлаш) мақсадларига хизмат қилади ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$P_2 = P_{ж} / H_{к} * 100\%$$

$P_{ж}$ – смета фойдаси ёки режали жамғармалар;

$H_{к}$ - қурилиш объектига (бажарилган иш, кўрсатилган хизматларга) келишилган нарх;

Ҳақиқий рентабеллик - қурилиш тугатилиши ва бажарилган ишлар бўйича бутун ҳисоб-китоблар ўтказишдан кейин белгиланадиган умумлаштирувчи самара кўрсаткичидир. У ҳақиқий фойданинг (Φ_x) қурилишнинг ҳақиқий қийматига (таннархи) (H_x) нисбати сифатида, яъни қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$P_3 = \Phi_x / H_x * 100\%$$

Механизациялашган қурилиш трестлари ва бошқармалари ҳамда ишларни ўз ҳисобидаги машина ва механизмлар парки орқали бажарувчи қурилиш ташкилотлари учун рентабеллик даражаси қуйидаги формула бўйича фойданинг (Φ_b) асосий ишлаб чиқариш фондлари ($\Phi_{ас}$) ва айланма маблағлар ($\Phi_{айл}$) йиғиндисига нисбати орқали аниқланиши мумкин:

$$P_4 = \Phi_b / (\Phi_{ас} + \Phi_{айл}) * 100\%$$

Ҳозирги вақтда маҳсулот рентабеллиги даражасини ошириш ва фойдалилигини таъминлаш ҳар бир пудратчи ташкилот учун муҳим масала ҳисобланади, устига унинг кўп масалалари ўтмишдаги хўжаликни бошқариш амалиётидек давлат маблағи ҳисобидан эмас, балки хусусий ишлаб топилган маблағлар ҳисобидан ҳал қилинади. Шунинг учун улар нафақат кўп «ишлаб топишга», фойдани кўпайтириш ва рентабеллик даражасини оширишга ҳаракат қилишлари, балки, тежашни, хусусий ишлаб топилган маблағдан оқилона фойдаланишни билишлари керак.

Фойдани кўпайтириш ва қурилишда рентабелликни ўстиришнинг ҳар хил йўллари орасида энг муҳимлари қуйидагилар ҳисобланади:

- баҳони шакллантириш механизми ва фойдани шакллантиришни такомиллаштириш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш;
- ишлаб чиқариш фондларидан, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш;
- ишлаб чиқаришнинг ўзвийлигини таъминлаш;
- қурилиш муддатларини қисқартириш ва амалда объектларни ишга туширишни тезлаштириш;
- қурилиш-монтаж ишлари таннархини пасайтириш ва уларни сифатини яхшилаш;

Қисқача хулосалар

Фойда - қурилиш индустрияси корхоналари ва ташкилотларининг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолияти натижаларини акс эттирувчи яқуний кўрсаткичдир. Ушбу кўрсаткич бўйича қурилиш корхонасининг молиявий барқарорлиги ва унинг кейинги ривожланиш имкониятлари белгиланади.

Фойда корхона ёки бутун тармоқни рентабеллик даражаси ва зарар кўришини (фойда йўқ вақтида) аниқлаш имкониятини беради. У ишлаб чиқариш ҳаражатлари билан тўғридан тўғри боғлиқ: қанча ҳаражат кам бўлса (махсулот сифатига зиён етказмасдан), шунча фойда кўп ва рентабеллик даражаси юқори бўлади.

Қурилишнинг смета қиймати аввалдан кафолатланган фойда нормасини ҳисобга олувчи қурилиш маҳсулотининг нархи ҳисобланади. Қурилишнинг смета қийматини камайтириш – лойиҳаловчи, қурувчи ташкилотлар ва инвестицион жараённинг бошқа иштирокчиларининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Смета қиймати капитал маблағларга талабни белгилаш, буюртмачи томондан молиялаштиришни бошлаш, бажарилган ишларга ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун асос бўлиб ҳисобланади. Ўз навбатида у баҳо белгилашга, инвестицион жараённинг ҳамма босқичларида тежамкорлик режимида амал қилишга, қурилишда ва лойиҳалаштиришда илмий-техникавий тараққиёт ютуқларидан муваффақиятли фойдаланишга боғлиқ бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида қурилиш индустрияси корхоналари ва ташкилотларининг вазифаси асосий фондлар ҳамда ишлаб чиқариш қувватини ўз вақтида ва сифатли ишга тушуриш асосида ҳаражатларни камайтириш, фойдани оширишдир. Рентабеллик кўрсаткичи қурилиш корхонасининг белгиланган самарадорлик натижасида ҳаракат қилишга интилишини акс эттиради.

Мавзу бўйича таянч иборалари

Қурилишда баҳо нарх-навони эркинлаштириш сиёсати. Улгуржи ва чакана нарх. Қурилишда баҳони белгилаш тизими. Қурилишнинг смета бўйича қиймати. Бевосита ҳаражатлар (БХ). Устама ҳаражатлар (УХ). Смета фойдаси (Рж). Режадаги таннарх. Ҳақиқий таннарх. Фойда. Смета фойдаси. Режадаги фойда. Ҳақиқий фойда. Баланс фойдаси. Ялпи фойда. Солиққа тортиладиган фойда. Соф фойда. Смета бўйича рентабеллик даражаси. Режадаги рентабеллик даражаси. Ҳақиқий рентабеллик даражаси.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 24.10.2003 й. № 463
2. «Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш худудий консалтинг маркази тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 6б-илова
3. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
4. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
6. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. №8, Самамарали иқтисодий сиёсат маркази, Иқтисодий ислохотлар Лойиҳаси USAID , Т.: март 2005.
7. «Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланиши 2005 йил 1-чорак асосий яқунлари тўғрисида» // Халқ сўзи, 6 май, №87.
8. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие–Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
9. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
10. Крулов Э.И., Власова В.М., Жураева И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. Учебное пособие – 2-е издание. – М.: Фин. и статистика, 2003.
11. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
12. Сухова Л.Ф., Чернова Н.А. Практикум по разработке бизнес-плана и финансовому анализу предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 160 с.: ил.
13. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
14. http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
15. <http://www.shop4.ru/goods25054835.htm>

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.// Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.
2. Объектларни марказлаштирилган манбалар ҳисобига қуришда ягона буюртмачи хизмати тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 6 –илова
3. «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сон қарорига илова
4. «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони 06.05.2003 й., № Пф-3240
5. «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 12.09.2003 й. № 395
6. Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир НАМУНАВИЙ ПУДРАТ ШАРТНОМАСИ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 3-илова
7. «Капитал қурилишда танлов савдолари тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 03.07.2003 й. № 302
8. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисида НИЗОМ» Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги 302-сон қарорига илова
9. «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 24.10.2003 й. № 463
10. «Объект муддатидан илгари фойдаланишга топширилганлиги ва шартнома қийматига нисбатан маблағлар тежалганлиги учун пудратчи ташкилотни буюртмачи томонидан мукофотлаш ТАРТИБИ». Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги 135-сон қарорига илова
11. «Объектларни марказлаштирилган манбалар ҳисобига қуришда ягона буюртмачи хизмати тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 6 –илова
12. «Ўзбекистон республикасининг 2005 йилги инвестиция Дастури тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 30.11.2004 й. № 560
13. Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 4-илова
14. «Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 24.10.2003 й. № 463
15. «Қурилишда танлов савдолари ва нархларни шакллантириш ҳудудий консалтинг маркази тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 6б-илова
16. «Марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 2-илова.
17. Пудратчи қурилиш ташкилотлари учун қурилиш техникаси ва асбоб-ускуналарини сотиб олишга йўналтириладиган маблағларга солиқ солиш базасини камайтириш қисмида даромад (фойда) солиғи бўйича имтиёزلарни қўллаш тартиби тўғрисида НИЗОМ. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва Архитектура ва қурилиш давлат қўмитасининг 2003 йил 14 октябрдаги 117-сон, 2003-70-сонли ва 5-сонли қарори билан тасдиқланган.
18. «Капитал қурилишда ижара ва лизинг хизматлари тизимини жорий этиш тўғрисида». Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 23.10.2003 й. № 462.

19. «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ». Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сон қарорига илова
20. Ўзбекистон республикаси давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 02.12.2003 й. № 538
21. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси тўғрисида НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 декабрдаги 538-сон қарорига 4-илова
22. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
23. Экономика строительства: Учебное пособие для вузов / Под ред. Ю.Ф. Симионова. - Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов - н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. - 252 с
24. Расулов Н.Н. Стимулирование привлечения иностранных инвестиций в экономику Узбекистан. —Т.: Фан, 2003.
25. Абрамов С.И. Организация инвестиционно-строительной деятельности - М.: Центр экономики и маркетинга, 1999
26. Гуртов В.К. Инвестиционный ресурсы. – М.: Экзамен, 2002
27. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вузов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
28. Чернов В.А. Инвестиционная стратегия. Учебное пособие. – М.: ФНИТИ-ДАНА, 2003..
29. Богатин Ю.В., Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учебное пособие для вызов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
30. Инвестиционные процессы в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
31. Основные показатели уровня развития малого и среднего предпринимательства в республике Узбекистан за 2002 год. Статистический сборник .-Т.; ТДИУ , 2003. –52 с.
32. С.В.Валдайцев, П.П. Воробьев и др. Инвестиции. Учебник /Под ред. В.В. Ковалёва, В.В. Иванова, В.А. Лялина - М.: ТК Венби, Изд-во Проспект, 2003
33. Гуртов В.К. Инвестиционной ресурсы. – М.: Экзамен, 2002
34. Экономика строительства: Учеб. пособ. для вызов.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
35. Вахрин П.И. Инвестиции: Практический задачи и конкретные ситуации. Учеб. пос. –М.: «Дашков и К», 2003.
36. Евсанко О.С. Шпаргалка по инвестициям. Учеб. пособие. - М.: ТК. Велби, 2004
37. Самарходжаев Б. Инвестиции в Республике Узбекистан: (Международно-частно правовой аспект). Т.; Академия, 2003.
38. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес - планирование. Учебное пособие—Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004
39. Бизнес – план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная практика и документация. Учеб. Пособие. 5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.М.Попова. - М.: Финансы и статистика, 2003
40. Коэнухар В.М. Практикум по оценке инвестиций. Учеб. пособ. М.: - Изд. Торговая корпорация Дашков и К., 2005
41. Семёнов А.Л. Инвестиционный анализ и оценка эффективности проектов. Ч.1. Учебно методическое пособие. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002
42. Пивоваров К.В. Бизнес-планирование. 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002. – 164 с.
43. Сухова Л.Ф., Чернова Н.А. Практикум по разработке бизнес-плана и финансовому анализу предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 160 с.: ил.
44. Бизнес – план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная практика и документация. Учеб. Пособие. 5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.М.Попова. - М.: Финансы и статистика, 2003
45. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
46. http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
47. <http://www.shop4.ru/goods25054835.htm>
48. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
49. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>

50. <http://eup.kulichki.ru/Catalog/20-5.htm>
  51. <http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
  52. <http://www.eup.ru/Catalog/20-250.asp>
  53. <http://eup.kulichki.ru/Catalog/20->
-